

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ Η΄
1955-56

ΤΕΥΧΟΣ 1.

ΑΘΗΝΑΙ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "Ν. ΕΣΤΙΑ,"

BYZANTINA MNHMEIA TΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

ΟΙ ΤΑΞΙΑΡΧΑΙ: ΜΕΣΑΡΙΑΣ, ΜΕΛΙΔΑΣ ΚΑΙ ΥΨΗΛΟΥ
ΚΑΙ Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΜΕΣΑΘΟΥΡΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου δὲν ἀφθονοῦσι μόνον εἰς λείψανα τῶν πρώτων
χριστιανικῶν αἰώνων¹· πλεῖσται ἐξ αὐτῶν διασώζουσι καὶ σημαντικὰ μνη-
μεῖα τῆς κυρίως βυζαντινῆς περιόδου. Ἐκ τῶν βυζαντινῶν τούτων μνημείων
ἄλλα μὲν ἐμελετήθησαν ὅπωςδήποτε ἐπαρκῶς μέχρι τοῦδε, ὥς εἶναι τὰ τῆς
Χίου², τῆς Ρόδου³ καὶ τῆς Σαντορῆνης⁴, ἄλλα πάλιν ἀκροθιγῶς μόνον
ἠρευνήθησαν, ὥς τὰ τῆς Ἀνδρου⁵ καὶ τῆς Νάξου⁶ καὶ τέλος ἄλλα οὐδεμιᾶς

¹ Βλέπε σχετικῶς τὰς ἐξῆς μελέτας μου: α) Τὸ βαπτιστήριον τῆς Κῶ (Πρακτικά
τῆς Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν 3, [1928] 441 ἐξ.), β) Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου
(Ἀρχαιολ. Δελτ. 12, [1929] σ. 1-72), γ) Monuments byz. de Chios τ. II 1930 πίν. 1-6,
δ) Délos chrétienne (Bull. Corresp. Hellén. τοῦ 1936 LX σ. 68-100, ε) Ἡ παλαιο-
χριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου Λέσβου (Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Γ' [1937] σ.
115-127), ζ) Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου (Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλά-
δος τ. 5' [1948] σ. 3-54), η) Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κῶ (Δωδεκανησ. Ἐπιθεώρ.
τ. Β' [1948] σ. 72-77), θ) Les baptistères du Dodécanèse (Πρακτικά τοῦ Ε' Συνε-
δρίου Χριστ. Ἀρχαιολογίας ἐν Aix en Provence, ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

² Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Χίου, Ἀρχαιολ. Δελτ. τ. 2 (1916),
παράρτημα σ. 28-44. A. Orlanos, Monuments byzantins de Chios, Athènes
1930, τόμ. II (πίνακες).

³ C. Brandi ἐν Memorie dell'Istituto storico-archeologico F. E. R. T.
τ. 3 (1938) σ. 7-18 καὶ πίν. I-XXI. Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος,
τ. 7' (1948) σ. 55-225.

⁴ Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Πισκοπὴ τῆς Σαντορῆνης, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Ζ' (1951)
σ. 178-214.

⁵ Ἀντ. Μηλιαράκης, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων. Ἀνδρος-
Κέως, ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 90. Ἰάκ. Δραγάτσης, Ἀνδρου ἀρχαιολογήματα, Παρ-
νασσός τ. Ε' (1881) σ. 788. Δ. Πασχάλης, Ἱστορία τῆς νήσου Ἀνδρου, τ. Α', ἐν
Ἀθήναις 1925, σ. 676. Ὁ αὐτός: Χριστιανικὴ Ἀνδρος ἐν Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρ.
Περίοδος Β' τ. Α' (1924) σ. 3-6 καὶ Θεολογία τ. 2 (1924) σ. 65-88 καὶ 175-183. (Κυ-
ρίως μόνον αἱ ἐπιγραφαὶ ἀναγράφονται).

⁶ Νικ. Καλογερόπουλος, Τριάκοντα πέντε ἄγνωστοι ναοὶ τῆς Νάξου,
Νέα Ἑστία τ. 14 τοῦ 1933 σ. 799-805, 871-877 καὶ 928-934.

μέχρι τούδε προσοχής ἡξιώθησαν, ὡς τὰ τῆς Λέσβου, τῆς Σάμου, τῆς Κῆς καὶ ἄλλων μικροτέρων νήσων¹.

Ἀσυχολούμενος ἀπὸ μακροῦ περὶ τὴν ἔρευναν τῶν νησιωτικῶν βυζαντινῶν μνημείων θὰ πραγματευθῶ ἐνταῦθα περὶ τεσσάρων ἀτελέστατα, ἂν μὴ οὐδόλως μέχρι τούδε ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως μελετηθέντων ναῶν τῆς Ἀνδρου, τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος ἥτοι α) τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαρεᾶς β) τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας γ) τοῦ Ταξιάρχου τοῦ χωρίου Ὑψηλοῦ καὶ δ) τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Μεσαθούρι, ὡς καὶ περὶ τῶν κοσμουσῶν ποτὲ αὐτοὺς τοιχογραφιῶν καὶ τῶν συνοδευόντων γλυπτῶν κοσμημάτων.

Πρὶν ἢ ὅμως εἰσελθῶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰρημένων ναῶν νομίζω σκόπιμον νὰ προτάξω ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ πολιτιστικοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου οἱ ναοὶ οὗτοι ἀνηγέρθησαν.

Κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἡ χωρογραφικὴ διαίρεσις τῆς Ἀνδρου² — ἥτις δὲν παρεδόθη μὲν εἰς ἡμᾶς γραπτῶς, διεσώθη ὅμως μέχρι σήμερον ὑπὸ τῆς προφορικῆς παραδόσεως — ἦτο ἡ ἀκόλουθος: Ἡ νῆσος, ἥτις, ὡς γνωστόν, διευθύνεται ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, διηρεῖτο εἰς τρία μεγάλα τμήματα 1) τὸ βόρειον ἢ Ἐξω Μερεᾶν 2) τὸ μέσον ἢ Μεσαρεᾶν καὶ 3) τὸ νότιον ἢ Ὀπίσω Μερεᾶν³. Τὰ ὀνόματα ταῦτα ἡλλοιώθησαν κατὰ τοὺς μεταβυζαντι-

¹ Οὕτω π.χ. τῆς Πάτμου μόνον τὰ ἱστορημένα χ/φα ἐδημοσιεύθησαν. Giulio Jacopi, *Le miniature dei codici di Patmo, Clara Rhodos*, τ. VI-VII (1932-33) μέρος III σ. 573-591 καὶ πίν. ἔγχρωμοι I-XXIII καὶ εἰκ. 69-161.

² Ἡ Ἀνδρος οὕσα κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας μία τῶν 19 πόλεων τῆς Ἐπαρχίας νήσων, ὑπὸ ἡγεμόνα καὶ μητροπολὶν τὴν Ρόδον, διετελέσεν ἐπισκοπὴ ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρόδου (Notitiae Episcopat. 3, 423) πρῶτος δ' αὐτῆς γνωστὸς ἐπίσκοπος ἐγένετο ὁ Κώνστας, ὅστις καὶ παρεκάθησεν εἰς τὴν 6ην οἰκουμένην σύνοδον τοῦ 681 (Le Quien, *Oriens christianus* I σ. 943. Gams, *Ser. Episcop.* σ. 448). Μετὰ τὴν εἰς θέματα διαίρεσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἡ Ἀνδρος κατελέχθη εἰς τὸ θέμα τῆς Ἑλλάδος, ὅπερ ἦτο τὸ 5ον τῶν ἐν Εὐρώπῃ, ἴσως δὲ τότε ἡ ἐπισκοπὴ τῆς ἀποσπασθείσας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρόδου, ἐτάχθη ὑπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἀθηνῶν. Γνωστὸς ἐπίσκοπος Ἀνδρου ἐκ μολυβδοβούλλου τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰῶνος εἶναι ὁ [...].ελέω[v] (G. Schlumberger, *R. Et. Gr.* 1889, 251. Δ. Πασχάλης, *Νομισματικὴ τῆς νήσου Ἀνδρου* σ. 60=Δ. Ἐφημ. Νομ. Ἀρχ. Α', 358. Κ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζ. Μολυβδοβούλλα* σ. 30, ἀρ. 102).

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος ἡ Ἀνδρος ἀνῆκε διοικητικῶς εἰς τὸ Ὄρειον (=Ἐπαρχίαν) Θηβῶν καὶ Εὐρίπου, ὡς συνάγεται ἐκ χρυσοβούλλου Ἀλεξίου τοῦ Γ' (1195-1203) ἀπολυθέντος τῷ 1198 ὑπὲρ τῶν Βενετῶν, διασωθέντος δὲ, δυστυχῶς, μόνον ἐν λατινικῇ μεταφράσει καὶ δημοσιευθέντος ἐπανειλημμένως (π.χ. παρὰ Tafel-Thomas, *Urkunden* τ. Α' σ. 258). Ἐν αὐτῷ λοιπὸν ἀναγράφεται τὸ *Orion Thebareum et Euripij cum insulis Andro et Caristo* (l), *Keo, Milo et in ceteris insulis, que (sic) sub Andro sunt et Caristo*. Ὅρα σχετικῶς καὶ Δ. Α. Ζακυθινόβ, *Περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει*, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΖ' (1941) σ. 252.

³ I. Βογιατζίδης, *Ἀνδριακά Χρονικά* τ. Α' (1951) σ. 236.

νοὺς χρόνους¹, τῆς μὲν Ἐξω Μερεᾶς μετονομασθείσης ἀπὸ τῆς εἰς αὐτὴν κατὰ τὸν 16ον αἰ. μετοικήσεως τῶν Ἀλβανῶν² εἰς Ἀρβανιτιανὴν ἢ Ἀρβανιτοχώρια, τῆς δὲ Ὀπίσω Μερεᾶς εἰς Ἀπάνω Κάστρο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Κάτω ἢ Μέσα Κάστρο³, εἰς τὸ ὁποῖον μετονομάσθη ἡ Μεσαρεᾶς ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅχι μόνον τοῦ βυζαντινοῦ φρουρίου ἥτοι τῆς ὠχυρωμένης Χώρας, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης βυζαντινῆς περιοχῆς τῆς Μεσαρεᾶς — ἐν τῇ ὁποίᾳ εὐρίσκονται καὶ οἱ τέσσερες ἐνταῦθα ἐξεταζόμενοι ναοὶ — καὶ τῆς ὁποίας μόνον τοπωνυμικὸν λείψανον παρέμεινε μέχρι σήμερον τὸ χωρίον, ἐνθα εὐρίσκεται ὁ κατωτέρω πρῶτος ἐξεταζόμενος ναὸς τοῦ Ταξιάρχου.

Δὲν εἶναι μάλιστα οὐδόλως ἀπίθανον τὸ χωρίον τοῦτο νὰ ἦτο ποτὲ ἡ βυζαντινὴ πρωτεύουσα τῆς Ἀνδρου⁴, νήσου μεγάλης⁵, ἥτις ἤμαζε πνευματικῶς καὶ ὕλικῶς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς συνάγεται ἐκ τε τῶν πηγῶν καὶ τῶν διασωθέντων μνημείων.

Οὕτω ἐκ τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων⁶ τεκμαιρόμεθα τὴν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9ου αἰῶνος πιθανὴν ὑπαρξιν ἐν Ἀνδρῶ Σχολῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐδίδασκεν ὁ μέγας ρήτωρ καὶ βαθὺς Ἀνδριος φιλόσοφος Μιχ. Ψελλός (ὁ πρεσβύτερος⁷), ὅστις καὶ ἐμύνησεν εἰς τὴν ρητορικὴν, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰ μαθηματικὰ τὸν πολυθρόνητον αὐτοκράτορα Λέοντα τὸν IV τὸν σοφόν (775-780), ὅστις, κατὰ Κεδρηνόν⁸, συνεπλήρωσε τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ περιουσιῶν τὰ μοναστήρια⁹ καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς ἀποκειμένας βίβλους ἀνε-

¹ I. Βογιατζίδης, ἔ.δ. σ. 238.

² Περὶ τῆς εἰς Ἀνδρον ἐποικήσεως τῶν Ἀλβανῶν ὅρα Δ. Πασχάλην, *Οἱ Ἀλβανοὶ εἰς τὰς Κυκλάδας*, Ἡμερ. Μ. Ἑλλ. 1934 σ. 263.

³ Δ. Π. Πασχάλης, *Ἱστορία τῆς νήσου Ἀνδρου* τ. Α', 1925, σ. 51.

⁴ W. Miller-Σπ. Λάμπρου, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι*, τ. Α' σ. 43. Δ. Πασχάλης, *Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. περίοδος Β' τ. Α' (1924) σ. 5*.

⁵ Δευτέρως μετὰ τὴν Νάξον εἰς ἔκτασιν ἐκ τῶν Κυκλάδων.

⁶ Συνεχ. Θεοφάνους, IV, 29 (Βόννης σ. 191 ss). Κεδρηνός, *Σύνοψις Ἱστορ.* τ. II (Βόννης σ. 70 ss ἐξ.).

⁷ Περὶ Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ τοῦ Πρεσβυτέρου ὅρα Λέοντα Ἀλλάτιον, ἐν Migne Ἑλλ. Πατρ. 122 σ. 476-535. Π. Κοδρικᾶν, *Μελέτη περὶ τῆς κοινῆς ἑλλην. διαλέκτου* τ. Α', ἐν Παρισίοις 1818, σ. 125. Θεόφ. Καίρη, *Στοιχεῖα φιλοσοφίας*, ἐν Ἀθήναις 1851, σ. 31. Κ. Σάθων, *Μεσαιων. Βιβλ. Δ' σ. XXV-XXX*, Κ. Grumbacher, *Gesch. de byz. Litteratur*, München 1897, σ. 433. Realenzykl. ἐν λ. Psellos. Ν. Γακουμάκης, *Νέα Σιών* Γ' (1909) σ. 375 σημ. 3 καὶ W. Miller, *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* τοῦ 1930 σ. 19.

⁸ ἔ.δ.

⁹ Βιβλιοθήκην περιέχουσαν παλαιούς κώδικας διατηρεῖ μέχρι σήμερον καὶ ἡ παρὰ τὸ Γαύριον Μονὴ τῆς Ἀγίας. Κατάλογον τῶν χ/φων τούτων συνέταξε καὶ ἐδημοσίευσεν κατὰ πρῶτον μὲν ὁ Ἀντ. Μηλιαράκης (*Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων*, σ. 161-181 προσθήκη Ε'), ἔπειτα δ' ὁ Σπυρ. Π. Λάμπρος (*Ἐπετηρὶς Φιλολ. Συλλ. Παρνασσοῦ*, ἔτος Β' [1890] σ. 136 ἐξ. καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει 1898). Ἐνετικά τινὰ ἔγγραφα τῆς αὐτῆς μονῆς κατέλεξε καὶ ὁ ἐπισκοπεύς αὐτὴν τὸ 1841 Α. Buchon ἐν *Voyage dans l'Eubée* κλπ. Ἐκδ. Longnon, Paris 1911, σ. 274-5.

ρευνῶν τε καὶ ποριζόμενος καὶ σπουδαίως μελετῶν δι' ὃ καὶ πρὸς τὸ τῆς τοσαύτης γνώσεως ὕψος ἀνεβιβάσθη.

Οὐ μόνον δὲ πνευματικῶς ἀλλὰ καὶ ἐμπορικῶς καὶ ἐπομένως καὶ οἰκονομικῶς εὐρίσκειτο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἰς ἀνθηρὰν κατάστασιν ἡ Ἄνδρος. Οὕτω ὁ Ἄραψ γεωγράφος Ἐδρίσῃ ἀναφέρει εἰς τὴν κατὰ τὸ 1153 συγγραφεῖσαν γεωγραφίαν του¹, ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ Ἄνδρος «ἦν θει καὶ ἦτο πυκνῶς κατοικημένη»². Ὡφείλετο δ' ἡ ἀκμὴ αὕτη τῆς Ἄνδρου κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα κυρίως εἰς τὴν βιομηχανίαν τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων, ἅτινα κατεσκευάζοντο εἰς τὴν νῆσον ἐξαγόμενα ἐκείθεν εἰς τὴν Δύσιν, ἔνθα ἦσαν περιζήτητα. Ἐκαλοῦντο δ' εἰς τὸ ἐμπόριον τὰ ὑφάσματα τῆς Ἄνδρου *ἐξάμιτα* καὶ *ζεντάια*, ὡς μᾶς πληροφορεῖ εἰς τὸ περιηγητικόν του βιβλίον³ (Relatio de peregrinatione) ὁ κατ' ἀρχὰς ἔμπορος καὶ ἔπειτα μοναχὸς γενόμενος Νορβηγὸς J. Saewulfus (1102-3) λέγων: Andria, ubi fiunt preciosa scindulia et samitae et alia pallia serico contexta. Ἦσαν δὲ τὰ *ἐξάμιτα* ἐξ ὁλοκλήρου μεταξωτά, οὐχὶ ὅμως καὶ τὰ *ζεντάια*⁴.

¹ Ἡ Γαλλικὴ μετάφρασις τοῦ Amédée Jaubert τ. Β', Paris 1840, σ. 128 λέγει: cette île est florissante et populeuse.

² Οὐχὶ ἀπιθάνως συμπεραίνει τὴν ὑπαρξίν ἐβραϊκῆς παροιίας ἐν Ἄνδρῳ ὁ Δ. Πασχάλης (Ἰστ. τῆς Ἄνδρου Α' σ. 674) ἐκ τῆς ὀνομασίας Ἐβραϊκά, τὴν ὁποίαν φέρουσι δύο τοποθεσίαι τῆς νήσου. Εἶναι δ' ἄλλως γνωστόν, ὅτι Ἐβραϊκαὶ παροιαὶ ἰδρύνοντο κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰ μεγάλης ἐμπορικῆς κινήσεως κέντρα. Ἐν τῇ σηροτροφικῇ μάλιστα Ἄνδρῳ ἡ ὑπαρξὶς Ἐβραϊκῆς παροιίας εἶναι πιθανωτάτη, δεδομένου ὅτι οἱ Ἐβραῖοι ἦσαν ἀριστοὶ μεταξουργοὶ καὶ σηροπλόκοι. Ὁρα σχετικῶς Joshua Starr, The Jews in the Byzantine Empire (Texte und Forschungen, Sonderheft 30 τῶν Byz.-Neugr. Jahrb.) 1939, σ. 29 καὶ Ἀ. Ἀνδρεάδην, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. Ξ' (1929) σ. 28.

³ Relation des voyages de Saewulf à Jérusalem et en Terre-Sainte pendant les années 1102 et 1103 (=Recueil de Voyages et de Mémoires publié par la Société de Géographie de Paris) τ. 4, Paris 1889, 834.

⁴ W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant, τ. Α' 247. Τοῦ αὐτοῦ: Le colonie commerciali Italiani in Oriente, τ. Α' σ. 638. Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis ἐν λ. Xameton, Examiton καὶ Zentatum. Πβλ. καὶ Ἀντ. Μηλιαράκη ἐν Ἑπετ. Φιλολ. Συλλ. Παρνασσού, τ. Γ' σ. 85 καὶ 89. Ὁ Κ. Ὁρπφ (Geschichte d. Insel Andros ἐν Sitzungsberichte der philos. hist. Classe d. k. Ak. d. Wissen. zu Wien τ. 16 [1855] σ. 23 (3)) καταλέγει μεταξὺ τῶν προϊόντων τῆς νήσου καὶ τὴν μέταξαν. Ὁ δὲ Ἀντ. Μηλιαράκης, γράφει τὸ 1880 εἰς τὰ Ὑπομνήματά του (σ. 25): Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἔτι ἐτῶν κύριον προϊόν τῆς νήσου ἦτο ἡ μέταξα... Πρὸ 15ετίας ὅμως (ἦτοι τὸ 1865) τὸ προϊόν τοῦτο προσβλήθην ὑπὸ ἀσθενείας ἐξέλιπεν. Ὁμοίως ὁ Meyssonnier εἰς τὸ Bulletin de la Soc. de Géographie de Paris τοῦ 1870 σ. 158-165 ἀναφέρει, ὅτι «ἡ σκοληκοτροφία παρείχε σημαντικώτατον εἰσόδημα καὶ κατεπλούτιζε τοὺς κατοίκους, παρέχουσα εἰς τοὺς Ἀνδρίους εὐμάρειαν βίου ἄγνωστον εἰς τὴν ἡπειρωτι-

Οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀξιόλογος ἐμφανίζεται κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἡ οἰκοδομικὴ καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐν γένει δρασίς τῆς Ἄνδρου ἐκδηλουμένη διὰ τε τῶν πολυαριθμῶν αὐτῆς ναῶν — ἐξ ὧν δημοσιεύομεν ἐνταῦθα τέσσαρας κειμένους, ὡς εἵπομεν, εἰς τὸ μέσον τῆς νήσου τμήμα ἦτοι τὴν βυζαντινὴν Μεσαρείαν — καὶ διὰ τῶν πολλῶν, ἄλλοτε εὐαγῶν, μονῶν αὐτῆς, ἐξ ὧν ἡ μὲν τῆς Παναχράντου ἀνάγει κατὰ γραπτὴν παράδοσιν τὴν κτίσιν αὐτῆς εἰς τὸν κατακτητὴν τῆς Κρήτης αὐτοκράτορα Νικηφόρον Φωκά (963-969 μ.Χ.), ἡ δὲ τοῦ παρὰ τὸ Κόρθιον χωρίου Βουνὶ Μονὴ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου, γειτονικὴ πρὸς τὴν Πανάχραντον οὖσα καὶ σήμερον μετόχιον αὐτῆς διατελοῦσα, ἐκτίσθη τὸ 1141³.

Πάντες οἱ ἀνωτέρω ναοὶ — τόσον οἱ ἐνοριακοί, ὅσον καὶ τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν, ἐκκοσμοῦντο ποτὲ ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν — ἐκ τῶν ὁποίων ὀλίγαι διατηρήθησαν μέχρι σήμερον (Ταξιάρχων Μεσαριᾶς καὶ Μελίδας) — ὡς καὶ διὰ πλουσίως καὶ μετὰ πολλῆς δεξιότητις κεκοσμημένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν — κιονοκρανῶν, θωρακίων, κιονίσκων καὶ ἐπιστυλίων τέμπλων, περιθρυωμάτων κλπ. — ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα μὲν διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν (Ταξιάρχαι: Μεσαριᾶς, Μελίδας, Ὑψηλοῦ), ἄλλα δ' ἀποσπασθέντα τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν θέσεως ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς ἐξωτερικὸν στολισμὸν ναῶν τῆς Τουρκοκρατίας (ὡς π.χ. τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς τὸ 1734, τοῦ Μεγάλου Ταξιάρχου τοῦ Κάστρου κλπ.), ἄλλα δὲ πάλιν ἐνετειχίσθησαν εἰς μεταγενεστέρως προεκτάσεις ἢ εἰς περιβολοτοίχους παλαιῶν ναῶν (Ταξιάρχης Ὑψηλοῦ), καὶ τέλος ὀλίγα ἄλλα ἀδέσποτα, περισυλλεχθέντα ἀπόκεινται εἰς τὴν μικρὰν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν τῆς Χώρας Ἄνδρου.

κὴν Ἑλλάδα. Δυστυχῶς — προσθέτει — ἡ ἀσθένεια ἣτις κατέστρεψε τὰ μεταξουργεῖα τῆς Γαλλίας, ἐπέφερε καὶ εἰς τὴν Ἄνδρον τὰ ὁλέθρια αὐτῆς ἀποτελέσματα». Τὴν εὐμάρειαν τῶν Ἀνδρίων κατὰ τοὺς τρεῖς παρελθόντας αἰῶνας μαρτυροῦσι τρανῶς καὶ τὰ ὠραῖα καὶ εὐρύχωρα ἀρχοντικά των, ὧν τινὰ σώζονται εὐτυχῶς εἰσέτι, διατηροῦντα εἰς τὸς δροφὰς τοὺς κτίκους ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀνηρτῶντο αἱ καλαμωταὶ τῆς μεταξοβιομηχανίας. Περὶ τῶν ἀρχοντικῶν τούτων θά ὁμιλήσωμεν ἐν τέλει τοῦ παρόντος τόμου.

¹ Δ. Π. Πασχάλης, Δώδεκα ἐν Ἄνδρῳ Βυζαντινὰ μοναστήρια, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. IB' (1936) σ. 19 ἐξ.

² Ἡ ἐν λόγῳ παράδοσις ἀναφέρεται εἰς δύο Ἐκθέσεις, ὧν ἡ μία λέγεται ἐλ-θοῦσα ἐκ Βυζαντίου, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι τοπικὴ. Ἡ πρώτη ἀντεγράφη ἐν Κ/πόλει ὑπὸ μοναχοῦ τινος, ὅστις ἐκόμισε τὸ ἀντίγραφον αὐτῆς (οὐχὶ τὸ πρωτότυπον!) εἰς τὴν Μ. τῆς Παναχράντου ἡ δὲ δευτέρα συνετάχθη ἐν Ἄνδρῳ ἐπὶ τουρκοκρατίας (περὶ τὸ 1713). Ὁρα σχετικῶς Δ. Πασχάλην, Ἱστορία τῆς νήσου Ἄνδρου, τ. Α', 1925, σ. 664-668 καὶ ἰδίᾳ ἀρχιμανδρίτην (νῦν μητροπολίτην Κῆφου) Ἐμμ. Καρπάθιον, Ἡ ἐν Ἄνδρῳ Ἱ. Μονὴ τῆς Παναχράντου, ἐν Ἀθήναις 1938, σ. 5 καὶ 9 καὶ 14-19.

³ Δ. Π. Πασχάλης, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. IB' (1936) σ. 19.

Εικ. 1. Ὁ Ταξιάρχης τῆς Μεσαριάς. Ὅψις ἀνατολική.

1. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΙΑΣ¹

Ὁ ναὸς οὗτος², ὡς ἐκ θαύματος διαφυγὼν τὴν ὀλικὴν καὶ ἐπανειλημμένην ἀσβεστόχρησιν, τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν πάντες οἱ λοιποὶ, ὑψοῦται σήμερον πλησίον τῶν οἰκιῶν τοῦ χωρίου Μεσαριάς³, ἐπὶ κλιτύος κατερχομένης ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον. Ἐχει ἐν κατόψει περίγραμμα ὀρθογώνιον⁴ (εἰκ. 2) ἐξωτερικῶν

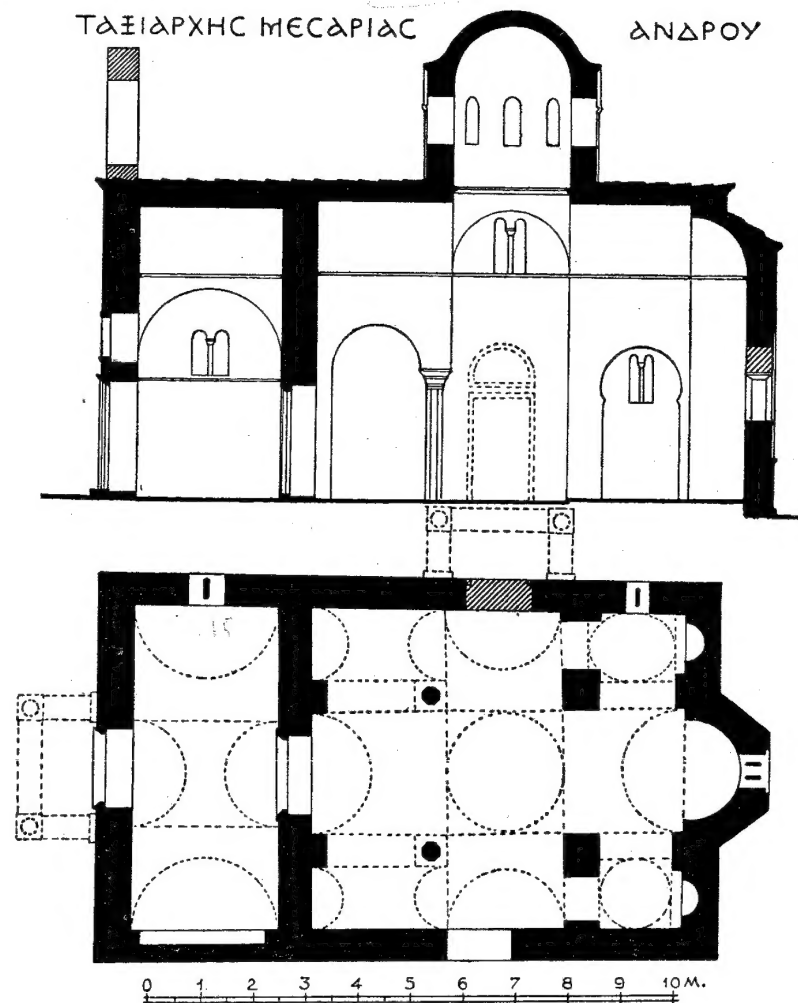
¹ Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως Μεσαρεῖας βλέπε Ἀντ. Μηλιαράκη, Δελτ. Ἰστ. Ἑθν. Ἑτ. Ἑλλ. τ. Δ' (1894) σ. 425-474 καὶ ἰδίᾳ Γ. Ν. Χατζιδάκι, Ἀθηνᾶ τ. Γ' (1894) σ. 3-64.

² Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ὁ ἄριστα σωζόμενος ναὸς τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριάς διέλαθεν ἐντελῶς τὴν προσοχὴν τοῦ πολλοῦ μεσαιωνολόγου Α. Buchon, ὅστις οὐ μόνον διηλθεν ἀλλὰ καὶ παρέμεινεν ἐπὶ τι διάστημα ἐν Μεσαρίᾳ, ἀναφέρει δὲ τὸν αὐτόθι πολὺ μεταγενέστερον ναὸν τοῦ Ἀγ. Νικολάου· πβλ. Voyage dans l'Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841 ἔκδ. Longnon, Paris 1911, σ. 217 καὶ 218.

³ Ὑπάρχει ἐν Ἀνδρῶν παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ οἰκίαι τῆς Μεσαριάς, εὐρίσκοντο ἄλλοτε συγκεντρωμέναι ἐπὶ τῶν νοτίων κλιτύων τοῦ ὑπερκειμένου λόφου, ἔνεκα δὲ λοιμώδους νόσου (πανώλους) ἠναγκάσθησαν οἱ κάτοικοι νὰ ἐγκαταλείψωσι τὰς παλαιὰς τῶν οἰκίας καὶ νὰ ἐγείρωσι νέας ἐπὶ τῆς θέσεως ὅπου σήμερον τὸ χωρίον (πβλ. Δ. Πασχάλην, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περίοδ. Β τ. Α' σ. 14).

⁴ Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς κατόψεως (εἰκ. 2) τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἐντε-

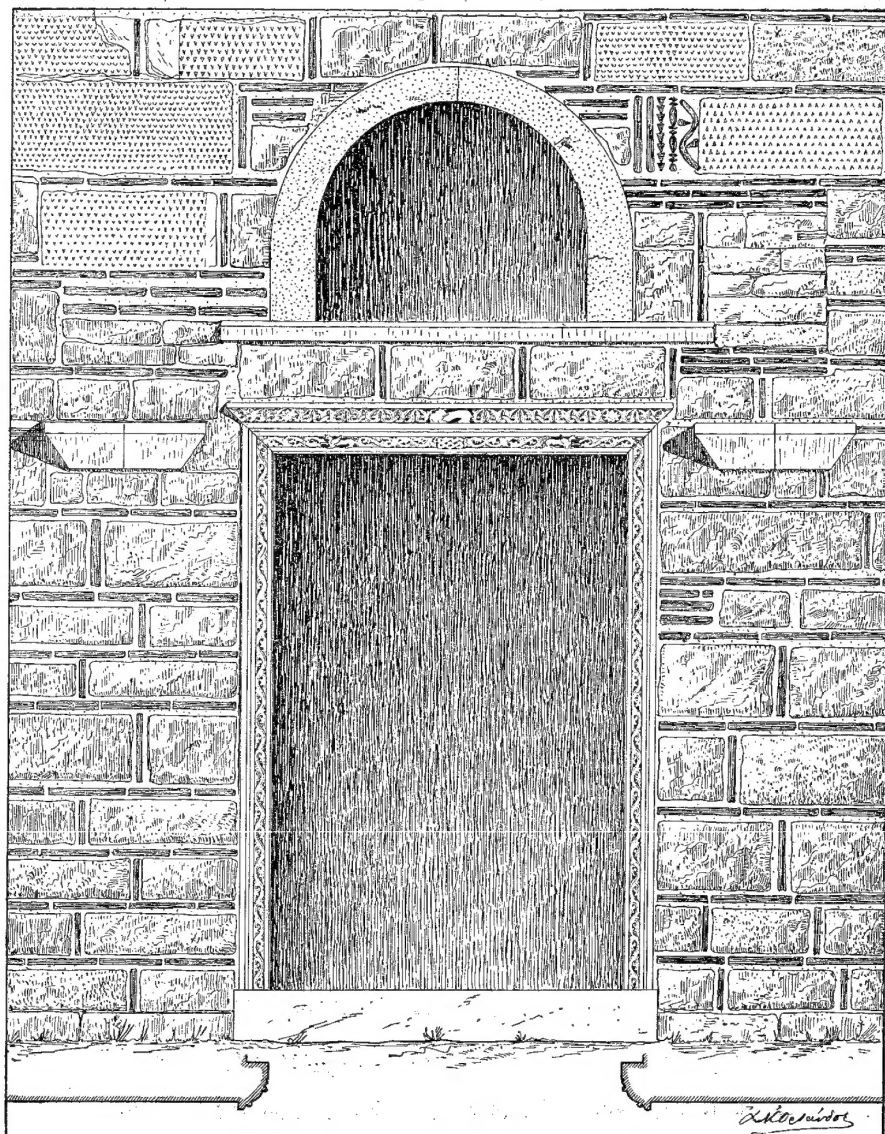
διαστάσεων 7.40 μ. × 11.87 μ., ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἀψὶς ἱεροῦ. Τὸ ἐσωτερικόν του διαιρεῖται εἰς νάρθηκα (ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.15 μ. × 2.75 μ.) καὶ εἰς κυρίως ναόν (δια-

Εικ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριάς.

στάσεων 6.10 × 4.75 μ.), ὅστις πάλιν χωρίζεται εἰς τὸν πρὸς δυσμὰς τόπον στάσεως τοῦ ἐκκλησιάσματος καὶ τὸ πρὸς ἀνατολὰς τριμερὲς ἱερόν, τὸ μέσον

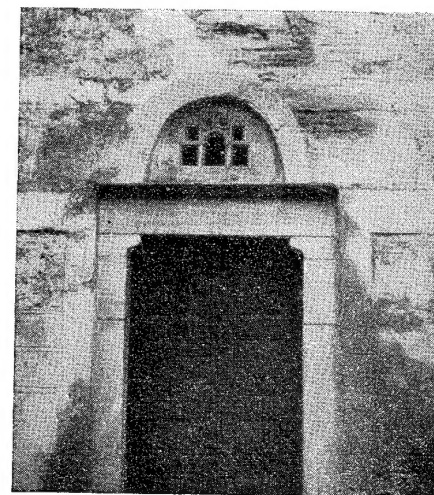
λῶς κανονικὸν ἀλλὰ στενεύει ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς. Τοιαῦται ἀκανονισταί εἶναι συνήθεις εἰς τὰ βυζαντινὰ κτήρια, ἐκτελούμεναι ἐνίοτε καὶ σκοπίμως διὰ λόγους αἰσθητικῶς ἢ γραφικότητος.

Εικ. 3. Ἡ δυτική θύρα εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν μετὰ τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς ὑφαψίδια τοῦ προστώου. (Ἄνω, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, αἱ μετὰ διακοσμητικῶν «βελονιῶν» ἀρχαῖαι λιθόπλινθοι καὶ τινὰ κεραμοπλαστικά κοσμήματα. Κάτω ἡ ὀριζοντία τομὴ τοῦ περιθύρου).

τμήμα τοῦ οὐοίου συνεχίζεται εἰς τὴν ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, διαμέτρου 1.90 μ.

Ἡ προσπέλασις τοῦ ναοῦ ἐγίνετο ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοιγομένης θύρας (ἐλευθέρου ἀνοίγματος 1.26 × 1.88 μ.) ἀφ' ἐτέρου δὲ διὰ πλαγίας θύρας εὐρισκομένης εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἣτις σήμερον εἶναι τοιχισμένη. Ἀμφότεραι αἱ θύραι αὗται ἔφερον ἄλλοτε πρὸ αὐτῶν δικιόνιον, τόξωτὸν προστώον, ἐξωτερικοῦ πλάτους 2.80 μ., ὡς μαρτυροῦσι τὰ ἐκατέρωθεν ἐκάστης αὐτῶν εἰς ὕψος 1.88 μ. ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας σωζόμενα κατὰ χώραν μαρμάρινα, λοξόμητα ὑφαψίδια τοῦ πλαγίου των τόξου (εἰκ. 3). Τοῦ βορείου μάλιστα προστώου σώζονται εἰσέτι εἰς τὴν θέσιν των καὶ οἱ πρῶτοι ὑπὲρ τὸ ὑφαψίδιον πώρινοι θολῖται, πλάτους 0.46 καὶ ὕψους 0.24 μ. Ἄν κρίνωμεν ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων συγχρόνων ναῶν¹, ὁμοία μετὰ προστώου θύρα ὑπῆρχε πιθανώτατα καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ. Δυστυχῶς ὅμως ἡ πλευρὰ αὕτη ἔχει μεταγενεστέρως διαταραχθῆ, δὲν παρουσιάζει δὲ πλέον σήμερον οὔτε τὰ σχετικὰ ὑφαψίδια, οὔτε καὶ ἔχει παλαιὰν θύραν, διότι ἀντὶ ταύτης ἠνοίχθη τὸ 1772 ἄλλη, ἀσυμμέτρως πρὸς τὸ ὑπερθεῖν ἀέτωμα τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἀποτελεσθεῖσα δ' ἐκ δύο πλατέων ἐπιπέδων, μαρμαρίνων σταθμῶν καὶ ἐνὸς ἀπλοῦ ἐπιπέδου ἐπιστυλίου φερομένου κατὰ τ' ἄκρα ἐπὶ δύο κιλλιβάντων μορφῆς λεσβίου κυματίου (εἰκ. 4). Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου δὲ τῆς νεωτέρας ταύτης θύρας ἐχαράχθη ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν κατασκευὴν τῆς ἐπιγραφῆς, ἐν ᾗ ὑπεράνω τῆς κατασκευάσθη πώρινον ἀνακουφιστικὸν τόξον, τὸ κενὸν τοῦ οὐοίου ἐφράχθη διὰ μαρμαρίνου διατρήτου φεγγίτου (εἰκ. 4), ἐξ ἐκείνων

Εἰκ. 4. Ἡ μεταγενεστέρως ἀνοιχθεῖσα νοτία θύρα εἰσόδου τοῦ Ταξιάρχου.

¹ Βλαχέρναι Ἱλεις (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 33 εἰκ. 59), Μέριμπακα Ἀργολίδος (Α. Struck, Ath. Mitt. 1909 πίν. X καὶ σ. 209). Καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἀγ. Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν (11^{ον} αἰ.) πρέπει νὰ κατασκευάσθῃ κατὰ τὸν 12^{ον} αἰ. προστώον πρὸ τῆς νοτίας πλευρικῆς τοῦ θύρας, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ὑπάρξεως αὐτόθι μαρμαρίνων λοξομητῶν ὑφαψιδίων καὶ ἐκ τοῦ χαλάσματος τῶν γεννήσεων τοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας πλινθίνου τόξου, προκληθέντος ἐκ τῆς ἀνάγκης συνδέσεως τῶν τόξων τοῦ προστώου πρὸς τὸν τοῖχον.

οἷτινες συνηθίζοντο νὰ τίθενται εἰς τὰς Κυκλάδας, ἰδίως εἰς τὴν Τήνον¹ ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑπεράνω τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων.

Σύστημα δομῆς. Ὁ κυρίως ναὸς βαίνων ἐπὶ εὐθυνηρίας ὕψους 0.10 μ. ὑπὲρ τὸ σημερινὸν ἔδαφος καὶ ἐξοχῆς 0.10 μ. εἶναι ἐκτισμένος κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτοῦ μέρη, ἤτοι μέχρις ὕψους περίπου 0.85 μ. ὑπὲρ τὴν εὐθυνηρίαν, δι' ἀκανονίστων, πλακοειδῶν ἢ ὀρθογωνίων λίθων, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων τριγωνικά ἢ τραπεζοειδή κενὰ πληροῦνται — κατὰ τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ, ἣτις παρέμεινεν ἀλώβητος — διὰ μικρῶν ἐπαλλήλων, ὀριζοντίων τεμαχίων πλίνθων. Κατὰ δὲ τὰ ἄνω αὐτοῦ μέρη παρουσιάζει ὁ κυρίως ναὸς τὸ πλινθοπερίκλειστον ἰσόδομον σύστημα δομῆς (εἰκ. 1), ἣτοι κανονικοὺς ὀρθογωνίους δόμους, ἐκ ψαμμιτικοῦ πώρου — ὕψους κυμαινομένου μεταξὺ 0.19 καὶ 0.30 μ. — περιβαλλομένους κατὰ τε τοὺς ὀριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους τῶν ἁρμῶν διὰ μιᾶς μόνον πλίνθου, πάχους ποικίλλοντος μεταξὺ 0.02 καὶ 0.035 μ.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ὁ νάρθηξ καὶ ἰδίᾳ ἢ καλῶς διατηρουμένη πρόσοψις αὐτοῦ εἶναι κατὰ κάπως χαλαρώτερον ἰσόδομον σύστημα ἐκτισμένη διὰ σκληρῶν, μελαψῶν ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων, εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίου τινὸς κτίσματος, τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι φέρουσι κατὰ τὴν ὁρατὴν αὐτῶν ἐπιφάνειαν κτυπήματα διὰ κοπέως (βελονιᾶς) τεταγμένα κατὰ κανονικὰς ὀριζοντίας σειράς (εἰκ. 3 καὶ 16). Κατὰ τοὺς ὀριζοντίους ἁρμούς, ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ τοὺς κατακορύφους, παρεμβάλλονται καὶ ἐνταῦθα ἀπλαῖ ὀπτόπλινθοι. Πάντως ἡ διάφορος τοιχοδομία ἀποδεικνύει μεταγενεστέραν κατὰ τινα ἔτη (25 - 50) τὴν κατασκευὴν τοῦ νάρθηκος.

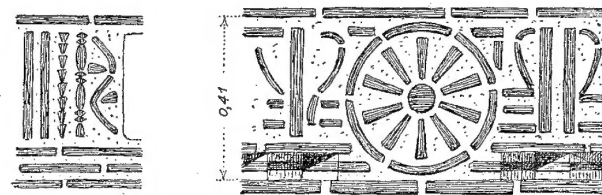
Χαρακτηριστικὴ τῆς λιτότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ διακόσμησις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν εἶναι, ὅτι τὸ δίκτυον τῶν ὀριζοντίων καὶ κατακορύφων γραμμῶν, τὰς ὁποίας σχηματίζουν αἱ μεταξὺ τῶν σιτοχρόων παρολίων παρεμβαλλόμεναι, ζωηρῶς ἐρυθραὶ πλίνθοι τῶν ἁρμῶν δὲν διακόπτεται ἀπὸ καμμίαν ὀριζόντιον ὀδοντωτὴν ταινίαν, οἷας συχνάκις συναντῶμεν εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰ. ἢ καὶ εἰς συγχρόνους πρὸς τὸν ἐξεταζόμενον.

Τοιαῦται ὀδοντωταὶ ταινίαι ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα ἀποκλειστικῶς ὡς ἐξωτερικὰ περιβλήματα παραθύρων καὶ δὴ τοῦ μεγάλου τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 13) καὶ τοῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἀνοίγεται εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς προθέσεως (εἰκ. 14). Ὅλος δ' ἐξαιρετικῶς συναντῶμεν μικρὰν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν ἄνωθεν τῆς 5ης ἀπὸ τοῦ μαρμαρίνου κοσμήτου στρώσεως τῆς βορείου, λοξῆς πλευρᾶς τῆς ἀψί-

¹ Βλέπε εἰκόνας φεγγιτῶν τηνιακῶν σπιτιῶν παρὰ Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, Σκῆρος, Ἀθῆναι 1925, εἰκ. 20 καὶ 21 καὶ Δημ. Πικιώνη, Ἡ λαϊκὴ μας τέχνη κ' ἐμεῖς, Περιοδ. Φιλικὴ Ἑταιρεία τ. Α' (1925) σ. 152 σχ. 5.

δος τοῦ ἱεροῦ. Ἀποτελεῖται δ' αὕτη ἐκ δεκακτίνου πλινθίνου «ἡλίου»¹ (διαμέτρου 0.34 μ.) ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι φυτευμένα ἐν μέσῳ μικρῶν ὀριζοντίων καὶ μεγαλυτέρων κατακορύφων πλίνθων λεπτὰ (0.017 μ.) κεράμινα κοσμήματα ἐν σχήματι 2, ἐναλλὰξ δεξιόστροφα καὶ ἀριστερόστροφα, ὑπεράνω ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 5). Τέλος στοιχεῖα τινὰ κεραμίνων κοσμημάτων (ἀστράγαλων², κομβολογίων³ καὶ ἐλικοειδῶν) εὑρηνται ἐντειχισμένα, τὸ ἐν παρὰ τὸ ἄλλο, ἄνω καὶ δεξιᾷ τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν νάρθηκα (εἰκ. 3 καὶ 5).

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ. Ὁ κυρίως ναὸς παρουσιάζει τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου στηριζομένου πρὸς δυσμὰς μὲν ἐπὶ δύο κίωνων, πρὸς ἀνατολὰς δ' ἐπὶ τῶν ἄκρων τῶν δύο τοίχων, οἷτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (δικιόνιος τύπος) (εἰκ. 2). Καὶ τὰ μὲν τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ καλύπτονται, ὡς συνήθως,

Εἰκ. 5. Κεραμοπλαστικαὶ διακοσμήσεις τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

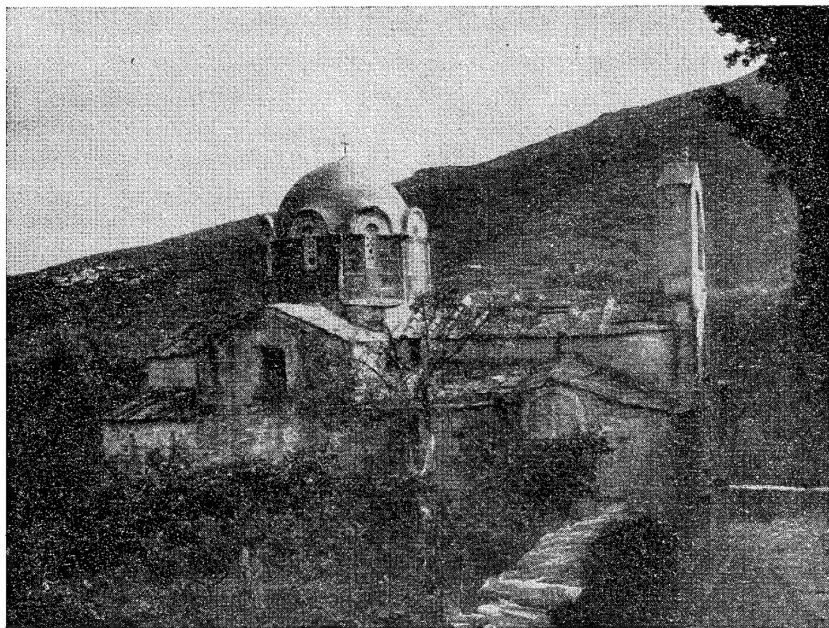
διὰ κυλινδρικών θόλων (καμαρῶν), τῶν ὁποίων αἱ γεννήσεις ὑπογραμμίζονται διὰ πωρίνου λοξοτμήτου κοσμήτου (εἰκ. 2) καὶ τὰ μέτωπα εἶναι ἐκ παρολίων, ἐκ δὲ τῶν τεσσάρων μικρῶν διαμερισμάτων τὰ μὲν δυτικὰ στεγάζονται διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, τὰ δὲ ἀνατολικά διὰ σφαιρικών τμημάτων, ἀσπίδων ἢ φουρνικῶν βαϊνόντων, ἐπὶ λοφίων, πρὸς στήριξιν τῶν ὁποίων κατεσκευάσθησαν ἐγκάρσιοι τοῖχοι κατὰ τὴν πρὸς τὸν ναὸν πλευρὰν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 2). Ἡ στήριξις τοῦ ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου, οὗτινος ἡ μὲν ἐσωτερικὴ διάμετρος εἶναι 2.20 μ. ἡ δὲ κορυφὴ εὗρίσκεται εἰς ὕψος 8.97 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, γίνεται τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων λοφίων. Τέλος ὁ νάρθηξ καλύπτεται κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμήμα διὰ καμάρας ἴσου

¹ Τοιοῦτοι ἥλιοι εὑρηνται καὶ ἐπὶ ἄλλων βυζ. μνημείων, ὡς π.χ. εἰς τὴν Σώτειραν Λυκοδήμου τῶν Ἀθηνῶν (Ξυγγόπουλος, Εἰρετ. μν. Ἑλλ. τευχ. Β' εἰκ. 78), τὴν Ἀγ. Θεοδώραν τῆς Ἀρτης (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β' σ. 102 εἰκ. 13), τὸν Ἀγ. Νικόλαον τῆς Ροδιᾶς (Ὁρλάνδος, ἔ.δ. σ. 132 εἰκ. 2) κλπ.

² Πήλινοι ἀστράγαλοι ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὸν Ἀγ. Πέτρον, ἔξωθεν τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὁρλάνδος, Ἀθηνᾶ ΛΕ' [1923] σ. 183 εἰκ. 13. Megaw, BSA τ. 32 σ. 113).

³ Ὁμοίως ὡς ἀνάστροφα τραπέζια διατεταγμένα πλίνθινα κοσμήματα (κομβολόγια) ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ 12ου αἰ. ὡς π.χ. τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἡλείας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφ. 1923 σ. 22 εἰκ. 35).

πλάτους καὶ ὕψους πρὸς τὴν καμάραν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ, κατὰ δὲ τὰ πλάγια διὰ χαμηλοτέρων καμαρῶν (ὕψ. 3.97 μ.), αἵτινες βαίνουνσι καθέτως πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς μέσης, ἐμφανιζόμεναι ἑξωτερικῶς διὰ δύο αὐτοτελῶν ἀετωμάτων¹. Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους κάτωθεν τῆς νοτίας πλαγίας καμάρας τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθη ἀρκοσόλιον ἐξέχον

Εἰκ. 6. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαρίας.

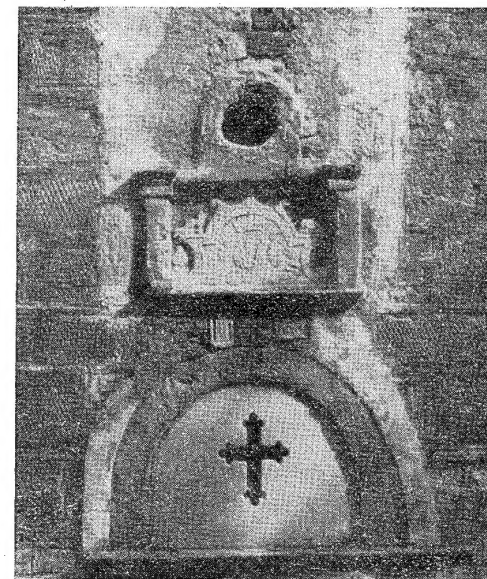
πρὸς νότον πέραν τῆς ἑξωτερικῆς γραμμῆς τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅπερ ὁμως κατηδαφίσθη πρὸ τινων ἐτῶν.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ. Χαρακτηριστικὸς διὰ τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν εἶναι ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν παραθύρων διὰ τῶν ὁποίων ἐφωτίζετο. Πράγματι ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὰ ὀκτὼ στενά, μονόλοβα παράθυρα, ἅτινα διατρυνῶσι

¹ Τὸ τοιοῦτο σύστημα καλύψεως τοῦ νάρθηκος συνηθίζεται εἰς ναοὺς τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰ., ὡς π.χ. εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους τῶν Ἀθηνῶν (Ξυγγόπουλος, Εὐρετ. μεσ. μν. Ἑλλ. Β' εἰκ. 62), τὴν Καπνικαρέαν (αὐτόθι εἰκ. 57), τὴν Γοργοεπήκοον (αὐτ. εἰκ. 59), τὸν Ἁγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον (αὐτ. εἰκ. 68), τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ἀστερίου ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ (Ὁρλάνδος, Εὐρετ. μεσ. μν. Ἑλλ. Γ' εἰκ. 223), τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου τοῦ Στεῖρου Κορινθίας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α' [1935] σ. 82 εἰκ. 31), τὴν Π. Φανερωμένην Κορινθίας (Ὁρλάνδος, αὐτ. σ. 87 εἰκ. 36), τὸν ναὸν τῆς Γαστούνης (Millet, École grecque εἰκ. 141), τὸν Ἁγ. Θεόδωρον τοῦ Μπαμπακά Μάνης (Megaw, B.S.A. 33, σ. 140 εἰκ. 1), τὸν Ἁγ. Ἰάσωνα καὶ Σωσίπατρον Κερκύρας (Millet, ἑ.δ. εἰκ. 142, Ἱ. Παπαδημητρίου, Ἀρχ. Ἑφημ. 1934-35 σ. 44 εἰκ. 5).

τὰς ἰσαριθμοὺς πλευρὰς τοῦ τρούλλου του (εἰκ. 16), ὅλος ὁ ὑπόλοιπος κυρίως ναὸς ἐφωτίζετο μόνον διὰ δύο μικρῶν διλόβων παραθύρων, ἀνοιγομένων ὑψηλὰ, εἰς τὰ τύμπανα τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου καμάρας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 2, τομή). Οὕτω τὸ ἰσόγειον παρέμενεν εἰς τὸ ἡμίφως, καθόσον οὐδὲν παράθυρον ἠνοιγέτο εἰς αὐτό. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβαινε καὶ εἰς τὸν νάρθηκα, ὅστις ἐφωτίζετο μόνον δι' ἑνὸς διλόβου παραθύρου τοποθετημένου ὑψηλὰ εἰς τὸ τύμπανον τῆς καλυπτοῦσης τὸ μέσον αὐτοῦ τμήμα καμάρας, ἐν ᾧ τὸ ἰσόγειον παρέμενε σχετικῶς σκοτεινὸν μὴ ἀνοιγομένου οὐδὲν παραθύρου, οὔτε κατὰ τὴν πρόσοψιν οὔτε κατὰ τὴν νοτίαν πλαγίαν, στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν, μόνον δὲ κατὰ τὴν βορείου ἠνοιγέτο πιθανώτατα διλόβον, σήμερον πεφραγμένον (εἰκ. 6 δεξιᾷ).

Τὸ ἱερὸν ὁμοίως ἐφωτίζετο μόνον δι' ἑνὸς τριλόβου παραθύρου ἀνοιγομένου εἰς τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἡμιεξαγώνου αὐτοῦ κόγχης (εἰκ. 13) καὶ δι' ἑνὸς διλόβου κατὰ τὴν βορείου πλευρὰν τῆς προθέσεως (εἰκ. 14), τοῦ διακονικοῦ παραμένοντος τελείως σκοτεινοῦ.

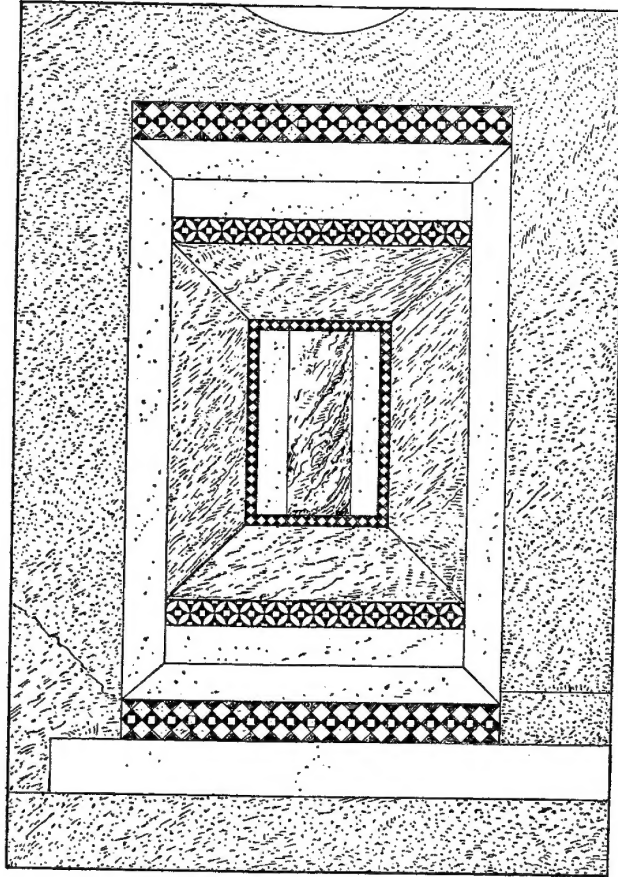
Εἰκ. 7. Τὸ ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ ναοῦ μεταγενεστέρως ἐντεταχισθὲν οἰκόσημον.

Σήμερον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι ἀκόμη σκοτεινότερον ἢ διότι τὸ διλόβον παράθυρον τῆς προσόψεως τοῦ νάρθηκος, κλεισθὲν πιθανῶς ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀντικατεστάθη διὰ μικροῦ κυκλικοῦ φωταγωγοῦ, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐντεταχίσθη ἐντὸς κλασσικίζοντος πλαισίου μαρμαρίνη πλάξ οἰκοσήμου εἰκονίζοντος δύο πετώντας ἀγγέλους ἀνέχοντας διὰ τῶν ὑψωμένων χειρῶν των στέμμα (εἰκ. 7 καὶ 18) 2ον διότι τὸ διλόβον βορείον παράθυρον τοῦ νάρθηκος ἐφράχθη ὁμοίως καὶ 3ον τὸ τριλόβον παράθυρον τοῦ ἱεροῦ, φραχθὲν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀντικατεστάθη διὰ μικροῦ κακοτέχνου ὀρθογώνιου ἀνοίγματος.

Ἡ μαρμαρίνη διακόσμησης τοῦ ναοῦ. α) Τὸ δάπεδον. Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ — ὁ πάτος¹, ὡς τὸ ὀνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ — εἶναι σχεδὸν

¹ Κ. Ρόδιος, Ἑκφρασις Ἁγ. Ἀποστόλων, στ. 562, 579, 583, 605 ἑκδ. Le-

ἐξ ὁλοκλήρου ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων ὀρθογωνίων πλακῶν κατὰ τὸ πλεῖστον κυανῶν, ἐναλλασσομένων μὲ λευκὰς καὶ τινὰς πορφυροφλεβεῖς (Σκύρου) ὥς καὶ πρὸς τινὰς ταινίας ἐκ συγκοπῆς¹, ἥτοι μαρμαροθετήματος. Ἄν

Εἰκ. 8. Τὸ μετὰ μαρμαροθετημάτων μέσον τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ.

καὶ κατὰ τὰ πλάγια, ὥς καὶ καθ' ὅλον τὸν νάρθηκα, τὸ δάπεδον ἔχει διατα-

grand, R. Et. Gr. 1896. Κ. Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων 260 15 (Βόννης). Θ. Πρόδρομος, Hesselting-Pernot, Poèmes prodromiques I, 76. Διγενῆς Ἀκρίτας στ. 3938 (ἐκδ. Καλονάρου). Acta et Diplomata, ἐκδ. Miklosich-Müller, V, 298. Κωνδινός, Πάτρια 141 10 20 (Βόννης). Cod. Marc. VI, 43 τοῦ 1619 ἐκδ. Baneșcu, E.E.B.Σ. 3 σ. 152, 153, 155 κλπ.

¹ Συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 143 23, 145 11, 146 8. Θεόδ. Πρόδρομος, Hesselting-Pernot, Poèmes Prodr. I, 80. Acta et Diplomata 3, 56.

ραχθῇ ὑπὸ μεταγενεστέρων ταφῶν, ὅμως τὸ κεντρικὸν αὐτοῦ τμήμα παρέμεινεν ἀναλλοίωτον. Σχηματίζει δὲ τοῦτο ἐν ὀρθογώνιον *ὀμφάλιον* (εἰκ. 8), τοῦ ὁποῦ ἡ μέση πλάξ εἶναι ἐκ κιτρινευθροῦ σκυριανοῦ μαρμάρου περιβαλλομένου ὑπὸ στενοῦ (0.03) πλαισίου, ἀποτελουμένου ἐκ μικρῶν τετραγώνων τεμαχίων, τεθειμένων κατὰ κορυφήν, ἐναλλάξ λευκῶν καὶ ἰωδῶν καὶ ἄλλων σκοτεινοχρῶν τετραγωνιδίων (εἰκ. 8). Ἐξωθεν τοῦ ἐκ συγκοπῆς πλαισίου τούτου ὑπάρχει πλαιῖον (0.22 μ.) βαθυγάλαζον πλάσιον, εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ὁποῦ εἶναι προσκεκολλημένη ἄλλη πλατυτέρα (0.07 μ.) ταινία ἐκ συγκοπῆς, ἀποτελουμένη ἐκ λευκῶν, συμπλεκόμενων κύκλων καὶ τετραγωνιδίων ἐπὶ σκοτεινοχρόου ἐδάφους. Τέλος ἔτι ἀνατολικώτερον καὶ δυτικώτερον εὑρίσκεται τρίτη, ἔτι πλατυτέρα (0.12 μ.) μαρμαροθετημένη ταινία, ἀποτελουμένη ἐκ ζατριοειδῶς διατεταγμένων λευκῶν καὶ γαλάζιων τετραγωνιδίων ὥς καὶ ἄλλων ἰωδῶν μικροτέρων τετραγωνιδίων ἐγγεγραμμένων εἰς τὴν μέσσην σειρὰν τῶν τετραγώνων.

β) Οἱ κίονες τοῦ ναοῦ. Ὡς ἀνωτέρω εἶπομεν ὁ ναὸς εἶναι δικιόνιος, οἱ δὲ μαρμαρίνοι κίονες τοῦ ἔχουσι τοὺς κορμούς των ὀκταγώνους, στηριζομένους δ' ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἀνευ δηλ. τῆς παρεμβολῆς βάσεως (εἰκ. 9). Τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα ἐχρησιμοποιήθη διὰ στηρίγματα παραλλήλως πρὸς τὸ κυλινδρικὸν ἄλλ' εἰς πολὺ μικροτέραν ἀναλογίαν. Τὸ συναντῶμεν ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν¹, τὴν κλασσικὴν², καὶ τὴν ἐλληνιστικὴν³ ἐποχὴν, ἰὸ ἐπανευρίσκομεν δὲ κατὰ τοὺς κυρίως βυζαντινοὺς⁴ καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνας⁵.

¹ Ἀρχαῖοι κίονες Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν (Annual of the Brit. Sch. at Athens XL [1939-40] πίν. 7, 8 καὶ 8, 9, 10). Ἀρχαῖον οἰκοδόμημα παρὰ τὸν Προφήτην Ἡλίαν Ὑμηττοῦ (N. Κοτζίτς. ΠΑΕ 1949 σ. 67 εἰκ. 11α). Εἰς Τροίηνα (G. Welter, Troizen und Kalaureia, Berlin 1941, σ. 39 καὶ πίν. 22b-d' πβλ. καὶ πίν. 32b καὶ 34c).

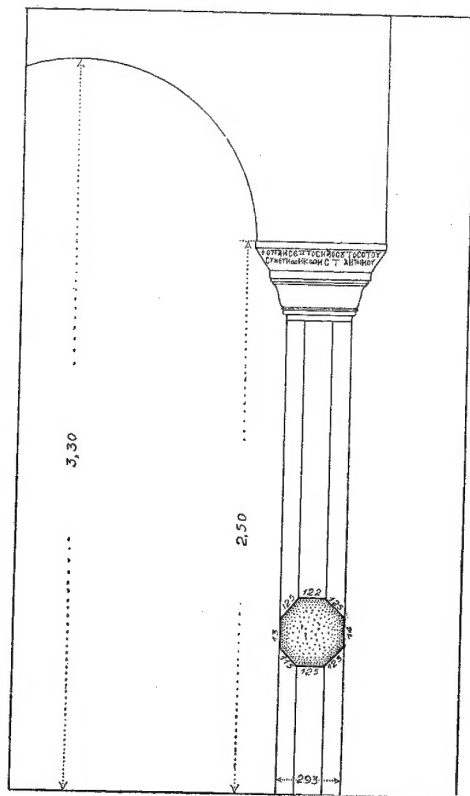
² Πρόπυλον ναοῦ Ἀφαιῶς Αἰγίνης (A. Furtwängler, Aegina, das Heiligtum der Aphaia, München 1906, σ. 78 καὶ εἰκ. 26, 27), Καταγώγιον Κασσώπης Ἡπείρου (Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1952 σ. 338 εἰκ. 14). Ἀβατον Ἐπιδάου (Lechat-Defrasse, Épidaure, Paris 1895, σ. 135, 136. Καββαδίας, Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, Ἀθῆναι 1900, σ. 123).

³ Ἡρώον Καλυδῶνος (B' π.Χ. αἰ.) (ΠΑΕ 1834 σ. 59 πίν. 3, 2 καὶ 4 καὶ πίν. 5, 6. ΠΑΕ 1905 σ. 73 εἰκ. 1-3 καὶ πίν. E. Dyggve, Poulsen, Rhomaios, Das Heroon von Kalydon, 1934 πίν. IV, E, G, P).

⁴ Ναὸς Soanderé Καππαδοκίας (H. Rott, Kleinas. Denkm. σ. 125). Καθολικὸν Μ. Λέχοβας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἐλ. Α' [1935] σ. 95 καὶ 96 καὶ εἰκ. 5 καὶ 8), Μάρκοβ-Μαναστίρ (N. Kondakof, Makedonija, Πετρούπολις 1909, σ. 183 εἰκ. 119. Petkovič-Tatič, Markob Manastir 1925 εἰκ. 2). Ναὸς Σωτήρος Παντεπόπου Κ/πόλεως (J. A. Hamilton, Byz. archit. and decoration, σ. 93 εἰκ. 29. Millingen, Byz. Churches in C/ple, London 1912, εἰκ. 73), Ὁσ. Μελετίου Κιθαιρώνας νάρθηξ τοῦ καθολικοῦ (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε', 1939-40, σ. 83), παραλαύριον Παναγίας (Ὁρλάνδος, ἔ.δ.τ. Ε' σ. 108 εἰκ. 54). Ναὸς Σεργίου καὶ Βάκχου Κίττας Μάνης (Traquair, B.Sch. An. XV 1908-9 σ. 186), Ναὸς Βλαχογοραντιῆ Ἡπείρου (Βερσάκης, ΠΑΕ 1914 σ. 245 εἰκ. 2).

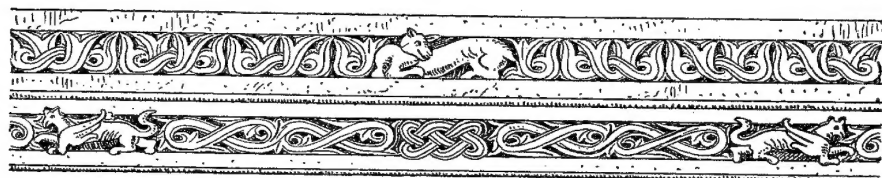
⁵ Καθολικὸν Μ. Μεγάλου Σπηλαίου (Σωτηρίου, Α.Δ 1918 παρ. σ. 50 εἰκ. 5), Καθολ. Μ. Ἀγ. Τεσσαράκοντα Λακωνίας (ἀδημοσίευστον), Καθολ. Μ. Ἀγ. Τριάδος παρὰ τὸ Ἀστὸς τοῦ 1653 (ἀδημοσίευστον).

Ἐπὶ τῶν δύο ἀνατολικῶν παρεῖων τοῦ ὀκταγωνικοῦ πρίσματος τοῦ κορμοῦ ἐχαράχθη κατὰ τὸν 18ον αἰ. μακρὰ ἐπιγραφή (εἰκ. 20), περὶ ἧς θὰ εἴπωμεν κατωτέρω.

Εἰκ. 9. Ὁ βόρειος ἐκ τῶν δύο ὀκταγωνικῶν κιόνων τοῦ κυρίως ναοῦ.

πλαίσιον ἔχει τὴν συνήθη κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς αἰῶνας τομήν (εἰκ. 3,

Εἰκ. 10. Ὑπέρθυρον τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ νάρθηκος (λεπτομέρεια).

κάτω) ἀποτελουμένην ἐξ ἐναλλάξ εἰσεχόντων καὶ ἐξεχόντων κυματίων (βερ-γίων), ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μέσον κοσμεῖται διὰ δις ἀναδιπλούμενου κυματι-

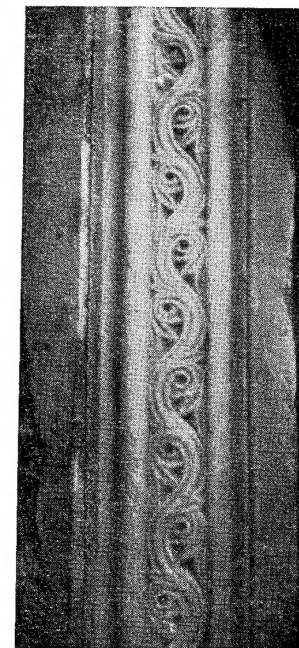
Τοὺς ὀκταγώνους κορμούς στέφει κοιλόκυρτον ἐκ περιστροφῆς, ἀκόσμητον κιονόκρανον (εἰκ. 9), καταλήγον ἄνω εἰς τετράγωνον ἄβακα, ὑπεράνω δὲ τούτου ἐτέθη μαρμάρινον ἐπίθημα ἐν σχήματι ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, τῆς ὁποίας ἡ μὲν ἄνω πλευρὰ μετρεῖ 0.595 μ., ἡ δὲ κάτω 0.46 μ. καὶ τὸ ὕψος 0,13 μ. Ἐπὶ τῶν τεσσάρων δὲ παρεῖων τοῦ ἐπιθήματος ἐχαράχθη ἡ κτητορικὴ τοῦ ναοῦ ἐπιγραφή (εἰκ. 19), περὶ τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω. Τὸ ὀλικὸν ὕψος τοῦ κορμοῦ μετὰ τοῦ κιονοκράνου εἶναι 2.50 μ.

γ) Τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν. Τόσον ἡ ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα θύρα, ὅσον καὶ ἡ ἐσωτερικὴ φέρουσι κεκοσμημένα μαρμάρινα περιθύρα, τῶν ὁποίων ἡ ἄνω πλευρὰ στέφεται ὑπὸ λοξοτμήτου γείσου. Καὶ τῆς μὲν ἐξωτερικῆς θύρας τὸ

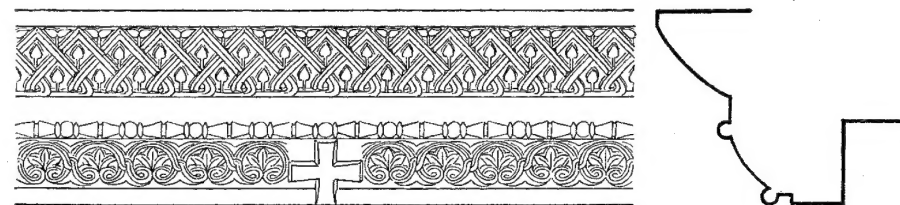
στοῦ βλαστοῦ ἐκ τριμεροῦς ταινίας (εἰκ. 11). Τὸ κόσμημα τοῦτο κατὰ τὴν ἄνω πλευρὰν τοῦ περιθύρου τροποποιεῖται ἐλαφρῶς, φέρει δ' ἐν ἐξέρῳ ἀναγλύφῳ δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ ἀνὰ ἓνα γρύπα¹ βαδίζοντα πρὸς τὰ ἔξω, ἐν τῷ μέσῳ δὲ κόσμημα χιαστόν (εἰκ. 3 καὶ 10). Τὸ ὑπεράνω γείσον κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἀνθεμίων βαινόντων ἐπὶ ἐλικοειδοῦς βάσεως, διακοπτομένων δὲ κατὰ τὸ μέσον ὑπὸ ζωηρῶς ἐξέρῳ, κατακεκλιμένου ζώου (εἰκ. 3 καὶ 10), ὅπερ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω ἵνα ξέσῃ τὴν ράχιν του, κατὰ τὸ τόσον σύνηδες καὶ ἀγαπητὸν εἰς τὴν μέσῃν βυζαντινὴν τέχνην θέμα.

Τῆς δὲ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἀγούσης θύρας, τὸ μὲν περιθύρον κοσμεῖται δι' ἐγγεγραμμένων ἐντὸς συμπλεκόμενων τροχῶν ἀνθεμίων (εἰκ. 12) πλαισιουμένων ἄνω καὶ κάτω διὰ γλυπτοῦ ἀστραγάλου (εἰκ. 12) τὸ δὲ ὑπεράνω αὐτοῦ λοξότμητον γείσον διὰ τοῦ κάτωθεν (εἰκ. 12) εἰκονιζομένου συνθέτου σχεδίου ἐκ συμπλεκόμενων τριγώνων, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ καταλαμβάνονται ὑπὸ ἀπλῶν (ἄνω) καὶ διπλῶν (κάτω) φυλλαρίων.

Ἰδιαίτερου λόγου ἀξία εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τοῦ περιθύρου τῆς ἐξωτερικῆς θύρας μαρτυροῦσα μεγάλην πλαστικὴν εὐαισθησίαν τοῦ τε σχεδιάσαντος καὶ τοῦ ἐκτελέσαντος τὸ κυματιστὸν κόσμημα καὶ τοὺς ἐξέργους γρύπας.

Εἰκ. 11. Τὸ κόσμημα τοῦ περιθύρου τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσσαρίας.

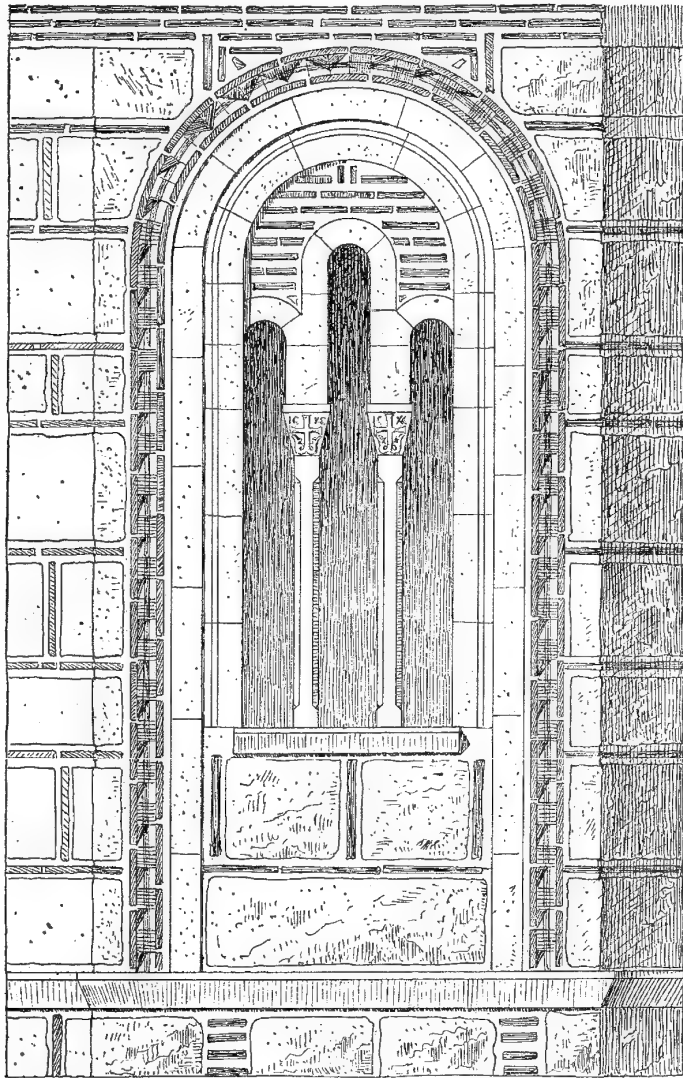

Εἰκ. 12. Τὸ κόσμημα τοῦ υπέρθυρου καὶ ἡ τομή τῆς μεταξὺ νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ θύρας.

δ) Οἱ κιονίσκοι τῶν παραθύρων. Ἐκ τῶν ἐξ ἐν συνόλῳ παραθύ-

¹ Ὁ Πασχάλης (Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Περίοδος Β' τόμ. Α' [1924] σ. 8) ἐξέλαβε τὸν γρύπα τοῦτον ὡς πτερωτὸν ἵππον.

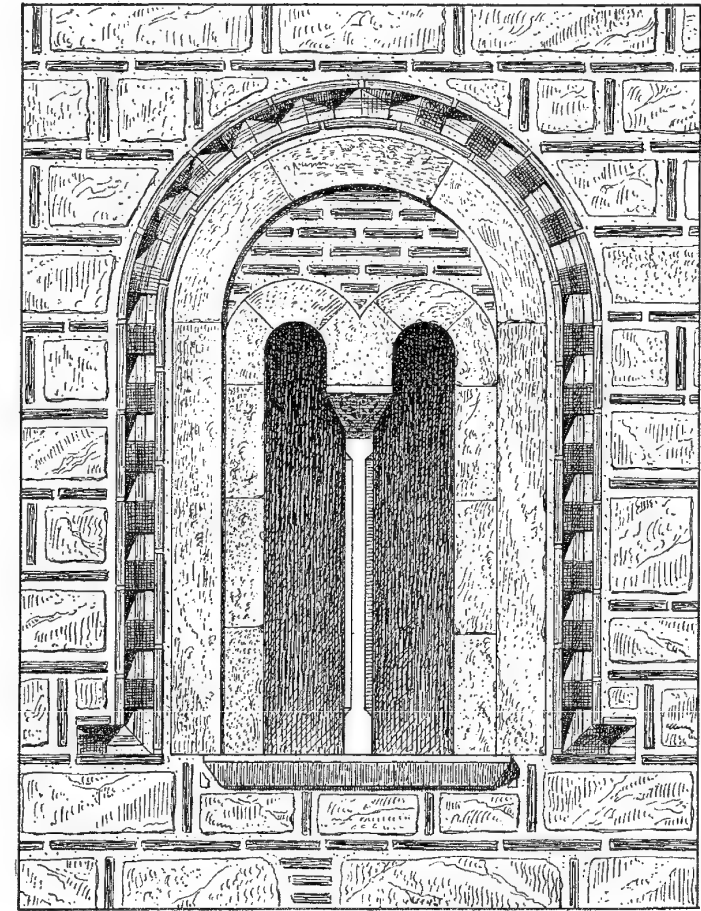
ρων, τὰ ὁποῖα ἔφερεν ἄλλοτε ὁ ναὸς—μὴ συνυπολογιζομένων τῶν ὀκτὼ μονολόβων τοῦ τρούλλου—ἀνοικτὰ εἶναι σήμερον μόνον τέσσαρα, ἀλλὰ καὶ ἓκ

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

τούτων πάλιν ἓν, τὸ τρίλοβον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 13), παρεμορφώθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας φραχθέντων τῶν λοβῶν αὐτοῦ ἕως κάτω, ἀφεθέντος μόνον ἀπλοῦ ὀρθογωνίου ἀνοίγματος ἐν τῷ μέσῳ, ὅπερ ἐκαλύφθη δι' ὀρι-

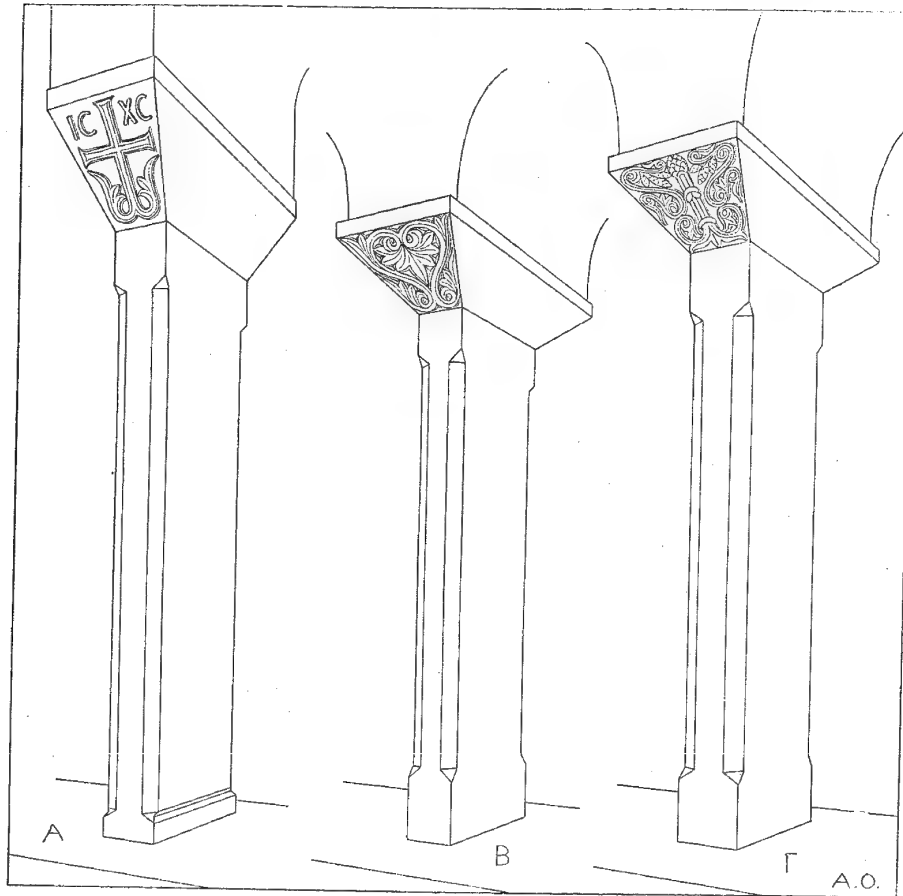
ζοντίας πλακός (εἰκ. 1). Ἄλλα καὶ τῶν ὑψηλὰ εἰς τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ ἀνοιγομένων διλόβων παραθύρων οἱ ἡμικυκλικοὶ λοβοὶ ἀντικατεστάθησαν ὁμοίως δι' ὀριζοντίων μαρμαρίνων πλακῶν, οὕτω δὲ μόνον

Εἰκ. 14. Τὸ ἀρτίως διατηρηθὲν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς προθέσεως παράθυρον τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

ἁλώβητον παρέμεινε τὸ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς προθέσεως ἀνοιγόμενον δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 14). Πάντων τῶν ἀνωτέρω τριλόβων καὶ διλόβων παραθύρων οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι εἶναι μαρμάρινοι ἀποτελούμενοι α) ἀπὸ κορμὸν σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, ἔχοντος τὰς κατακορυφους

ἀκμὰς αὐτοῦ λοξῶς ἀποτετμημένας¹ (εἰκ. 15) καὶ β) ἀπὸ κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα, τοῦ ὁποῖου ἡ πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσα στενὴ πλευρὰ κοσμεῖται διὰ ποικίλων ἀναγλύφων κοσμημάτων. Οὕτω τῶν μὲν δύο κιονίσκων τοῦ τρι-

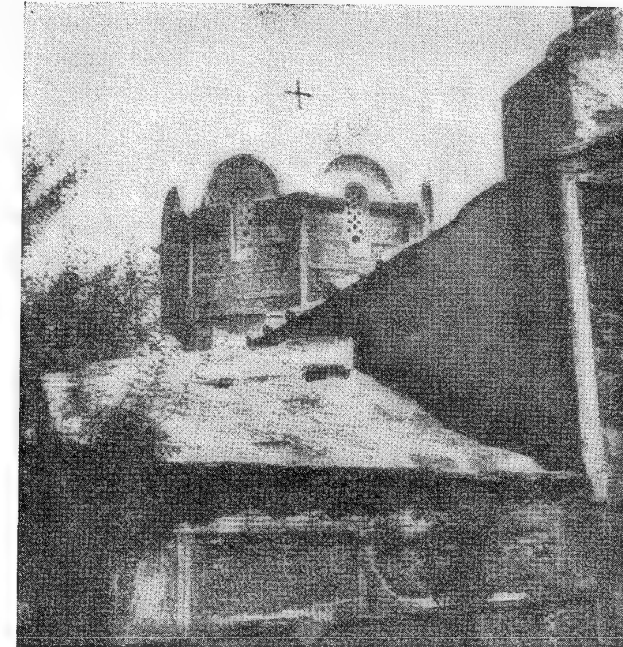

Εἰκ. 15. Λεπτομέρειαι τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων:
Α ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, Β προθέσεως καὶ Γ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ.

λόβου παραθύρου τοῦ ἱεροῦ τὸ ἐπίθημα (εἰκ. 15, Α) φέρει ἀνάγλυφον λατινικὸν σταυρόν, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται ἑλικοειδῶς ἀνερχόμενα φυλλώματα, ἐν ᾧ τὰ δύο ἄνω ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ διαμερίσματα πληροῦνται διὰ τῆς συντετμημένης ἐπιγραφῆς IC (= Ἰησοῦς) XC (= Χριστός)

¹ Ἡ λοξὴ ἀπότμησις τῆς ἀκμῆς διακόπτεται ὀλίγον πρὸ τῆς ἄνω καὶ τῆς κάτω ἔδρας τοῦ κορμοῦ, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται τετράγωνον κιονόκρανον, παραμεῖναι ἀκόσμητον, καὶ ἀνάλογος βάσις (εἰκ. 15 Α, Β, Γ).

(εἰκ. 15, Α). Τοῦ δὲ διλόβου παραθύρου τῆς προθέσεως (εἰκ. 15, Β) τὸ ἐπίθημα κοσμεῖται διὰ μεγάλου ἀντεστραμμένου ἀνθεμίου περιβαλλομένου ὑπὸ ἐλικοειδοῦς πλαισίου ἀναδιπλουμένου κατὰ τὰς κάτω γωνίας ἵνα σχηματίσῃ μικρὰ ἡμιανθέμια. Τέλος τὸ τοῦ παραθύρου τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἐπίθημα κιονίσκου κοσμεῖται δι' ἀξονικῆς φυτικῆς δέσμης καταληγούσης ἄνω εἰς κάλυκα καὶ δι' ἑκατέρωθεν αὐτῆς συστρεφομένων ἡμιανθεμίων (εἰκ. 15, Γ).

Εἰκ. 16. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου ἀπὸ Β.Δ.

Τοῦ λόγου δὲ ὄντος περὶ παραθύρων προσθέτομεν α) ὅτι τὰ τόξα τῶν λοβῶν πάντων τῶν παραθύρων εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ πωρολίθου καὶ β) ὅτι αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι, αἵτινες περιβάλλουσι τοὺς τε λοβοὺς καὶ τὸ ὑπὲρ αὐτοὺς δι' ὀριζοντίων σειρῶν πλίνθων κοσμούμενον τύμπανον κατέρχονται μέχρι τῆς βάσεως τοῦ παραθύρου (εἰκ. 13 καὶ 14). Ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι, ὥς γνωστόν, χαρακτηριστικὰ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 12ου αἰῶνος.

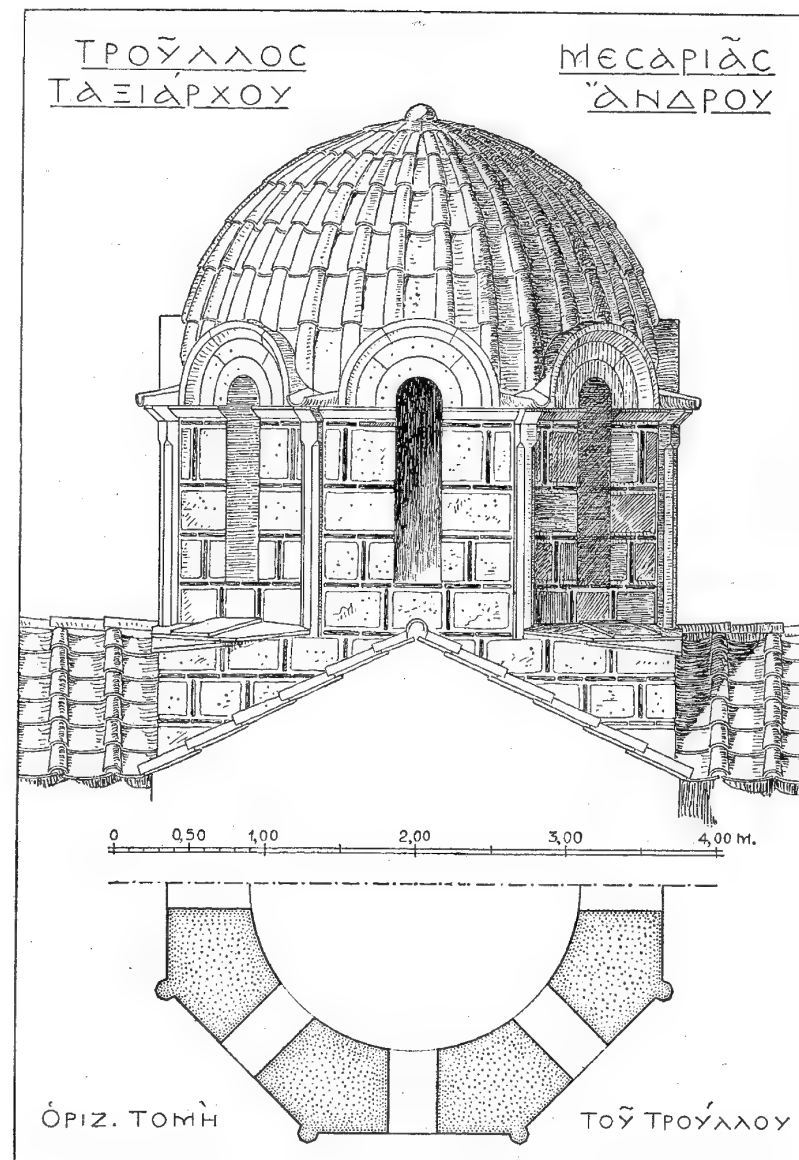
ε) Ὁ τροῦλλος (εἰκ. 1 καὶ 16). Ὁ ὀκτάγωνος, ἐκ τεσσάρων σειρῶν ἰσοδόμως ἐκτισμένων πωρολίθων τροῦλλος τοῦ ναοῦ φέρει εἰς ἑκάστην τῶν γωνιῶν αὐτοῦ ἄνὰ ἓνα ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἡμιεξαγώνου τομῆς κιονίσκον, τοῦ ὁποῖου τὸ ἄνω μέρος διαμορφοῦται εἰς τετράγωνον, ἀκόσμητον κιονόκρανον, στεφόμενον διὰ λοξοτμήτου ἐπιθήματος ὕψους 0.105 μ. Ὅπως δὲ καὶ εἰς

τοὺς κιονίσκους τῶν παραθύρων, οὕτω καὶ ἐνταῦθα μόνον τὸ ἐπίθημα φέρει ἀνάγλυφον κόσμημα καὶ μάλιστα διάφορον εἰς ἕκαστον κιονίσκον. Ἰσοῦψῶς πρὸς τὴν ἄνω ταινίαν τοῦ ἐπιθήματος τῶν κιονίσκων ἐτοποθετήθη ὀριζόντιος λοξότμητος μαρμαρίνη ζώνη, κατὰ τι χαμηλότερα τοῦ ἐπιθήματος (0.07 μ.) διήκουσα ὀριζοντίως ἀπὸ τοῦ ἐπιθήματος τοῦ κιονίσκου μέχρι τοῦ ἀνοίγματος τοῦ παραθύρου (εἰκ. 16 καὶ 17). Ἐπὶ τῆς γωνίας δὲ πάλιν ταύτης ἀκουμβᾷ μαρμαρίνον λοξότμητον ἡμικύκλιον, ἐξωτερικῆς διαμέτρου 1.07 μ.

Ἡ μετὰ μαρμαρίνων κιονίσκων κατὰ τὰς γωνίας μορφή τοῦ ἐξεταζομένου τρούλλου, ὥς καὶ τὰ ὑπὲρ τὰ ἀνοίγματα μαρμάρινα λοξότμητα τόξα ἐνθυμίζουσι ζωηρῶς ἀνάλογα ἀττικά¹ καὶ πελοποννησιακά² παραδείγματα ναῶν τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος μὲ ταύτην τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τὰ ἀττικά καὶ τὰ πελοποννησιακά (πλὴν μιᾶς ἐξαιρέσεως, Ταξιαρχῶν Γλέζου Μάνης) τὰ ἡμικυκλικά τόξα γεφυρώνουν ὀργανικῶς τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα, συναντῶμενα εὐθὺς ὑπὲρ τὰ ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων, εἰς τὴν Ἄνδρον τὰ τόξα αὐτὰ περιβάλλουν τὸ πώρινον τοξωτὸν ὑπέρθυρον τῶν ἀνοιγμάτων χωρὶς νὰ συναντῶνται ὑπεράνω τῶν κιονίσκων, ἀφ' οὗ ἀπέχουν ἐξωτερικῶς ἀπ' ἀλλήλων κατὰ 0.38 μ. (εἰκ. 16). Ἐγινε μὲν λοιπὸν εἰς τὴν Ἄνδρον μίμησις τῶν ἀττικῶν καὶ τῶν πελοποννησιακῶν τρούλλων, οὐχὶ ὁμως πλήρης, διότι, ὥς εἴπομεν, τὰ μαρμάρινα τόξα εἶναι ἀπλῶς τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἡδράζοντο αἱ ἄκραι κέραμοι τοῦ τρούλλου μὲ πλατεῖαν ὑδρορροήν ὑπὲρ τοὺς κιονίσκους, ὥς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις (εἰκ. 17). Ἡ ἐν Ἄνδρῳ μίμησις ἀττικῶν τρούλλων ἐξηγεῖται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ αὐτῆς ὑπῆγετο κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα ὑπὸ τὴν μητρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν (δρα ἀνωτέρω σ. 4 σημ. 2).

¹ Ἀθηνῶν: Ἀγ. Ἀπόστολοι Σολάκη, Ἀγ. Θεόδωροι, Καπνικαρέα, Παναγία Γοργοεπήκοος, Μεγάλῃ Παναγία, Ἀγ. Αἰκατερίνη, Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ἀγ. Νικόλαος Ραγκαβᾶς, Μεταμόρφωσις. (Πάντων τούτων εἰκόνας βλέπε εἰς τὸ Εὐρετήριο τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Τεῦχος Β' ὑπὸ Ἀ. Ευγγουλόου). Ὁμορφὴ Ἐκκλησιά (Ὁρλάνδος, Ἡ ὁμορφὴ Ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, εἰκ. 6 καὶ 7), Ἀττικῆς: Εἰσόδια Καλυβίων Κουβαρά (Ὁρλάνδος, Ἀθῆναι τ. ΛΕ' [1923] σ. 178 εἰκ. 10).

² Κορινθίας: Περιοχῆς Σοφικοῦ: Ταξιαρχῆς (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' σ. 74 εἰκ. 23), Κοίμησις Θεοτόκου Στείρη (Ὁρλάνδος, ἔ.δ. σ. 83 εἰκ. 32), Ἀργολίδος: Ἀγ. Θεοδόσιος Παναρίτη (E. Stikas, Atti dell' VIII Congr. di Studi bizantini τ. II πίν. XC εἰκ. 7), Μεσσηνίας: Θουρίας (Le Bas-Reinach, Voyage archéologique 1888 πίν. 28), Μάνης: Ἀγ. Βαρβάρα Ἐρμού (Megaw, BSA XXXIII, πίν. 17a καὶ b), Ἀγ. Γεώργιος Κίττας (Traquair, BSA XV [1908/9] σ. 187 εἰκ. 3 καὶ πίν. XIV), Ταξιαρχῆς Καρούδας (Traquair, ἔ.δ. πίν. XII), Γλέζου (Megaw, ἔ.δ. πίν. 21a), Ἀγ. Νικόλαος Ὁχιᾶς (Megaw, ἔ.δ. πίν. 21b), Ἀγ. Ἰωάννης Κερίων (Megaw, ἔ.δ. πίν. 21d), Λακωνίας: Ἀγ. Βαρβάρα Σκούταρη, Γυθείου (ἀδημοσίευτος), Βεῖτζα-Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς (Coll. Chrét. des Hautes Études c 2595), Ἀγ. Νικόλαος Ἀχραγιᾶς Σελλασίας (ἀδημοσίευτος) κλπ.

Εἰκ. 17. Ἀναπαράστασις τοῦ τρούλλου τοῦ Ταξιαρχοῦ τῆς Μεσαρίας.

ς') Τὸ τέμπλον. Τὸ σήμερον ὑπάρχον μαρμαρίνον, baroque ρυθμοῦ τέμπλον, ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν κατὰ τὸ 1775 γενομένην μεγάλην ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ἡ κατωτέρω δημοσιευομένη ἐπιγραφή. Τούτου ἕνεκα δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐνταῦθα¹.

Ἡ γραπτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ. Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ ναοῦ ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε διὰ νωπογραφιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον ἐλάχιστα μόνον διεσώθησαν εἰς τινὰς θόλους καὶ αὐταὶ δὲ πολὺ ἡλλοιωμέναι ἐκ τῶν ἀλάτων καὶ τῆς ὑγρασίας. Οὕτω εἰς τὸν ἀμέσως πρὸ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ κυλινδρικοῦ θόλου εἰκονίζετο, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψις. Ἡ σύνθεσις αὕτη διηγεῖτο εἰς δύο ἡμιχόρια, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων εἰκονίζετο ὁ Χριστὸς ἐντὸς δόξης φερομένης ὑπὸ 4 ὀρμητικῶς, μὲ ὠραίαν ρυθμικὴν κίνησιν, πετώντων ἀγγέλων. Καὶ εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμιχόριον εἰκονίζετο ἱσταμένη ἐν στάσει δεήσεως ἡ Παναγία, φέρουσα βαθυγάλαζον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν μαφόριον, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς Ἀπόστολοι, τῶν ὁποίων σώζονται μόνον τρεῖς ἔχοντες τὰς κεφαλὰς ἐστραμμένας πρὸς τὸν Χριστόν, χωριζόμενοι δ' ἀπ' ἀλλήλων διὰ ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένων δένδρων. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμιχορίου διεσώθησαν πέντε ἄλλοι Ἀπόστολοι καὶ τέλος εἰς τὸ πρὸς τὸν τρούλλον ἄκρον τοῦ θόλου ἄγγελος, δεικνύων διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Χριστόν καὶ ἔχων τὴν μίαν τῶν πτερυγῶν γυρισμένην πρὸς τὰ ἄνω μὲ ἀρμονικὴν δυναμικὴν καμπύλην. Τέλος εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ θόλου διεσώθη κόσμημα ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων περιβαλλόντων ὀδοντωτὰ πολύγωνα.

Ὁ κάμπος τῆς παραστάσεως εἶναι σήμερον κασιανὸς (βῶλος) θὰ ἦτο ὅμως ἄλλοτε βαθυκύανος, κασταναὶ δ' ὡσαύτως σημειοῦνται καὶ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν.

Εἰς καλυτέραν σχετικῶς κατάστασιν διατηροῦνται αἱ κοσμοῦσαι τὰς θολωτὰς ὀροφὰς (ἀσπίδας) τῶν δύο πλαγίων διαμερισμάτων τοῦ ἱεροῦ τοιχογραφίαι, ἐνθα τὸ μὲν φουρνικὸν τοῦ διακονικοῦ κοσμεῖ πελωρία προτομὴ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ, κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς τὴν ρομφαίαν. Αἱ πτέρυγές του καλύπτουν καὶ τὰ δύο ἐκ τῶν τεσσάρων λοφίων τοῦ φουρνικοῦ. Ἀντιστοίχως εἰς τὸ φουρνικὸν τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἡ Παναγία φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους τῆς τὸν Χριστόν ἐν μεταλλίῳ (τύπος Βλαχερνιτισσῆς). Τέλος εἰς μὲν τὰ ἀνατολικά λοφία τοῦ φουρνικοῦ τούτου εἰκονίσθησαν οἱ γονεῖς τῆς Θεοτόκου, Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννα, εἰς δὲ τὰ δυτικὰ ἀγνοοῦμεν τί εἰκονίζετο, διότι καλύπτονται ὑπὸ ἀσβεστόματος.

Ἰχνη τοιχογραφιῶν διατηροῦνται ἐπίσης καὶ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου

¹ Περιγραφὴν τοῦ τέμπλου τούτου παρέσχεν ὁ Ἀντ. Μηλιαράκης ('Υπομνήματα σ. 91) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Τακ. Δραγάτσης (Παρνασσὸς Ε' [1881] σ. 788) καὶ ὁ Δ. Πασχάλης (Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Περίοδ. Β' τ. Α' [1924] σ. 6).

τοῦ ΒΔ διαμερίσματος τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅστις διαιρεῖται εἰς δύο ἡμιχόρια, εἰς τὰ ὁποῖα μαντεύονται μᾶλλον ἢ διακρίνονται σειραὶ ἀγίων.

Ἡχητικὰ ἀγγεῖα. Εἰς τὴν βᾶσιν τῶν λοφίων τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ἀποπεσόντος τοῦ κονιάματος τῶν τοιχογραφιῶν, εἶναι ὁρατὰ τὰ στόμια ἐντειχισμένων ἡχητικῶν ἀγγείων. Ταῦτα ἐχρησίμευον ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἀπορρό-

Εἰκ. 18. Τὸ ὑπὲρ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον καὶ αἱ κάτωθεν αὐτοῦ γινόμεναι ἀλλοιώσεις δι' ἐμφράξεως τοῦ βυζαντινοῦ διλόβου παραθύρου καὶ ἐντειχίσεως πλακὸς οἰκοσῆμου.

φρῖν τῶν προσπιπτόντων ἡχητικῶν κυμάτων, ἵνα μὴ προεκτείνωνται καὶ εἰς τὸν τρούλλον, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἐλάφρυνσιν τοῦ βάρους τῶν γωνιῶν τῆς τετραγώνου βάσεως τοῦ τρούλλου. Τοιαῦτα ἀγγεῖα συναντῶνται καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς¹.

Τὸ κωδωνοστάσιον. Ὑπεράνω τοῦ ἀειώματος τῆς μέσης καμάρας τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθη, ἀναμφιβόλως ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὀγκῶδες κωδωνοστάσιον ἐκ τοιχοποιίας (εἰκ. 18), ἀποτελούμενον ἐκ κλιμακωτῆς βάσεως καὶ

¹ Πβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Α' (1935) σ. 138 ('Αγ. Βασίλειος Ἀπιδιάς). Traquair, BSA XV (1908-9) σ. 180 (Γαρδενίτσα Μάνης). A. Brykczynski, Vases acoustiques à Voslaven (Πολωνίας), Revue de l'Art chrétien 1898 130 καὶ γενικῶς: P. Thielscher, Die Schlaggefäße der griechischen Tragödie und der christlichen Kirche (Akustische Zeitschr. τοῦ 1938).

μονολόβου ὑπὲρ αὐτὴν ἀνοίγματος, καταλήγοντος εἰς τριγωνικὸν ἀέτωμα. Δὲν εἶναι ἀπίθανον καὶ ἡ προσθήκη αὕτη νὰ ἐξετελέσθῃ κατὰ τὴν γενομένην τὸ 1775 μεγάλην ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ἡ κατωτέρω (σ. 33) δημοσιευομένη ἐπιγραφή.

Αἱ ἐπιγραφαί. 1. Σπουδαιότατη καὶ ἅμα ἀρχαιοτάτη ἐκ τῶν ἐν τῷ ναῷ ἐπιγραφῶν εἶναι ἡ κεχαραγμένη ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος τοῦ βορείου κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ. Αὕτη ἀρχομένη ἀπὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἐπιθήματος συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων τριῶν εἰς δύο στοίχους, ἀναφέρεται δὲ εἰς τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ, τῆς ὁποίας παρέχει ἐν τέλει καὶ τὴν χρονολογίαν. Ἐδημοσιεύθη παλαιότερον μὲν ἄλλ' ἑλλιπῶς ὑπὸ τοῦ Ἀ. Μηλιαράκη¹ καὶ τοῦ Ἰ. α. Δραγάτση², ἀργότερον δὲ καὶ πληρέστερον ὑπὸ τοῦ Δ. Πασχάλη³, οὐχὶ ἄνευ λαθῶν⁴. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 19 παρέχει φωτογραφικὸν ἀπεικασμα ἐκ ληφθέντος ἐκτύπου. Ἴδου πῶς ἔχει ἡ σχετικὴ μεταγραφὴ αὐτῆς:

† Ὁ πάνσεπτος ναὸς οὗτος ὁ τοῦ | μεγάλου ταξιάρχου Μιχαὴλ ἀνοικοδομήθ(η) ἐπὶ βασιλείᾳ κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, Πατριάρχου κυροῦ Λουκά, κτητόρων δὲ | συνένων Κωνσταντίνου | καὶ Ἡρόνης οὗ κληῖς ἐστὶν ἐπονήμωις Μοναστηριώτου καὶ τῆς Πρασίν(η)ς | μηνὴ Μαρτί(ω) ιν(δικτιῶνος) 5' ἔτ(ους) 5ΧΕΣ' †

Ὁ Δ. Πασχάλης (ἔ. ἀ.) μετὰ τὸ ἐν τέλει μηνὶ Μαρτί(ω) ἀναγινώσκει ἐν σωτηρίῳ ἔτει χωρὶς οὐδαμοῦ τοῦ λίθου νὰ ὑπάρχῃ ἡ λέξις σωτηρίῳ, οὔτε δὲ καὶ ἡ δύνατο νὰ ὑπάρχῃ, ἀφ' οὗ ἡ χρονολογία δίδεται ἀπὸ κτίσεως κόσμου.

Ἡ ἐπιγραφή διδάσκει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ μεγάλου Ταξιάρχου Μιχαὴλ ἐκτίσθη ἐπὶ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (1143-1188) καὶ συγκεκριμένως κατὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6666 ἀπὸ δὲ Χριστοῦ γεννήσεως 1158, ὅπερ πράγματι συμπίπτει πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφερομένην θὴν ἰνδικτιῶνα⁵. Μνημονεύεται δ' ὡς πατριαρχῶν κατὰ τὴν κτίσιν ὁ Λουκάς, ὅστις εἶναι ὁ ἐπιλεγόμενος Χρυσοβέργης, ἀνελθὼν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῷ 1156⁶. Κτήτορες τοῦ ναοῦ ὑπῆρξαν, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, ὁ Κωνσταντῖνος Μοναστηριώτης καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Εἰρήνη ἡ Πράσινη ἥτοι τὸ γένος Πράσινοι.

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Μοναστηριώτης ἀπαντᾷ συχνάκις καὶ δὴ καὶ περὶ αὐτὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. Οὕτω εἰς Λέων Μοναστηριώτης ὑπῆρξε τῷ 1166

¹ Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων - Ἄνδρος - Κέως, ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 91.

² Ἄνδρου ἀρχαιολογήματα ἐν περ. Παρνασσὸς τ. Ε' (1881) σ. 789.

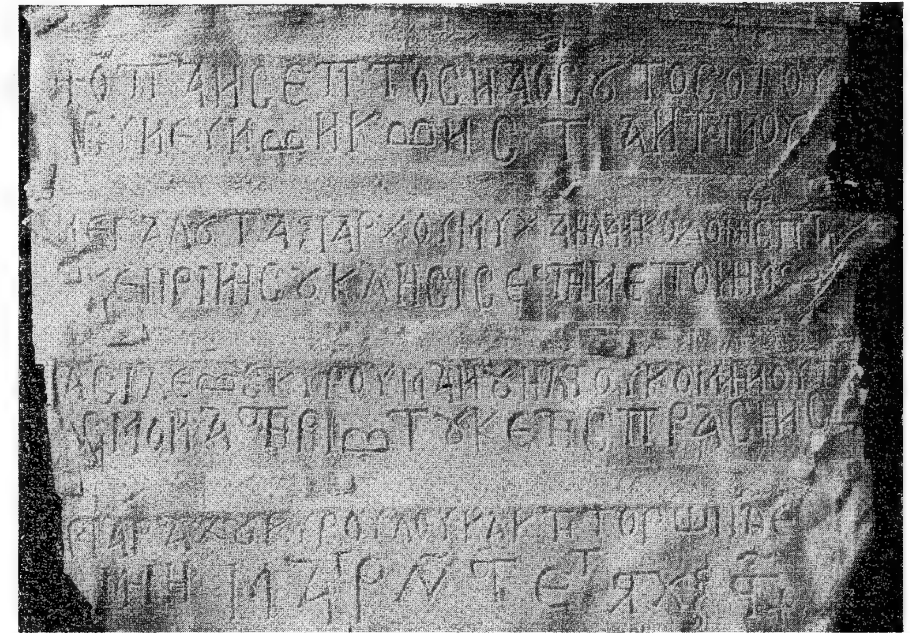
³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Περίοδ. Β' τόμ. Α' (1924) σ. 8-9.

⁴ Π. χ. πάνσεπτος ἀντὶ πάνσεπτος κ. ἀ.

⁵ Bl. H. Lietzmann, Zeitrechnung (Berlin-Leipzig 1934) σ. 47 (Samml. Götschen 1085).

⁶ Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, 1884 σ. 350-5.

κριτῆς τοῦ βήλου καὶ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου¹, δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον νὰ εἶναι συγγενῆς πρὸς τὸν τῆς Ἄνδρου. Ἄλλος Μοναστηριώτης, ὀνόματι Ἰωάννης, ὑπῆρξεν ἀναγνώστης καὶ νομικὸς τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Βουθρωτοῦ, κατήγετο δ' ἐκ τοῦ χωρίου Παύλου. Οὗτος ἔγραψε τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1 ἐπὶ περιγυμνῆς Εὐαγγέλιον τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μ. Ξενοφώντος, τοῦ ἔτους 1181². Τρίτος Μοναστηριώτης, ὀνόματι Θεόδωρος, ἀναγνώστης καὶ οὗτος, ὑπῆρξεν

Εἰκ. 19. Φωτογραφία ἐκτύπου τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς.

ἀντιγραφεὺς τοῦ ὑπ' ἀρ. 312 ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος τοῦ 1201, περιλαμβάνοντος τὸ τυπικὸν τῆς ἐν Ἰορδάνῃ μονῆς τοῦ Προδρόμου³. Πολὺ ἀργότερον, τὸ 1806, εἰς Κωνσταντῖνος Μοναστηριώτης δανεῖζεται ἀπὸ τὸν Μουσταφᾶ μπουλούμπαση Μείζη γρόσια τριακόσια σαράντα⁴. Γνωστὸς τέλος εἶναι καὶ

¹ Νικήτας Χωνιάτης 344 14 (Βόννης) A. Mai, Scriptorum veterum τ. IV σ. 39-53. Μ. Γεδεών, Ὁ Ἄθως σ. 101—Miklosich-Müller, Acta et diplomata 1 σ. 278.

² Lambros, Catalogue of the greek manuscripts of Mount Athos τ. 1 (Cambridge, 1895) ἀριθμ. 703 σ. 60.

³ Vogel-Gardthausen, Die griechischen Schreiber κλπ. σ. 139.

⁴ Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐτ. τ. 8 σ. 572.

δ συγγραφεὺς ἡμερολογίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως Πάνος Μοναστηριώτης¹. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ σήμερον ἔτι πολλαὶ οἰκογένειαι φέρουσι τὸ ἐπίθετον Μοναστηριώτης.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν σύζυγον τοῦ κτήτορος Εἰρήνην, ἣτις ὀνομάζεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ *Πρασίνη* δηλ. τὸ γένος Πρασίνου, καὶ ταύτης τὸ ὄνομα συναντῶμεν κατὰ τε τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας.

Οὕτω εἰς Κωνσταντῖνος Πράσιнос ὑπῆρξεν *οἰκεῖος τῷ αὐτοκράτορι*²... Ἐτερος Πράσιнос φέρεται *καλλωπίσας τὰ κατ' ἥχον κρατήματα Ἰωάννου τοῦ Κλαδᾶ*³. Κατὰ τὸ ἔτος 1596: *Λουίζης ὁ ἐξ Ἀθηνῶν ὁ τοῦ Πρασίνου* ἀντέγραψε τὸν ὑπ' ἀριθμ. 534 [E 72] Ἀθων. κώδικα τῆς Λαύρας⁴. Τῷ 1769, 1793 καὶ 1797 ἀναφέρεται ὁ ἀναγνώστης Ἡλίας Πράσιнос ἐν Ἀμοργῷ⁵. Τέλος εἰς Ἰωάννης Πράσιнос ἀναγράφεται ὡς συνδρομητὴς τῆς Γεωγραφίας τοῦ Διονυσίου Πύρρου ἐκδοθείσης τῷ 1818 (σ. 336).

Πάντως τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Πράσιнос οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν μερίδα τῶν Πρασίνων τοῦ Ἱπποδρόμου, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Πασχάλης⁶.

2. Ἐπὶ τοῦ νοτίου ὀκταγωνικοῦ κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει κεχαραγμένη, σύγχρονος πιθανώτατα—ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῶν γραμμάτων εἰκάζω—πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 1, ἐπιγραφὴ⁷ λίαν ὁμως ἀποτετριμμένη. Ταύτης μόνον αἱ τρεῖς πρῶται σειραὶ ἀναγινώσκονται εὐκρινῶς, ἐκ δὲ τῶν ὑπολοίπων ἑπτὰ μόνον τὰ ἀρχικὰ καὶ τὰ τελικὰ γράμματα. Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἡ μεταγραφὴ αὐτῆς:

† Τὸν σὸν
οἰκέτην
Μιχαήλ προ
τος πα
κ ς
τ τιω

¹ Τὸ ἡμερολόγιον τοῦτο περιέχεται εἰς τὰ ἐπιμελεῖα Ἰω. Βλαχογιάννη ἐκδοθέντα Ἀρχεῖα τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (τ. Α' μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1901). Βλέπε καὶ Ἀάμπρου, Ν. Ἑλληνισμ. τ. 5 σ. 358.

² Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. 1 σ. 231.

³ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μανρογένειος Βιβλιοθήκη τ. 1 σ. 28.

⁴ Vogel-Gardthausen, ἔ.δ. Σπυρίδωνος Λαυριώτου-Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος Κωδ. Μ. Λαύρας, Paris 1925, Παράρτ. Β' σ. 460.

⁵ Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐτ. τ. 1 σ. 632, 633, 634.

⁶ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Περ. Β' τ. Α' (1924) σ. 11.

⁷ Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἰακ. Δραγάτση ἐν Παρνασσῷ τ. Ε' 1881 σ. 788, ἀργότερον δὲ ὑπὸ τοῦ Δ. Πασχάλη ἐν Δελτ. Χριστ. Ἐτ. Ἑλλ. Περ. Β' τόμ. Α (1924) σ. 13 καὶ ἐν Ε. Ε. Β. Σπ. τ. Δ (1927) σ. 51.

. π
ου τ
εν η
ς ς

Πρόκειται βεβαίως περὶ ἐπικλήσεως πιστοῦ τινος πρὸς τὸν τιμώμενον ἐν τῷ ναῷ ἀρχάγγελον Μιχαήλ.

Ἡ ἐν στ. 2 γραφὴ *οἰκέτης* ἀντὶ τοῦ ἐκείτης εὐρηται συχνάκις εἰς βυζαντινὰς ἐπιγραφάς¹.

3. Τρίτη, βυζαντινῶν χρόνων, ἐπιγραφὴ ἦτο ποτὲ χαραγμένη ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας μαρμαρίνου σταυροῦ τῆς Ἀγ. Τραπέζης, ὅστις σήμερον δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸν ναόν. Ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ Ἰακ. Δραγάτση² ἀργότερον δέ, ἄνευ σχολίων καὶ μετ' ἀκαλαισθήτου μιμήσεως τῶν γραμμάτων καὶ ὑπὸ Δ. Πασχάλη³. Ἰδοὺ πῶς εἶχε τὸ κείμενον αὐτῆς κατὰ Πασχάλην:

Δανιὴλ τοῦ Σγουρισμένου καὶ Κοσμᾶ τοῦ Πικροῦ
καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὐχεσθε διὰ τ(ὸν) κτίτορα
Ὁ Θε(ὸς) σώσαι αὐτ(όν). Μινὶ Μαριτῶ
Ἐ(τους) ζεχς' βασιλέοντος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ.

Τὸ ἐπίθετον Σγουρισμένος ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον ἐνταῦθα, εἶναι δὲ βεβαίως συγγενὲς πρὸς τὸ σύνθετος οἰκογενειακὸν ὄνομα Σγουρός⁴, ὡς καὶ πρὸς τὸ Σγουρόπουλος καὶ τὸ Σγουρομάλλης⁵. Τῆς αὐτῆς προελεύσεως θὰ εἶναι πιθανώτατα καὶ τὸ Σγουράνος. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ Πικρὸς τοῦτο εὐρηται ἀναγραμματισμένον (=Πρικὺς) ὡς ἐπώνυμον κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἐν Κρήτῃ⁶. Ἐπίσης ὑπὸ τὴν μορφήν Πικρὸς τὸ εὐρίσκομεν, ἐν Κρήτῃ ὡσαύτως, ὡς

¹ Οὕτω π.χ. εἰς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τῶν Ἀγ. Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν (Ἀ. Ευγγόπουλος, Εὐρετ. μεσ. μν. Ἑλλ. τευχ. Β' σ. 73).

² Παρνασσός τ. Ε' 1881 σ. 789.

³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Περ. Β' τ. Α' (1924) σ. 13 καὶ ἐν Ἑπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. τ. Δ' (1927) σ. 50.

⁴ Περὶ τῆς λέξεως Σγουρός καὶ τῶν συγγενῶν βλ. Δ. Ἰ. Γεωργακᾶν ἐν Ἀθηνῶν τ. 47 (1937) σ. 37-52.

⁵ Σγουρομάλλης Γεώργιος, Ν. Ἑλλ. Δ' 184. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata τ. 3 σ. 290 βλ. καὶ τ. 1 σ. 53: Σγουρομάλλης Θεόδωρος. Miklosich-Müller, ἔ.δ. τ. 1 σ. 53. Ἀάμπρος Ν. Ἑλλ. Δ', 183. Σγουρομάλλης Ματθαῖος Παλαιολόγος, βιβλιογράφος Ν. Ἑλλ. Δ', 183 καὶ ΙΑ', 274. Σγουρομάλλης Παλαιολόγος Χατζής, Ν. Ἑλλ. Δ', 360. Σγουρομάλλης Παῦλος, Ν. Ἑλλ. Δ' 184.

⁶ Legrand, Bibliographie Hellénique du XVII s. τ. 3 (1895) σ. 362 σημ. 3.

ἐπώνυμον τοῦ συγγραφέως πονήματος περὶ Κρητικοῦ πολέμου ἐκδοθέντος ὑπὸ Κ. Σάθα¹.

4. Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου τῆς νοτίας θύρας τοῦ ναοῦ, ἦτις, ὡς ἀνωτέρω (σ. 11) εἵπομεν, ἠνοίχθη πολὺ ἀργότερον, ἐχαράχθη διὰ κλασσικίζόντων κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή²:

Ἀφιερῶθη παρὰ Φραντζέσκου ποτὲ Γάσπαρι
Ντελαγραμμάτικα ἡ θύρα αὕτη δι' ἐξόδων αὐτοῦ 1772.

Ἡ παλαιὰ ἱερατικὴ οἰκογένεια Ντελαγραμμάτικα ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως ὡς δαπανήσασα δι' ἐκτέλεσιν καλλιτεχνικῶν καὶ ἄλλων ἔργων εἰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνδρου. Οὕτω π.χ. ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς τῆς παρὰ τὸ Γαύριον μονῆς τῆς Ἀγίας³ μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ 16ου αἰῶνος ἡ μονὴ Ζωοδόχος Πηγὴ ἀνεκαινίσθη συνδρομῇ καὶ δαπάνῃ Μακαρίου μοναχοῦ τοῦ κατὰ κόσμον Δελαγραμμάτικα Δομένεγον. Ὁμοίως ἄλλη ἐπιγραφή⁴, ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ μονυδρίου τοῦ Ἀλινόϊ, λέγει ὅτι τὸ 1705 Ὀκτωβρίου 20 διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδων τοῦ πανοσιωτάτου παπᾶ κυρ Νεοφύτου Δελαγραμμάτικα ἐξωγραφίσθη τὸ τέμπλον τοῦ μονυδρίου.

Χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν οἰκογένειαν Ντελαγραμμάτικα, ὡς καὶ διὰ πολλὰς ἄλλας τῶν Κυκλάδων, εἶναι τὰ φραγκικὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα τῶν πλείστων μελῶν τῆς (Δομένεγος = Domenico, Φραντζέσκος, Γάσπαρις) ὡς καὶ αὐτὸ τὸ οἰκογενειακὸν Ντελαγραμμάτικα. Πολλὰ τοιαῦτα ὀνόματα ἀκούονται μετ' ἐπιμονῆς μέχρι τῆς σήμερον εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, προέρχονται δὲ πάντως ἐξ ἀπογόνων τῶν Βενετῶν ἐκείνων ἐπιχειρηματιῶν, τῶν διασπαρέντων εἰς τὰς Κυκλάδας μετὰ τὴν τετάρτην σταυροφορίαν, ὅτε ὁ Μᾶρκος Σανούδος ἴδρυσεν τὸ μακρόβιον δονκάτον τοῦ Αἰγαίου, τὸ διαρκέσαν χρόνον μακρότερον πάντων τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ λατινικῶν δημιουργημάτων⁵.

5. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου ὀκταγωνικοῦ κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι χαραγμένη ἡ ἐξῆς μακρὰ ἐπιγραφή⁶ (ὑψ. γραμμ. 0.04-

¹ Ἑλληνικά ἀνέκδοτα τ. Β', Ἀθήνησι 1867. Ὑπὸ τοῦ Σάθα φέρεται ὡς Σκληρός, ἐν ᾧ τὸ ὀρθὸν εἶναι Πικρός· βλ. Legrand, ἔ.δ. τ. 3 (1895) σ. 362 σημ. 3.

² Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Πασχάλη ἐν Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἐτ. Περ. Β' τόμ. Α' (1924) σ. 8 καὶ ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. τ. Δ' (1927) σ. 72.

³ Πασχάλης, Ε. Ε. Β. Σ Δ' (1927) σ. 58.

⁴ Πασχάλης, ἔ.δ. σ. 87.

⁵ Πρβ. W. Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου 1909 - 1910) καὶ Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον, Ἀθήνησι 1930, σ. 19.

⁶ Ἐδημοσιεύθη ἄνευ σχολίων ὑπὸ Α. Μηλιαράκη (Περιγραφ. ὑπομν. σ. 91) καὶ Δ. Πασχάλη μετ' ἀπειροκάλου «πανομοιούτου» ἐν Δελτ. Χρυσ. Ἀρχ. Ἐτ. Περ. Β' τ. Α' (1924) σ. 11 - 12 καὶ ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Δ' (1927) σ. 67 - 68.

0.045 μ.), ἥς παρέχω πανομοιότυπον (εἰκ. 20). Ἴδου πῶς ἔχει ἡ μεταγραφή αὐτῆς:

Τ'ΑΝΕΚΕΝΗΣΘΗ	Ἀνεκηνήσθη
ΟΘΕΙΟCΘΤ'ΟCΝΑ	ὁ θεῖος οὗτος να
ΟCΔΙΑCΩΔΡΟ	ὁς διὰ συνδρο
ΜΗCΤΠΑΝΟCΙΩ	μῆς τοῦ πανοσιω
ΤΑΤΟΠΟΗCΜΕΝΟ	τάτου προηγουμένου
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥΤΟΥΠΙΚΛΙ	Γρηγορίου τουπίκλι Ἀ
ΘΑΝΑCΙΟΥ	θανασίου ἔσω καὶ
ΕΞΟΙΔΙΑCΕΒΟΘ	ἔξω ιδίας του βοηθ
ΕΙΑCΚΑΙΔΑΔΕΛΦ	είας καὶ τοῦ ἀδελφ
ΟΥΑΥΤΟΥΝΙΚΟΛΑΟΥ	οὔ αὐτοῦ Νικολάου καὶ
ΤΗΣΠΟΤΕΓΥΝΗΣΑΥΤΟΥ	τῆς ποτὲ γυνῆς αὐτοῦ
ΜΟCΧΟΥCΚΑΙΕΤΕΡΩ	Μοσχοῦς καὶ ἐτέρων
ΧΕΙΡCΚΩCΤΑΝΤΙΝΟΥ	Χειρ Κωνσταντίνου
ΚΑΙCΑΡΙΩΤΗ	Καισαριώτη Ἐτῆ ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ
1775	1775 Μ(α)ρτίου 10.

Εἰκ. 20. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου κίονος ἐπιγραφή τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἐπιγραφή πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι τὸ 1775 ἔγινεν ἀνακαινίσις τοῦ ναοῦ ἔσω καὶ ἔξω. Καὶ ἡ μὲν ἐσωτερικὴ θὰ ἀναφέρεται πιθανώτατα εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ μαρμαρίνου, ρυθμοῦ baroque, τέμπλου, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐντεῖχισιν μαρμαρίνου οἰκοσῆμου ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, χάριν τῆς ὁποίας θὰ ἐφράχθη καὶ τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς προσόψεως. Ἡ ἀνακαινίσις ἐγένετο δαπάναις τοῦ προηγουμένου Γρηγορίου τουπίκλι Ἀθανασίου, τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Νικολάου, τῆς συζύγου αὐτοῦ Μοσχοῦς καὶ ἄλλων. Ἐξετελέσθη δὲ διὰ χειρὸς Κωνσταντίνου Καισαριώτη. Ὁ τελευταῖος οὗτος θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ γλύπτης, ὅστις ἐφιλοτέχνησε τὸ νεώτερον μαρμαρίνον τέμπλον, τὸ ἀντικαταστήσαν τὸ μαρμαρίνον ὡσαύτως βυζαντινόν. Θὰ εἶναι δ' οὗτος βεβαίως συγγενής, ἂν μὴ ἀδελφός, τοῦ λιθοξόου Προκοπίου μοναχοῦ καὶ κανδηλάπτου εἰτα δὲ καὶ σκευοφύλακος τοῦ ναοῦ Ἀγ. Αἰκατερίνης τῆς Μ. τοῦ Σινᾶ, ὅστις, ὡς ἀναφέρεται εἰς ἐπιγραφὰς τῆς αὐτῆς μονῆς τῶν ἐτῶν 1779 καὶ 1784¹, ἐλάξευσε τὸν ἄμβωνα τοῦ ναοῦ καὶ κατέστρωσε διὰ μαρμάρων τὴν τράπεζαν τῆς Μονῆς². Κατήγοντο δὲ ὁ τε Κωνσταντίνος καὶ ὁ Προκόπιος ἐκ Καισαρείας

¹ Κ. Ἀμάντου, Συναῖτικά μνημεῖα ἀνέκδοτα, Ἀθήνησι 1928, σ. 60 καὶ 61.

² Ἡ περὶ τῆς στρώσεως τῆς τράπεζης ἐπιγραφή ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ο. Tafrahi ἐν Mélanges d'archéologie et d'histoire, σ. 65 καὶ ὑπὸ Κ. Ἀμάντου, ἔ.δ. σ. 61.

(άγνωστον ἂν τῆς Παλαιστινιακῆς ἢ τῆς Καππαδοκικῆς) ὅθεν καὶ τὸ ἐπώνυμον αὐτῶν Καισαριώτης, δηλοῦν τὴν καταγωγὴν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν πρωτοστατήσαντα εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ προηγουμένου Γρηγόριον, οὗτος ἀναφέρεται εἰς σημείωμα χαρτοφύλου κώδικος τοῦ 1689¹, τὸν ὁποῖον ὁ Γρηγόριος ἀπέκτησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅτε ἐφημέρευεν ἐκεῖ τὸ 1764 εἰς τὸν ἐν Γαλατῇ ναὸν Παναγίας τῆς Καφατιανῆς, ἐκόμισε δ' ἔπειτα μεθ' ἑαυτοῦ εἰς Ἄνδρον καὶ ἀφιέρωσεν εἰς τὴν Μ. τῆς Παναχράντου, εἰς τὴν ἡγουμενείαν τῆς ὁποίας ἐκλήθη πιθανῶς τῷ 1765.

Μνεῖα τοῦ αὐτοῦ προηγουμένου Γρηγορίου γίνεται καὶ ἐν μουσικῷ κώδικι τῆς παρὰ τὸ Γαύριον μονῆς τῆς Ἁγίας. Εἰς τὸ πρῶτον φύλλον τοῦ κώδικος τούτου εὗρηται τὸ ἑξῆς σημείωμα²: καὶ τότε σὺν τοῖς ἄλλοις ἐκ τοῦ προηγουμένου Γρηγορίου τουπίκλη Ἀθανασίου καὶ κατωτέρω νῦν δὲ ἀφιέρωσα αὐτὴν εἰς τὴν μονὴν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τῆς ἐπιλεγομένης Ἁγίας... αὐψπῶ (=1783). Ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου σημειώματος συνάγεται, ὥς λέγει ὁ Δ. Πασχάλης³, ὅτι «μονὴ τῆς μετανοίας τοῦ Γρηγορίου Ἀθανασίου ἦτο ἡ τῆς Ἁγίας, τῆς ὁποίας οὗτος διετέλεσε καὶ ἡγούμενος». Τέλος ὁ προηγουμένος Γρηγόριος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰς ἑξῆς δύο ἄλλας ἐπιγραφάς: μίαν ἐπὶ φορητῆς εἰκόνας τοῦ Παντοκράτορος τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου, ἣν ἀφιέρωσεν ὁ ἴδιος καὶ ἑτέραν ἀφιερωτικὴν καὶ πάλιν τοῦ ἰδίου ἐπὶ εἰκόνας τῆς Σταυρώσεως, διαστάσεων 0.38 × 0.47, τὴν ὁποίαν ἐκληρονόμησεν ὁ Δ. Πασχάλης παρὰ τῆς μητρὸς του, οὔσης ἐκ τῆς ἐν Μεσαριᾷ οἰκογενείας Ἀθανασίου⁴. Ἴδου πῶς ἔχουσι τὰ κείμενα τῶν 2 ἀνωτέρω ἀφιερώσεων:

α) Τῆς ἐπὶ τῆς εἰκόνας τοῦ Παντοκράτορος. *Μνήσθητι Χ(ριστ)έ... δούλον σου ἐλαχίστον πρώην ἡγουμέν|ον τε τοῦ Γρηγορίου οὗ καὶ τὸ ἐπίκλην|᾽Αθανασίου καὶ λύτρωσόν με πυρὸς|τοῦ αἰωνίου, ὅπως τύχω...|οὐρανίου*
...
αψγ' (=1793)

β) Τῆς ἐπὶ τῆς εἰκόνας τῆς Σταυρώσεως:

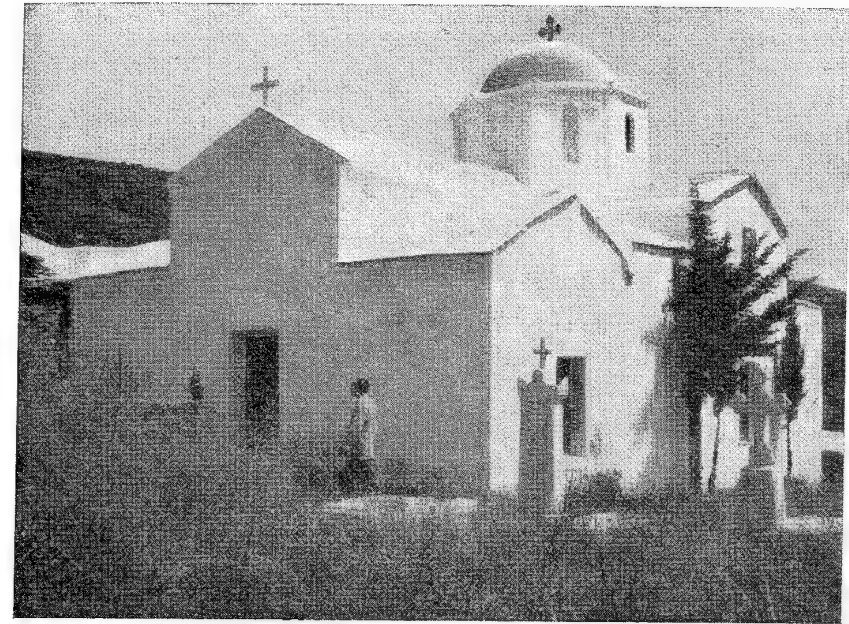
Ἰησοῦ Χ(ριστ)έ Θεέ καὶ Κύριέ μου μνήσθητι καμοῦ δούλου σου ἀναξίου οὗ καὶ τὸ ἐπίκλην Ἀθανασίου λύτρωσόν με δὲ πυρὸς τοῦ αἰωνίου κύριε Θεέ Χριστέ καὶ Ἰησοῦ μου.

¹ Περί τοῦ κώδικος τούτου (ἐφ' οὗ ἐγράφη ἐν σ. 371 τὸ σημείωμα τοῦ Γρηγορίου), μὴ συμπεριλαμβανομένου εἰς τὸν σχετικὸν κατάλογον τοῦ Σπ. Λάμπρου, περιελθόντος δὲ πρό τινων μὲν δεκαετηρίδων εἰς χεῖρας τοῦ ιερέως Ν. Κακαρούχα, ἀποκειμένου δὲ τῷ 1929 παρὰ τῷ Διευθυντῇ τοῦ ἐν Ἄνδρῳ δημοτικοῦ σχολείου Ν. Θωμᾶ, βλέπε Ἀρχιμ. Ἐμμαν. Καρπάθιον ἐν Ἐκκλησίᾳ τ. ΙΖ' (1939) σ. 27-29.

² Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος Κωδίκων τῆς ἐν Ἄνδρῳ μονῆς τῆς Ἁγίας... Ἐπετ. Φιλ. Συλλ. Παρνασσοῦ τ. Α' σ. 88.

³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. περ. Β τ. Α' (1924) σ. 13 σημ.

⁴ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. περ. Β τ. Α' (1924) σ. 12 σημ. 1.

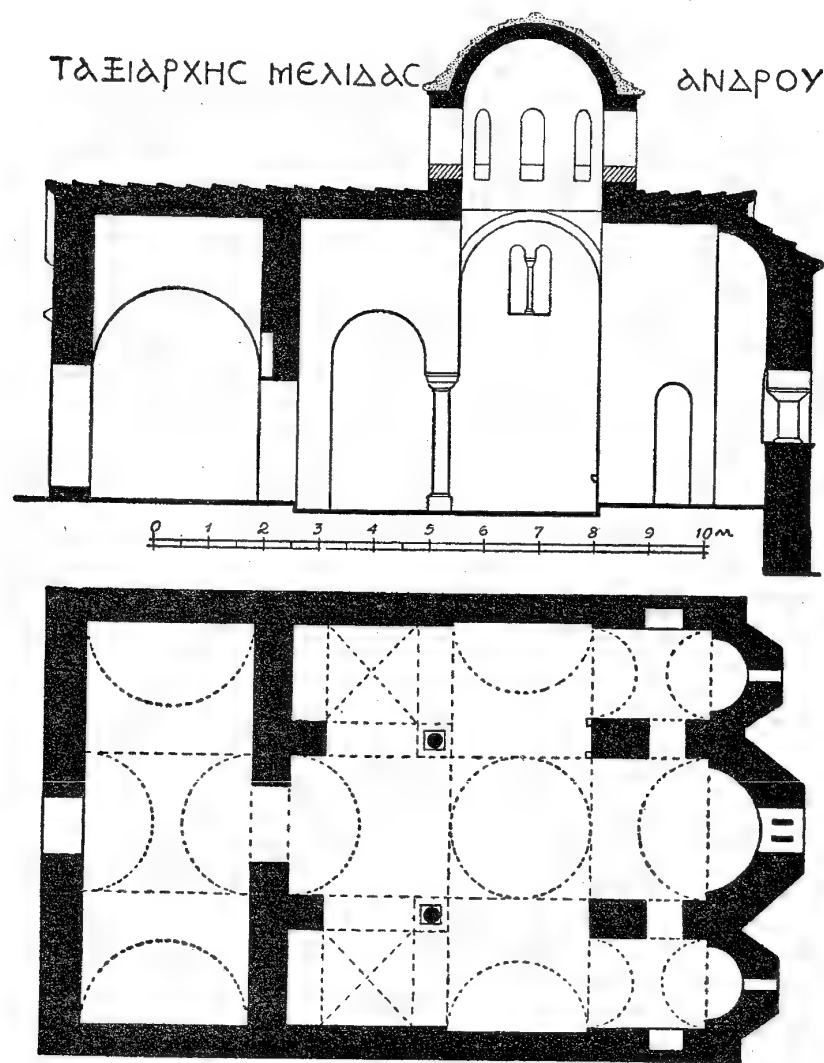
Εἰκ. 21. Ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας ἀπὸ ΝΑ.

2. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΜΕΛΙΔΑΣ

Ὅκτὸ περίπου χιλιόμετρα ἀπὸ τῆς Χώρας τῆς Ἄνδρου καὶ παρὰ τὴν ἀμαξιτόν, ἥτις, διερχομένη διὰ τῆς Μεσαριᾶς, προεκτείνεται μέχρι Γαυρίου, εὗρίσκεται παρὰ τὸ χωρίον Μελίδα, τὸ νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου Πιτροφοῦ. Ὡς ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου τούτου χρησιμεύει σήμερον παλαιὸς βυζαντινὸς ναὸς (εἰκ. 21) τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ταξιάρχου τῶν ἄνω δυνάμεων Μιχαήλ. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μεσαριᾶς, ὅστις διέφυγε κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν ἀσβεστόχρυσιν, ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου κεκαλυμμένος διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου. Διαφαίνεται ἐν τούτοις σαφῶς ὑπὸ τὸ ἀσβεστόχρυσμα τὸ ἰσόδομον, πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς αὐτοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὸ ἱερόν (εἰκ. 23 καὶ 24).

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 22) ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας ἔχει ἐν συνόλῳ σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 8.45 × 12.72 μ., ἀπὸ τοῦ ὁποῦ προβάλλουσι πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἡμιεξάγωνοι κόγχαι. Ἐσωτερικῶς τὸ εἰρημένον ὀρθογώνιον διαιρεῖται εἰς δύο μεγάλα μέρη ἥτοι α) εἰς νάρθηκα στενομήκη (ἔσωτ. διαστάσεων 7.30 × 3.03) καὶ β) εἰς κυρίως ναόν, περίπου τετράγωνον, ἀφ' οὗ τὸ μὲν

πλάτος αὐτοῦ εἶναι 7.25 μ., τὸ δὲ μήκος μέχρι τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ 7.65 μ. Ἐκ τοῦ μήκους δὲ πάλιν τούτου τὰ μὲν 2.15 μ. καταλαμβάνονται ὑπὸ τοῦ τρι-

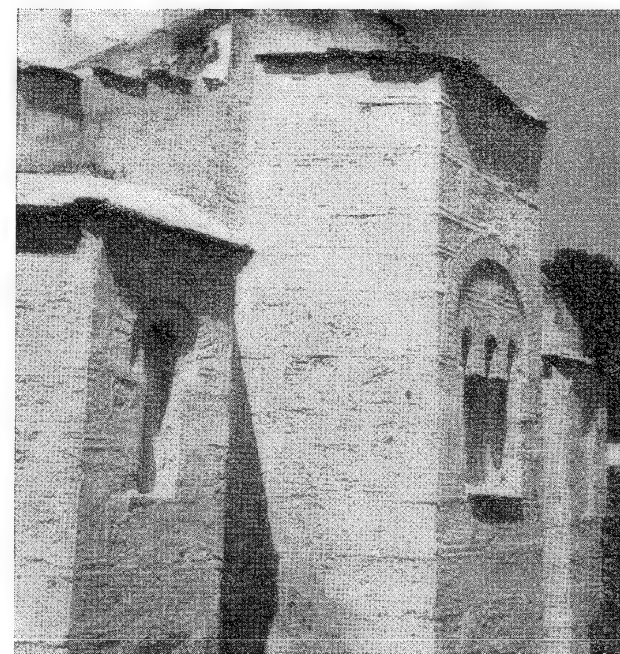
Εἰκ. 22. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.

μεροῦς ἱεροῦ, τὰ δὲ ὑπόλοιπα, ἥτοι 5.50 μ., προωρίζοντο διὰ τὸ ἐκκλησίασμα.

Ὡς ὁ Ταξιάρχης τῆς Μεσαριᾶς οὕτω καὶ ὁ τῆς Μελίδας παρουσιάζει τὸ σχέδιον σταυροῦ ἐγγεγραμμένου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπικάθηται τροῦλλος στήριζόμενος, τῇ βοηθείᾳ σταυροειδῶς τεμνομένων καμαρῶν, πρὸς ἀνατολὰς μὲν

ἐπὶ τῶν ἐλευθέρων ἄκρων τῶν χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοίχων, πρὸς δυσμὰς δ' ἐπὶ δύο κίονων. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν νάρθηκα καὶ τούτου ἡ στέγασις γίνεται καθ' ὅμοιον καὶ ἐν Μεσαριᾷ τρόπον (ᾶρα σ. 14).

Καίτοι ὅμως ἡ γενικὴ διάταξις καὶ τὸ σύστημα στεγάσεως τῶν δύο ναῶν εἶναι τὰ αὐτά, ὅμως εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν παρουσιάζονται σημαντικαὶ

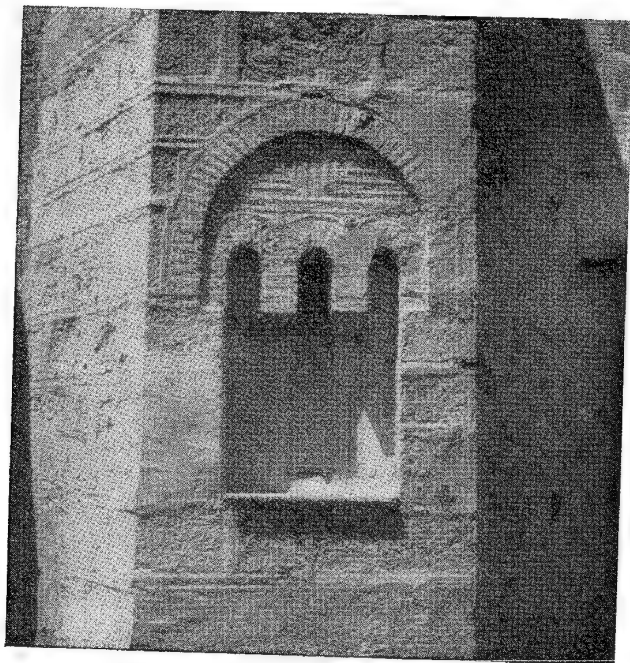

Εἰκ. 23. Ἀποψις τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ. Αἱ φαινόμεναι διπλαῖ πλίνθοι εἶναι ἀπλᾶι μὲ ἐνισχυμένον τὸ ἐκατέρωθεν αὐτῶν κονίαμα.

διαφοραί. Καὶ δὴ πρῶτον ὥς πρὸς τὴν στέγασιν τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ κυρίως ναοῦ παρατηροῦμεν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν τὰ δύο ἀνατολικά καλύπτονται διὰ φουρνικῶν, εἰς τὴν Μελίδαν καλύπτονται διὰ κατὰ μήκος καμαρῶν. Ὡσαύτως τὰ δύο δυτικά, ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν καλύπτονται διὰ καμαρῶν, εἰς τὴν Μελίδαν καλύπτονται διὰ σταυροθυλίων (εἰκ. 22). Παρατηρεῖται ἐπίσης ἐνταῦθα, ὅτι τὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχων, ἅτινα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἐργάζονται ἀλλ' ἐκτελοῦσι χρεὴ τυμπάνων, κατεσκευάσθησαν μὲ πάχος μικρότερον τῶν ὑπολοίπων κατὰ 0.10 μ. ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν οἱ μακροὶ τοῖχοι κατεσκευάσθησαν καθ' ὅλον τὸ μήκος τῶν μὲ τὸ αὐτὸ πάχος.

Ἄλλη διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο ναῶν παρουσιάζεται καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν μορφήν τῶν παραθύρων, ἅτινα εἰς μὲν τὴν Μεσαριὰν ἔχουσι τοὺς λοβοὺς αὐτῶν κατεσκευασμένους διὰ πωρολίθων εἰς δὲ τὴν Μελίδαν ἔξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων· πλὴν δὲ τούτου καὶ τὸ περιβάλλον τὰ δίλοβα καὶ τρίλοβα παράθυρα τόξον ἐν ᾧ εἰς τὴν Μεσαριὰν προεκτεινόμενον κατέρχεται μέχρι τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου (εἰκ. 13 καὶ 14) εἰς τὴν Μελίδαν περιορί-

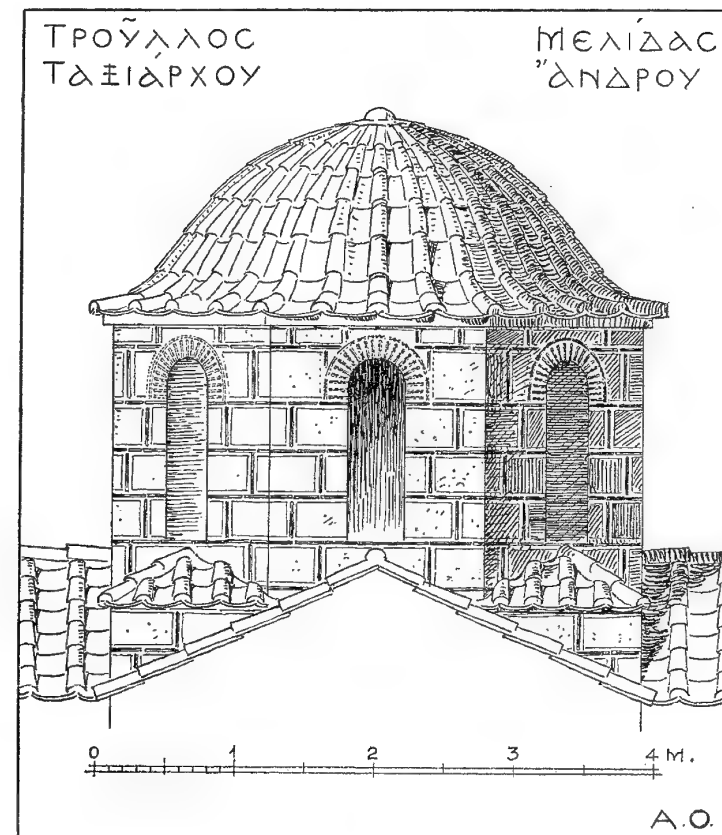
Εἰκ. 24. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

ζεται μέχρι τῆς στάθμης τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονίσκων (εἰκ. 24). Τέλος διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο ναῶν ὑπάρχει καὶ ὡς πρὸς τὸν τροῦλλον (εἰκ. 25), ὅστις εἶναι μὲν ὀκτάγωνος καὶ εἰς τὴν Μελίδαν, στερεῖται ὁμῶς τῶν κατὰ τὰς γωνίας κιονίσκων καὶ τῶν ὑπὲρ τούτους τόξων, ἀντὶ τῶν ὁποίων παρουσιάζεται γείσον ὀριζόντιον (εἰκ. 25).

Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω καταλεχθεῖσαι διαφοραὶ δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας· διότι θὰ μᾶς ὑποβοηθήσωσιν εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τῆς Μελίδας, τοῦ ὁποίου δὲν διεσώθη δυστυχῶς κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις. α) Οἱ κίονες. Οὗτοι ἀποτελοῦνται ἐνταῦθα ἔξ ὑψηλοῦ κυβοσχήμου βάθρου ($0.435 \times 0.32 \times 0.20$), ἐπὶ τοῦ ὁποίου,

μεσολαβήσει λοξομήτου δίσκου, βαίνει ἀρράβδωτος κυλινδρικός κορμὸς διαμέτρου 0.29 μ. καταλήγων ἄνω εἰς μικρὰν σπεῖραν (εἰκ. 26). Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ νοτίου κίονος καὶ εἰς ὕψος 1.25 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἐγλύφησαν κομποὶ βυζαντινοὶ σταυροί, ὕψους 0.185 μ. (εἰκ. 27), εἰς κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κίονος καὶ εἰς κατὰ τὴν νοτίαν. Ἀπὸ τὴν βάσιν ἀμφοτέρων ἐκ-

Εἰκ. 25. Ὁ τροῦλλος τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.
Ἡ κεράμωσις ἐν ἀναπαράστασει.

φύονται φυλλώματα, ἅτινα εἰς τὸν σταυρὸν τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀναρριχῶνται ὀπισθεν μέχρι τῶν ἐγκαρσίων κεραίων τοῦ σταυροῦ, τὰς ὁποίας ὑπερπηδῶσι πίπτοντα ἔμπρός (εἰκ. 27). Εἰς τὰ ἄνω διαμερίσματα ἀμφοτέρων τῶν σταυρῶν ἐχαράχθη τὸ συμπλήμα ΙC (Ἰησοῦς) ΧC (Χριστός) (εἰκ. 27). Πλὴν ὁμῶς τούτου ὑπεράνω τοῦ σταυροῦ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἐχαράχθη καὶ τρίστιχος ἐπιγραφή, ἣτις κατονομάζει τὸν ἀφιερωτὴν ἢ καὶ τὸν λαξεύσαντα τοὺς σταυροὺς μοναχόν. Ἴδου πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς:

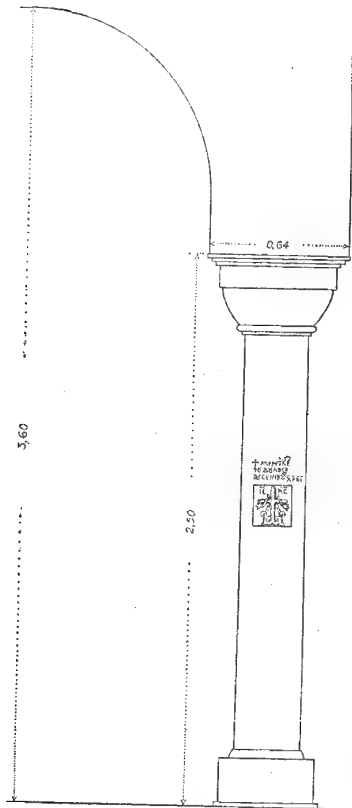
† Μνήστι(ητι) Κ(ύρι)ε

τοῦ δούλου σου

Ἀρσενήου ὁ (=μοναχοῦ) ΧΧΧΧ

Τὰ ἐν τέλει τέσσαρα Χ εἶναι τὰ ἀρχικά τῶν τεσσάρων λέξεων τῆς φράσεως: Χ(ριστός) Χ(ριστιανοῖς) Χ(άρις) Χ(αρίζεται). Εἶναι δὲ ταῦτα καὶ ἄλλοθεν γνωστὰ ἀπαντῶντα εἰς τε ναοὺς, φορητὰς εἰκόνας καὶ χειρόγραφα¹.

Τὸν κυλινδρικὸν κορμὸν τοῦ κίονος στέφει κιονόκρανον ἀποτελούμε-

Εἰκ. 26. Ὁ νότιος ἐσωτερικὸς κίων τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.

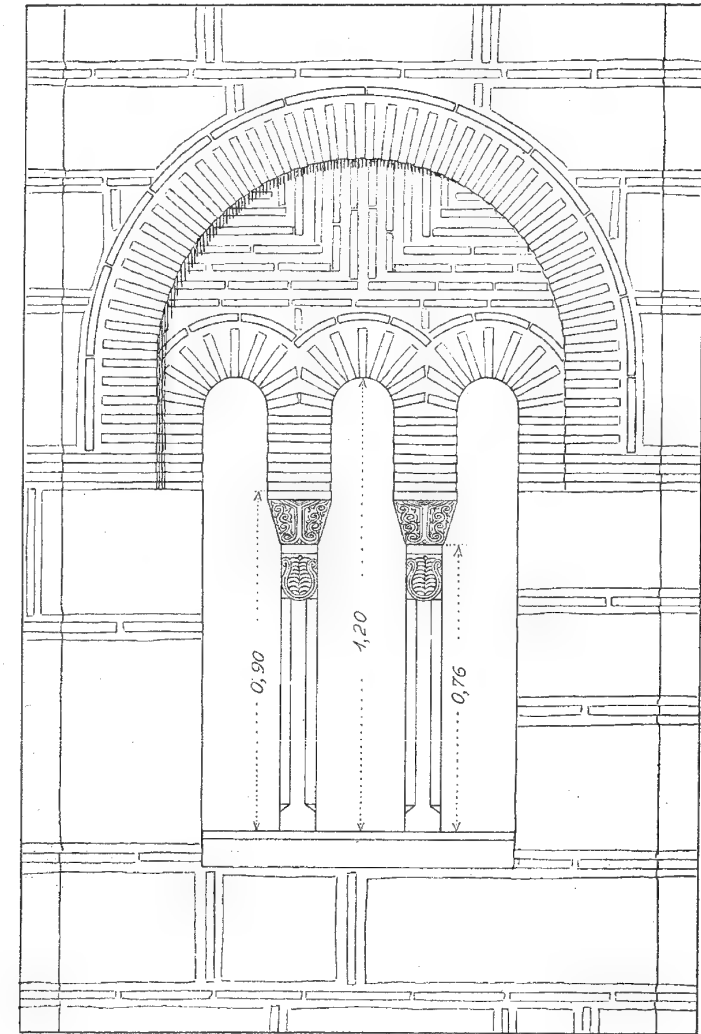

Εἰκ. 27. Λεπτομέρεια τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ νοτίου κίονος.

νον ἐκ πλακουντοειδοῦς ἐξίνου καὶ τετραγώνου ἄβακος με βαθμιδωτὴν ἄνω ἀπόληξιν (εἰκ. 26).

β) Οἱ μαρμαρίνοι κιονίσκοι τῶν παραθύρων. Ὁ χωρίζων τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ² κιονίσκος ἔχει τὸ σύνηθες σχέδιον καὶ ἀκόσμητον τὸ στέφον αὐτὸν κιονόκρανον καὶ τὸ ὑπεράνω ἐπιθήμα. Τοῦναντίον

οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τοῦ τριλόβου παραθύρου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 28), ὀλίκοῦ ὕψους 0.90 μ., ἀποτελούμενοι ἐκ βάσεως, κορμοῦ, κιονοκράνου καὶ ἐπιθήματος φέρουσι γλυπτὴν διακόσμησιν κατὰ τε τὸ κυβικὸν κιονόκρανόν των

Εἰκ. 28. Τὸ τριλόβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

καὶ κατὰ τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν πλευρὰν τοῦ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος. Καὶ τοῦ μὲν κιονοκράνου ἡ διακόσμησις συνίσταται ἐξ ἀνθεμίου περιβαλλομένου ὑπὸ λυροειδοῦς πλαισίου (εἰκ. 28), τοῦ δ' ἐπιθήματος ἐξ ἀξονικοῦ στελέχους ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῦ ἀναπτύσσεται σειρά ἐλίκων (εἰκ. 28).

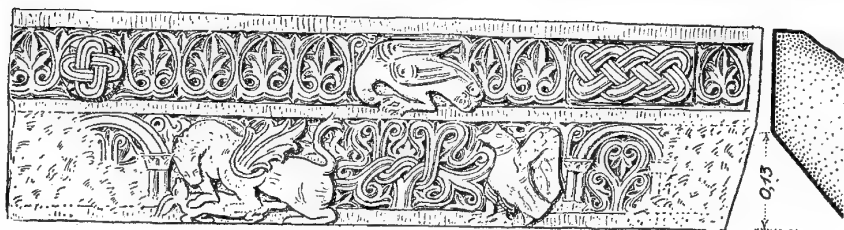
¹ Ἀγ. Ὅρους: Millet-Pargoire-Petit, Inscriptions de l'Athos αρ. 212. Μετεώρων: Ν. Βέης, Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων, Βυζαντις τ. Α' (1909) σ. 578. Μ. Ἐλεούσης Ἡλείας: Γ. Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Β' σ. 49. Μονὴ Ἀγ. Ἀθανασίου ἐν Λευκασίῳ Φιλίων: Ν. Βέης, Δελτ. Ἰστ. Ἐθν. Ἐτ. Ἑλλ. τ. 9 (1926) σ. 67. Περί παρομοίων συντηρήσεων ὄρα Ἀθ. Παπαδόπουλον Κεραμέα ἐν Δελτ. τῆς Ρωσικῆς Ἀρχ. Ἐτ. τ. 2 (1886) σ. 138 ἐξ.

² Ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς δὲν ἠνοίχθη παράθυρον λόγῳ τῆς ἐκεῖ βραχέως κλιτύος. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ ἐνταῦθα οἱ λοβοὶ τοῦ νοτίου παραθύρου ἀντικατεστάθησαν μεταγενεστέρως δι' ὀριζοντίας πλακόσ, ἵνα τὸ παράθυρον ἀποβῇ ὀρθογώνιον.

*Αμφότεροι οἱ κιονίσκοι βαίνουνσιν ἐπὶ λοξοτήτου ποδιάς ὕψους 0.095 μ. (εἰκ. 28) καὶ μήκους ἴσου πρὸς τὰ τρία ἀνοίγματα.

γ) Τὸ τέμπλον. Ὁ ναὸς τῆς Μελίδας εἶχε ποτε λαμπρὸν μαρμαρίνον τέμπλον, τὸ ὁποῖον διαλυθὲν τὸν 18ον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀνδρου Διονυσίου Καΐρη τοῦ Α' (1719 - 1748) μετεκομίσθη εἰς Μεσαριάν, ἵνα κοσμήσῃ τὴν πρόσοψιν τοῦ ὑπὸ τοῦ εἰρημένου ἱεράρχου τὸ 1734 ἀνεγερθέντος ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου¹. Ἐπὶ τόπου παρέμεινε μόνον τὸ ἐπιστύλιον τοῦ πρὸς τὸν ναὸν ἀνοίγματος τῆς προθέσεως. Εἶναι δὲ τοῦτο ἐκ λευκοῦ πεντελικοῦ μαρμαρίου, πλάτους 0.26 καὶ ὕψους ἔμπρὸς μὲν 0.27 ὀπίσω δὲ μόνον 0.09 μ.²

Ἡ κατάκοσμος προσθία τοῦ ἐπιφάνεια (εἰκ. 29) διαιρεῖται εἰς δύο καθ' ὕψος ταινίας, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἄνω κατακόρυφος κοσμεῖται διὰ σειρὰς πενταφύλ-

Εἰκ. 29. Τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τῆς προθέσεως.

λων ἐγγεγραμμένων ἀνθεμίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἔξωγα κυκλικά (ἀριστερᾷ) καὶ ὀρθογώνια (δεξιᾷ) κοσμήματα ἐκ πλεγμάτων, ἐν τῷ μέσῳ δὲ πτηνὸν ραμφίζον τοὺς ὄνυχας τῶν ποδῶν του (εἰκ. 29). Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ταινίας, ἥτις κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, εἰκονίσθησαν δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ σύμπλεγμα ἀνθεμίων κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ διδύμων κιονίσκων³, ἐν τῷ μέσῳ δὲ σύνθετον φυτικὸν κόσμημα καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ, ἐν ἑλαφρῶς ἐξέρῳ ἀναγλύφῳ, ἀριστερᾷ πτερωτὸν θηρίον σπαράσσον λαγῶν ὑπὸ τοὺς πόδας του (πάλιν τοῦ ἀγαθοῦ πρὸς τὸ κακόν) καὶ δεξιᾷ πτηνὸν ὄρθιον με ἡμιανοικτὴν τὴν πτέρυγα. Ἡ ἐργασία τῶν κοσμημάτων εἶναι λεπτοτάτη μαρτυροῦσα μεγάλην δεξιότητα τοῦ γλύπτου, ὅστις τὰ ἐφιλοτέχνησε.

¹ Περί τῶν βυζαντινῶν τούτων γλυπτῶν τῆς προσόψεως τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Μεσαριάς θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν τέλει τῆς παρούσης μελέτης.

² Τοιαύτη ἰσχυρὰ μείωσις τῶν ἐπιστυλίων τῶν τέμπλων παρατηρεῖται συχνά, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Λουκά Φωκίδος (Schultz-Barnsley, The monastery of St Luke κλπ. εἰκ. 20 καὶ 24 καὶ πίν. 23), Βλαχερνῶν Ἀρτῆς (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' [1936] σ. 22 εἰκ. 15) κλπ.

³ Τὸ ὑπὸ τοῦ Strzygowski (Wiener Studien XXIV σ. 1 ἐξ. καὶ πίν. V) ἀποκληθὲν μικρασιατικὸν θέμα.

*Ἐτερον μικρὸν τεμάχιον ἐπιστυλίου τέμπλου εὑρηται ἀπερριμμένον εἰς τὸν αὐλόγυρον τοῦ ναοῦ. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο τὸ κάτω μέρος τῶν ποδῶν παγωνίου καὶ μέρος τῆς οὐρᾶς αὐτοῦ.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιοι εἶναι δύο κατὰ χώραν σωζόμενοι μικροί, μαρμαρίνοι λοξότητοι κιλλίβαντες, πακτωμένοι εἰς τὰ ἄκρα τοῦ μετώπου τοῦ τοίχου, ὅστις χωρίζει τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῆς προθέσεως. Τὸ ὕψος τῶν δι' ὀριζοντίας πλακὸς συνδεομένων κιλλιβάντων τούτων εἶναι 0.95 μ., ἡ δὲ ἄνω τῶν ἐπιφάνεια, πλάτους 0.11 μ., εὐρίσκεται εἰς ὕψος 0.53 μ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ. Κρίνων ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἄγομαι νὰ χαρακτηρίσω τοὺς κιλλίβαντας τούτους ὡς στηρίγματα μαρμαρίνων κιονίσκων προσκυνηταρίου καλύπτοντος τὸ μέτωπον τοῦ τοίχου, οἷα συναντῶμεν εἰς πολλοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς¹.

Ἡ γραπτὴ διακόσμησις. Ταύτης διετηρήθησαν ὀλίγα μόνον τμήματα εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ καμάραν. Καὶ εἰς μὲν τὸ τεταρτοσφαίριον εἰκονίζετο ἐν τῷ μέσῳ ἡ Παναγία ἐνθρονος φέρουσα ἀπὸ τῆς κεφαλῆς βαθυπόρφυρον μαφόριον, ἔχουσα δὲ πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς τὸ παιδίον Ἰησοῦν. Ἐκατέρωθεν τῆς Παναγίας ἴστατο, παραλλήλως πρὸς τὴν ἄντυγα τοῦ μετωπικοῦ τόξου, ἀνὰ εἰς ἀρχάγγελος προσκλίνων. Ἐκ τῶν δύο τούτων ἀγγέλων διακρίνεται καλλίτερον ὁ ἀριστερᾷ τῷ θεατῇ, ἐξωσμένος τοὺς λώρους καὶ με βαθυπόρφυρα πτερά. Ὁ ἄλλος ἄγγελος, ὡς καὶ τὸ σῶμα τῆς Παναγίας, ἔχουσι μεγάλως φθαρῇ ὑπὸ τῆς ὑγρασίας καὶ τῶν ἀλάτων. Εὐτυχῶς εἰς καλὴν ὁπωσδήποτε κατάστασιν διεσώθη ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας (εἰκ. 30) με τὸ ὠραῖον ὠοειδὲς πρόσωπον, τοὺς μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, τὴν εὐθείαν ρῖνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα. Οἱ ἀπαλοί, καστανοὶ τόνοι τοῦ προσώπου παρουσιάζουσιν ὁμαλὴν διαβάθμισιν καὶ πρασίνας σκιὰς εἰς τὰ σκιαζόμενα μέρη. Ἀνοικτότεροι, λευκάζοντες τόνοι ἐτέθησαν εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου.

Εἰς τὴν πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ καμάραν εἰκονίζετο, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψις με τὸν Χριστὸν ὄρθιον καὶ εὐλογοῦντα κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ θόλου περιβαλλόμενον δὲ ὑπὸ κυκλικῆς «δόξης», τὴν ὁποίαν κρατοῦσι τέσσαρες ὀρμητικῶς πετώντες ἄγγελοι. Καὶ ὁ μὲν Χριστὸς φέρει πορτοκαλόχρουν ἐνδυμα με χρυσοκονδυλίες, οἱ δὲ ἄγγελοι ρόδινον ἱμάτιον καὶ ἐλαιόχρουν χιτῶνα με λευκὰς γραμμὰς δηλοῦσας τὰ φωτιζόμενα μέρη τῶν πτυχώσεων.

Εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας εἰκονίζονται, χωρισμένα εἰς δύο ἡμιχόρια,

¹ Ὡς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Ὁσ. Λουκά (Schultz-Barnsley, ἑ.δ. πίν. 25), εἰς τὸ Πρωτάτον τοῦ Ἀγ. Ὁρους (Ὁρλάνδος, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΚΓ' [1953] σ. 85 εἰκ. 1), εἰς τὴν Σαμαρίαν τῆς Μεσσηνίας (Φρ. Βερσάκης, Α.Ε. 1919 σ. 91 εἰκ. 4, Millet, Ec. Grecque σ. 64 εἰκ. 30), εἰς τὴν Πόρτα Παναγιά τῶν Τρικκάλων (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α' [1935] σ. 25 εἰκ. 14), εἰς τὴν Μητρόπολιν καὶ τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 45, 1 καὶ 49, 1) κλπ.

τὰ παρακολουθοῦντα τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστὸν πρόσωπα ἦτοι κατὰ μὲν τὴν βόρειον πλευρὰν ἐξ Ἀπόστολοι τεταγμένοι εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς, οὕτως ὥστε οἱ ἔμπροσθεν νὰ κρύπτωσι τὸ κάτω σῶμα τῶν ὀπισθεν εὐρισκομένων καὶ εἰς τὸ ἄκρον δεξιᾷ ἄγγελος δεικνύων διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς του τὸν Χριστόν. Εἰς δὲ τὸ νότιον ἡμῖς πέντε Ἀπόστολοι, εἰς δύο πάλιν σειράς, εἰς ἄγγελος καὶ ἡ Παναγία εἰς στάσιν δεήσεως. Οἱ Ἀπόστολοι ἔχουσι πάντες τὰς κεφαλὰς

ἐστραμμένας πρὸς τὸν Χριστόν. Ὁ λαὸς αἱ μορφαὶ προβάλλονται ἐπὶ βαθέος γαλαζοπρασίνου κάμπου. Οἱ ἄγγελοι εἶναι ἐνδεδυμένοι ρόδινον ἱμάτιον καὶ ἐλαιοπράσινον χιτῶνα μετὰ κατακόσμου σήματος. Πολλοὶ πράσινοι τόνοι διακρίνονται εἰς τὰ σκιερὰ μέρη τῶν προσώπων.

Κάλυψις τῶν στεγῶν. Ἀρχικῶς ὁ ναὸς θὰ ἐκαλύπτετο βεβαίως διὰ μεγάλων κοίλων κεράμων (εἰκ. 25). Εἰς μεταγενεστέρους ὁμως αἰῶνας αἱ κέραμοι ἀντικατεστάθησαν διὰ τῶν ἐντοπίων σχιστολιθικῶν πλακῶν, αἵτινες ἐτοποθετήθησαν κατ' ἀπομίμησιν τῶν παλαιῶν σιρωτήρων καὶ καλυπτήρων κεράμων.

Ἡχητικὰ ἄγγεῖα. Ὡς εἰς τὴν Μεσαριὰν οὕτω καὶ ἐνταῦθα σώζονται εἰς τὴν κάτω κορυφὴν τῶν σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων) τὰ στόμια ἐντειχισμένων πηλίνων ἡχητικῶν ἄγγείων.

Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Πρὸς ἐξακριβώσιν τοῦ χρόνου κατασκευῆς τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας, ἐλλείπει κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, θὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ τεχνικῶν καὶ μορφολογικῶν τεκμηρίων. Ἐν πρώτοις τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς του ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ ναὸς θὰ κατασκευάσθῃ μετὰ τὸ 10ου καὶ τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἄν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι πλίνθοι ἔχουσι πάχος κυμαινόμενον μετὰ 0.02 καὶ 0.025 μ., οἷον συνηθίζετο μόνον κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα¹, ἡ κτίσις του

Εἰκ. 30. Ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας.

ἐντοπίζεται ἐντὸς τῶν δύο τούτων αἰώνων. Εἰς ποῖον ὁμως ἐκ τῶν δύο; Φρονῶ εἰς τὸν 11ον διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: α) διότι φέρει τρεῖς ἐξεχούσας ἡμιεξαγώνους ἀψίδας ἱεροῦ, ὡς οἱ πλεῖστοι Ἑλλαδικοὶ ναοὶ τοῦ 11ου αἰῶνος¹ β) διότι τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ του ἔχει καὶ τοὺς τρεῖς αὐτοῦ λοβοὺς κατεσκευασμένους ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ δὴ καὶ ἰσοῦψεῖς, ὡς συναντῶμεν αὐτοὺς εἰς πολλοὺς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος ἀρχομένου². Ἐπειδὴ ὁμως οἱ λοβοὶ ἐνταῦθα δὲν εἶναι ἄνωθεν ἐλεύθεροι ἀλλὰ περιβάλλονται ὑπὸ μεγάλου ἀνακουφιστικοῦ τόξου, ὅπερ, σημειωτέον, δὲν κατέρχεται μέχρι τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου ἀλλὰ σταματᾷ εἰς τὸ ὕψος τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονίσκων (εἰκ. 24 καὶ 28), πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ παράθυρον τῆς Μελίδας καὶ ἐπομένως καὶ ὁ ναὸς ὁλόκληρος ἀνήκει εἰς μίαν μᾶλλον προηγμένην βαθμίδα ἐξελίξεως, ἦτοι εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ 11ου αἰῶνος. Τέλος δ) διότι τὸ μετὰ τῶν λοβῶν καὶ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τύμπανον πληροῦται ἐνταῦθα δι' εὐθυγράμμων πλίνθων σχηματίζουσιν συμμετρικὰς ὀρθὰς γωνίας (εἰκ. 24 καὶ 28). Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα χαρακτηρίζουσι τοὺς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος· διότι κατὰ τὸν 12ον αἰ. οἱ λοβοὶ καὶ τὰ πλαίσια δὲν κατασκευάζονται πλέον ἐκ πλίνθων ἀλλ' ἐκ παρολίθων³—ὡς εἶδομεν καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Μεσαριᾶς (εἰκ. 14)—ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ μέσος λοβὸς ὑφύεται ὑπὲρ τοὺς πλαγίους καὶ τέλος διὰ τὸ γέμισμα τοῦ τυμπάνου⁴ ἥδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος δὲν χρησιμοποιῶνται εὐθύγραμμοι ἀλλὰ καμπύλοι πλίνθοι (Καισαριανή).

Εἰς τὸν 11ον ἐπίσης αἰῶνα ὁδηγεῖ ἡμᾶς καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ κιονοκράνου τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων, ἦτοι τὸ ὑπὸ λυροειδοῦς πλαισίου περιβαλλόμενον ἀνθέμιον, ὅμοιον τοῦ ὁποίου συναντᾶται εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὴν Καισαριανήν⁵. Πρὸς τοῦ τελευταίου μάλιστα ναοῦ τούτου τὸν τροῦλλον μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει καὶ ὁ ὀκτάγωνος τροῦλος τῆς Μελίδας (εἰκ. 25)· διότι στερεῖται καὶ αὐτὸς τῶν κατὰ τὰς γωνίας μάρμαρινων κιονίσκων καὶ τῶν γεφυρύντων αὐτοὺς τόξων, ἔχει δὲ μονόλοβα παράθυρα καὶ γείσον· ὀριζόντιον, ὡς ὁ τῆς Καισαριανῆς.

Ἄς προστεθῇ ἐν τέλει, ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ μείωσις τοῦ πάχους τῶν μακρῶν τοίχων, εἰς ἃ τμήματα οὗτοι ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ σταυροῦ, συναντᾶται εἰς ναοὺς τοῦ 11ου μᾶλλον ἢ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Κατὰ ταῦτα τὸν Ταξιάρχην τῆς Μελίδας δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότη-

¹ Ἀγ. Θεόδωροι, Καπνικαρέα, Καισαριανή, Ἀστέρι, Λαφνὶ κλπ.

² Ὅσιος Λουκάς (Schultz-Barnsley, ἔ.δ. πίν. 9).

³ H. Megaw, BSA τ. XXXII σ. 122.

⁴ H. Megaw, ἔ.δ. σ. 124.

⁵ J. Strzygowski, Ἀρχ. Ἐφημ. 1902 στ. 71 εἰκ. 9, στ. 78 εἰκ. 12 καὶ ἰδίᾳ εἰκ. 13.

¹ Ἀγ. Μονὴ Ναυπλίου (Struck, Ath. Mitt. 1909 σ. 211).

τος να χρονολογήσωμεν εἰς τὰ μέσα ἢ τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὡς πρὸς τὴν γραπτὴν τοῦ ναοῦ διακόσμησιν, αὕτη, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς ἀπαλῆς διαβαθμίσεως τῶν τόνων τοῦ προσώπου τῆς Παναγίας (εἰκ. 30), θὰ πρέπει νὰ ἐξετελέσθῃ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων.

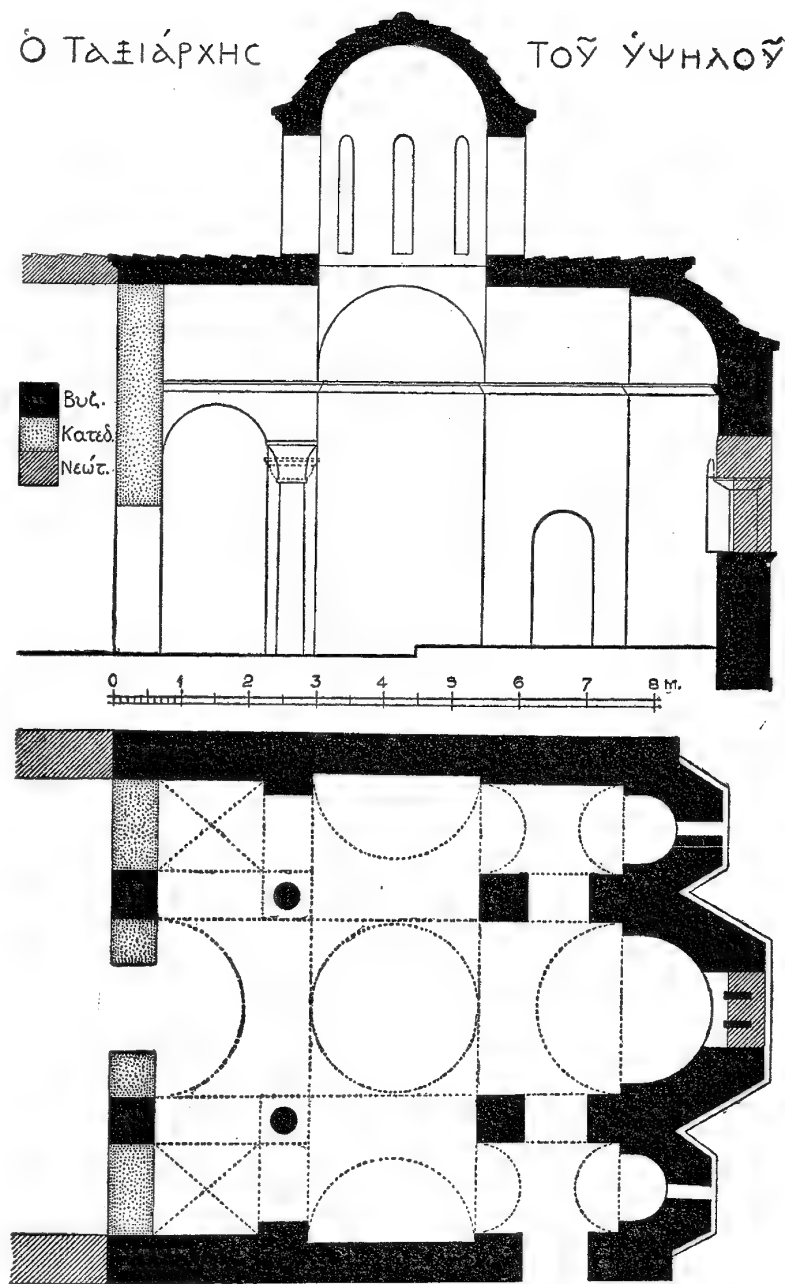
3. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΥΨΗΛΟΥ

Ὁ τρίτος Ταξιάρχης¹, τὸν ὁποῖον θὰ ἐξετάσωμεν εἶναι ἡ ἐνοριακὴ ἐκκλησία τοῦ εἰς δώρον περίπου ἀπόστασιν πρὸς δυσμὰς τῆς Χώρας κειμένου γραφικοῦ χωρίου Ὑψηλοῦ, ἐκτισμένου ἐπὶ ἀποτόμοι, πρὸς νότον ἐστραμμένης, κατωφερείας ἐν μέσῳ κυπαρίσσεων καὶ ἄλλων ὑψικόμων δένδρων.

Ὅπως ὁ Ταξιάρχης τῆς Μελίδας οὕτω καὶ ὁ τοῦ Ὑψηλοῦ δὲν ἀπέφυγε τὴν μοιραίαν ἀσβεστόχρισιν· οὐ μόνον δὲ τοῦτο ὑπέστη ἀλλ' ἔχασε καὶ ὁλόκληρον τὸν δυτικὸν αὐτοῦ τοῖχον χάριν προεκτάσεως αὐτοῦ πρὸς δυσμὰς. Πότε δὲ ἐγένετο ἡ κατεδάφισις τοῦ παλαιοῦ δυτικοῦ τοῖχου πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὸ ἐν τῷ ναῷ σωζόμενον παλαιὸν κατάστιχον, εἰς τὸ ὁποῖον γράφεται: «καὶ δὴ κατὰ Μάιον τοῦ 1887 κρημνίσαντες τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἐπεξέτειναν τὸν ναὸν πρὸς τὰ ὀπισθεν ποιήσαντες αὐτὸν διπλάσιον κατὰ τὸ μέγεθος, οὐδόλως προσβληθέντος τοῦ παλαιοῦ ἐπιλοίπου κτηρίου ἔχοντος ρυθμὸν βυζαντινόν».

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 31) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα τετράγωνον (ἐξωτερικαὶ διαστάσεις 8.10×8.50 μ., ἐσωτερ. διαστ. 6.67×6.69), ἀπὸ τοῦ ὁποῖου προβάλλουσι πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς τρίπλευροι ἐξωτερικῶς καὶ ἡμικυκλικαὶ ἐσωτερικῶς ἀψίδες ἱεροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν μέση καὶ μεγαλυτέρα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ μέσον βῆμα, αἱ δ' ἑκατέρωθεν αὐτῆς μικρότεραι πρὸς τὰ παραβήματα ἵτοι τὴν πρόθεσιν πρὸς βορρᾶν καὶ τὸ διακονικὸν πρὸς νότον. Ὡς δὲ καὶ οἱ δύο ἄλλοι ἐξετασθέντες Ταξιάρχαι ἀνήκει καὶ ὁ τοῦ Ὑψηλοῦ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετ' ἐγγεγραμμένου ἐν κατόψει σταυροῦ τρουλλαίων καὶ δὴ τῶν δικιονίων. Ὡς δ' ὁ τῆς Μελίδας ἔχει καὶ ὁ τοῦ Ὑψηλοῦ τὰ μὲν δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα κεκαλυμμένα διὰ σταυροθολίων, τὰ δ' ἀνατολικά διὰ καμαρῶν. Νάρθηξ ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει· διότι τούτου πιθανώτατα ὁ δυτικὸς τοῖχος ἐκρημνίσθη τὸ 1887. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρουλλὸν τον, οὗτος εἶναι, ὡς ὁ τῆς Μελίδας, ὀκτάγωνος,

¹ Ὡς σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι, ὡς εἰς ὅλας τὰς Κυκλάδας καὶ τὴν Δωδεκάνησον, οὕτω καὶ ἐν Ἀνδρῶ, πλείστοι ναοὶ τιμῶνται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ταξιάρχου τῶν Ἁγῶν Δυναμέων Μιχαήλ, ὅστις ἐτύγχανεν ἀνέκαθεν λατρείας θερμοτάτης. Οὕτω πλὴν τῶν δύο Ταξιάρχων—Μεσσαριάς καὶ Μελίδας—τούς ὁποίους προηγουμένως ἐξετάσαμεν καὶ τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου τοῦ Ὑψηλοῦ, καὶ ἄλλοι ναοὶ Ταξιάρχων ὑπάρχουσιν εἰς τὴν νῆσον, ὡς π.χ. ὁ ἐν Κάτω Κάστρῳ (Χώρα) Μέγας Ταξιάρχης, ὁ ἐν Ἀμονακλίῳ τῆς περιοχῆς Κορθίου, ὁ ἐν Ἀμολόχῳ τῆς περιοχῆς Γαυρίου κλπ.

Εἰκ. 31. Κάτοψις καὶ τομή τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Ὑψηλοῦ.

ἄνευ κιονίσκων κατὰ τὰς γωνίας καὶ μὲ γείσων ὀριζόντιον, ἐκάστη δὲ πλευρά του διαιρουπᾶται ὑφ' ἑνὸς στενοῦ (0.30 μ.) μονολόβου παραθύρου.

Τὸ σύστημα δομῆς. Παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας ἀσβεστοχρίσεις διαφαίνεται σαφῶς τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα δομῆς. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον, μὲ μίαν πάντοτε πλίνθον (πάχους 0.03 μ.) παρεμβαλλομένην κατὰ τε τοὺς ὀριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους ἀρμούς τῶν κανονικῶν λίθων. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ τὸ ἰσόδομον φθάνει ἕως κάτω ἥτοι μέχρι τῆς κατὰ 0.15 μ. ἐξεχούσης τοῦ ἐδάφους εὐθυνηρίας, εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς ἄρχεται εἰς ὕψος 1.95 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, παρεμβαλλομένης μεταξὺ τοιχοποιίας ἐκ κοινῶν πλακοειδῶν λίθων, οἵτινες φαίνονται καλῶς ἰδίᾳ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν. Οἱ κανονικοὶ δόμοι, λίαν σαφεῖς εἰς τὰς ἐξεχούσας κόγχας τοῦ ἱεροῦ, ἔχουσιν ὕψος ποικίλλον ἀπὸ 0.36 μ. (κάτω) μέχρι 0.24 μ. (ἄνω). Ἡ ἰσόδομος αὕτη τοιχοποιία διακόπτεται εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, εἰς ὕψος 1.60 μ. ἄνωθεν τῆς εὐθυνηρίας, ὑπὸ μαρμαρίνης λοξομήτου ζώνης, ὕψους 0.12 μ., καὶ μιᾶς ἀμέσως κάτωθεν αὐτῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ὕψους 0.13 μ. Αἱ δύο αὗται ταινίαι περιορίζονται μόνον εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, μὴ προεκτεινόμεναι καὶ εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς. Τοιαῦται μαρμαρίναι λοξομήτοι ζῶναι, μετὰ ἢ ἄνευ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, εἶναι συνήθεις εἰς ναοὺς τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου τοῦ 11ου¹ καὶ τοῦ 12ου² αἰῶνος, σπανιώτερον δὲ καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 13ου αἰ.³

Ἡ μαρμαρίνη διακόσμησις. Ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ διαιρουπᾶτο ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, ὅπερ ὅμως σήμερον ἐξωτερικῶς δὲν φαίνεται διότι ἔχει ἐμφραχθῇ· σώζονται ὅμως ἐσωτερικῶς εἰς τὴν θέσιν των οἱ δύο μαρμαρίνοι διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι του, ὕψους 1.10 μ., φέροντες κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, τῶν ὁποίων ἡ κεκλιμένη παρεῖα κοσμεῖται διὰ σταυροῦ μετὰ φυλλωμάτων. Δυστυχῶς, λόγῳ τοῦ ὑπάρχοντος κονιάματος, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν πῶς ἦσαν ἐκτισμένοι ἐξωτερικῶς οἱ λοβοὶ των, ὡς καὶ ἂν ἦσαν ἄνω ἐλεύθεροι ἢ ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς ἡμικυκλικοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου, ὅπως εἰς τὴν Μελίδαν.

Μαρμαρίνοι ὡσαύτως εἶναι καὶ οἱ δύο μεγάλοι ἐσωτερικοὶ κίονες (εἰκ. 31, τομή). Τούτων οἱ κορμοὶ (διαμέτρου 0.38 μ.) πατοῦσιν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, στέφονται δ' ἄνω ὑπὸ νεωτετικοῦ κορινθιάζοντος κιονοκράνου, ὕψους 0.61 μ. Τὸ ἀρχαῖον κιονόκρανον πρέπει νὰ ἦτο πολὺ χαμηλότερον οὕτως, ὥστε τὰ ἐπ' αὐτοῦ ἐπικαθήμενα τόξα, αἵτινα γεφυρώνουν τὴν μεταξὺ κίονος καὶ τοίχων ἀπόστασιν, νὰ μὴ προκύπτουν μικρότερα ἡμικυκλίου (εἰκ. 31).

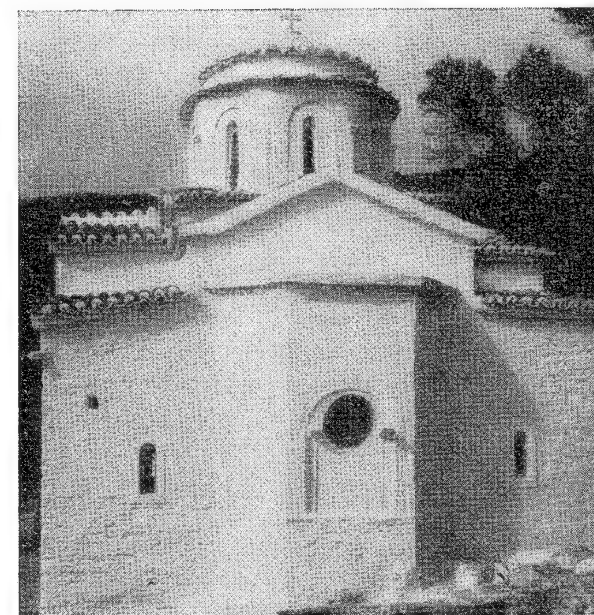
¹ Ἅγιοι Θεόδωροι, Καπνικαρέα, Γοργοεπήκοος καὶ Παναγία Λυκοδήμου Ἀθηνῶν, Καθολικὸν Μ. Δαφνίου κλπ.

² Ἁγία Μονή, Χώνικα καὶ Μέρμπακα Ἀργολίδος, Καθολικὸν Μ. Ὁσ. Μελετίου, Ναὸς Σωτῆρος Ἀμφίσσης, Παντάνασσα Μονεμβασίας κλπ.

³ Κάτω Παναγιά Ἀρτης καὶ Πόρτα Παναγιά Τρικκάλων.

Τὸ παλαιὸν μαρμαρίνον τέμπλον τοῦ ναοῦ ἔχει δυστυχῶς καταστραφῇ. Μέλη ὅμως αὐτοῦ ἔχουσιν ἐντειχισθῇ ἄνωθεν τῆς προσόψεως τῆς προεκτάσεως τοῦ ναοῦ ἀλλ' εἰς τόσον μέγα ὕψος, ὥστε νὰ μὴ δύνανται ἄνευ ἱκνωμάτων νὰ φωτογραφηθῶσιν ἢ σχεδιασθῶσιν. Ἄλλο δὲ πάλιν γλυπτὸν ἔχει ἐντειχισθῇ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 44).

Γραπτὴ διακόσμησις οὐδόλως διεσώθη· διότι ὅλον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἐκαλύφθη ὑπὸ ἐπιχρίσματος καὶ νεωτέρων ἐλαιοχρωμάτων.

Εἰκ. 32. Ἀνατ. ὄψεις τοῦ ναοῦ τοῦ Μεσαθουρίου.

Χρονολογία κατασκευῆς. Ταύτην δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν α) ἐκ τοῦ πλινθοπερικλείστου συστήματος δομῆς καὶ τοῦ ἀναλόγου πάχους τῶν πλινθῶν 0.03 μ. καὶ β) ἐκ τῶν ἀναλογιῶν 1:1 τῆς κατόψεως, αἵτινες εἶναι χαρακτηριστικαὶ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἡ ὑπαρξὶς ἀφ' ἐτέρου ὀδοντωτῆς ταινίας εὐθὺς κάτωθεν τῆς μαρμαρίνης λοξομήτου ζώνης τοῦ ἱεροῦ ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ β' μᾶλλον ἥμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ δὴ πρὸς τὸ τέλος αὐτοῦ.

4. Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΑΘΟΥΡΙΟΥ

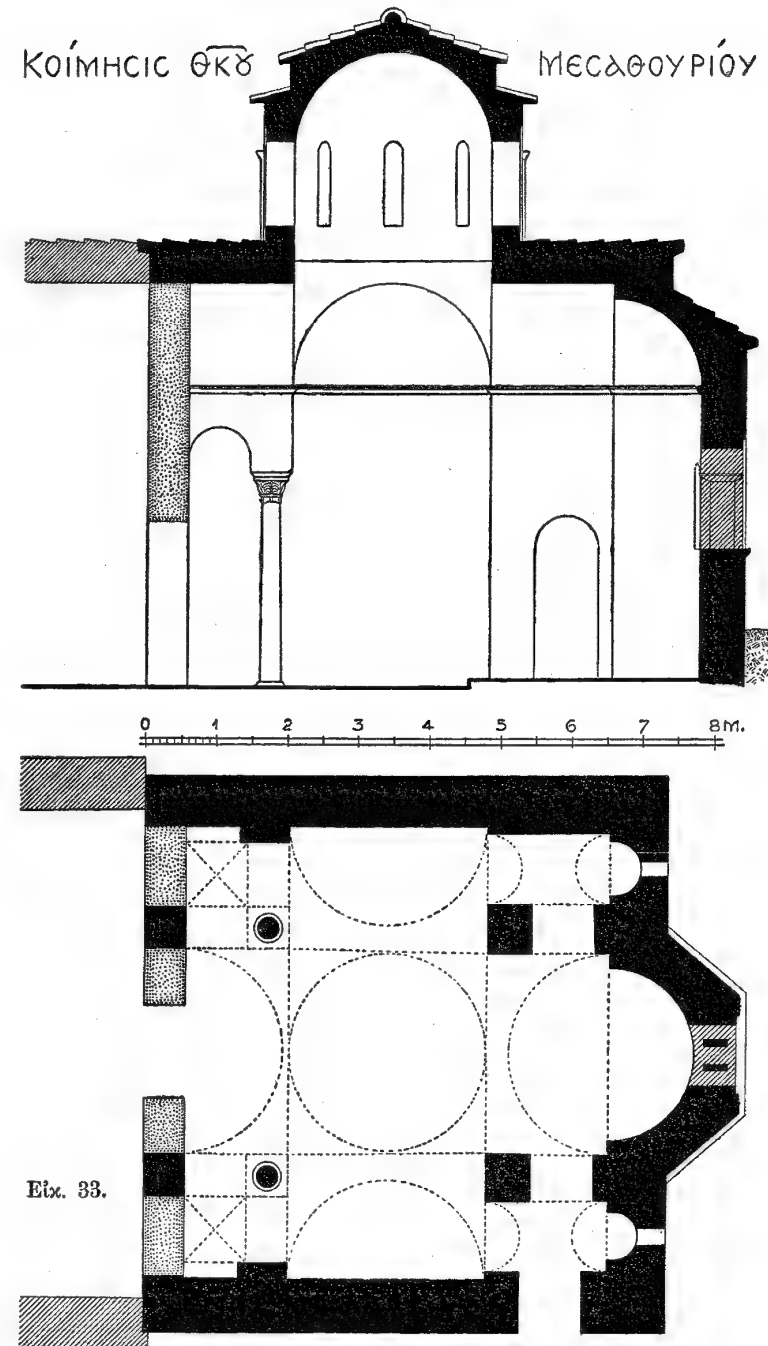
Ὀλίγον δυτικώτερον τοῦ Ὑψηλοῦ ἀλλ' ἐπὶ τῆς αὐτῆς πάντοτε κλιτύος εὐρίσκεται τὸ δενδρόφυτον χωρίον Μεσαθούρι, ὡς ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ ὁποίου χρησιμεύει ἡ παλαιὰ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 32).

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς εἰκόνης 32 καὶ ὁ ναὸς οὗτος οὔτε τὴν ἐπανειλημμένην ἀσβεστόχρυσιν διέφυγεν οὔτε τὴν πρὸς δυσμὰς προέκτασιν, γενομένην καὶ ἐδῶ διὰ κατεδαφίσεως τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἢ τοῦ νάρθηκος τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ διπλασιασμοῦ τοῦ μήκους τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν μετ' ἐλαφρᾶς (0,25) αὐξήσεως τοῦ πλάτους ἐκατέρωθεν (εἰκ. 33). Κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ ναὸς δὲν μετέβαλε τὸ ἀρχικόν του σχέδιον. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ αὐτὸ οὔτε διὰ τὸ παλαιὸν τέμπλον, τὸ ὁποῖον ἀντικατεστάθη διὰ νεωτέρου, οὔτε διὰ τὴν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν, ἣτις καὶ ἐνταῦθα ἐκαλύφθη ὑπὸ νεωτερικῶν κονιαμάτων καὶ ἐλαιοχρωματισμῶν. Μεγάλην ὥσαύτως παραμόρφωσιν ὑπέστησαν καὶ τὰ παράθυρα τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ὥς καὶ τὸ τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ φραχθὲν διὰ τοιχοποιίας ἀντικατεστάθη κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος διὰ στρογγύλου ἀνοίγματος (εἰκ. 32).

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 33) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ὡς ἔγγιστα τετράγωνον (ἐξωτερικαὶ διαστάσεις 7.36×7.65 μ., ἐσωτερικαὶ διαστάσεις 5.97×6.36 μ.), πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὁποῖου προβάλλει μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἐξωτερικῶς καὶ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς κόγχη ἱεροῦ, διαμέτρου 2.40 μ., ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ κύριον βῆμα, ἐν ᾧ αἱ δύο μικρότεραι κόγχαι τῶν παραβημάτων ἀνοίγονται εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ὅπως δ' οἱ ἄλλοι τρεῖς ἐξετασθέντες ναοὶ οὕτω καὶ ὁ τοῦ Μεσαθουρίου ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐν σχήματι ἐγγεγραμμένου σταυροῦ τρουλλαίων ναῶν καὶ δὴ τῶν δικιονίων. Καὶ ἡ μὲν στέγασις τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἐγένετο καὶ ἐνταῦθα, ὥς συνήθως, διὰ καμαρῶν, ἡ δὲ τῶν μικρῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τῶν μὲν ἀνατολικῶν διὰ κατὰ μήκος καμαρῶν, τῶν δὲ δυτικῶν διὰ σταυροθολίων (εἰκ. 33).

Οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες. Σχετικῶς πρὸς τοὺς κίονας πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἔχουσι τοποθετηθῇ πολὺ πλησίον πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον¹, ἔπειτα δ' ὅτι εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου μαρμαρίνοι, μὲ ὀλικὸν ὕψος 2.94 μ. Βαίνοντες ἐπὶ χαμηλῆς (0.06 μ.) δισκοειδοῦς βάσεως, ἔχουσι τοὺς κορμούς ἀρραβδῶτους καὶ στεφομένους ὑπὸ ταπεινῶν ἰωνικῶν, μεθ' ἐλίκων ἐμπρὸς καὶ προσκεφαλαίων κατὰ τὰ πλάγια κιονοκράνων, ὑπεράνω τῶν ὁποίων εἶναι τεθειμένον ὑψηλόν (0.24 μ.) λεβητοειδὲς κιονόκρανον μετ' ἄβακος ἐν εἴδει κοίλου κυματίου (εἰκ. 33). Ἡ κυρτὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιθήματος κοσμεῖται δι'

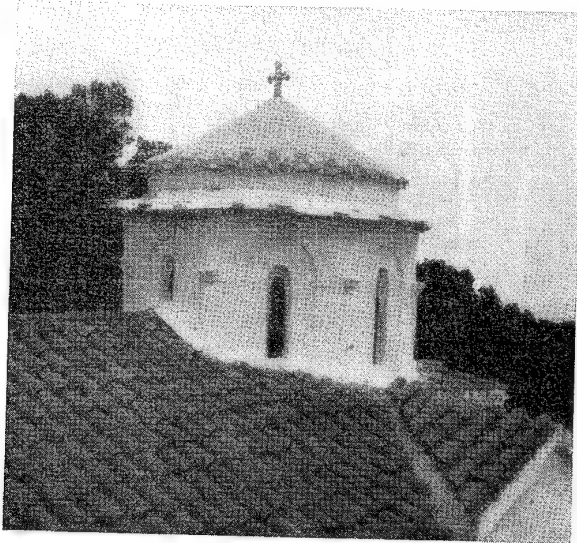
¹ Ἡ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον πλησίασις τῶν κίωνων συνηθίζετο κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα. Παραδείγματα: Καπνικαρέα, Γοργοεπήκοος καὶ Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ἀθηνῶν (Εὐρετήριοι τευχ. Β' εἰκ. 57, 59 καὶ 68), Ἁγ. Σωτὴρ Γαρδενίτσας Μάνης (R. Traquair, Ann. Br. Sch. XV [1908-9] πίν. XI). Ἀργότερον (14^{ον} αἰ. καὶ ἐξῆς) ἡ ἀπόστασις αὐτὴ γίνεται ἀντιθέτως πολὺ μεγαλυτέρα. Παραδείγματα: Μεταμόρφωσις Ἀθηνῶν (Εὐρετήριοι Β' σ. 75 εἰκ. 71), Περίβλεπτος, Ἁγ. Σοφία καὶ Εὐαγγελίστρια Μυστρά (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 28, 2 καὶ 31, 4 καὶ 5), Πλάτεια Μάνης (Traquair, BSA XV πίν. XV).

Εἰκ. 33.

ἀβαθῶς γεγλυμμένων, δύο ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς, ἀκανθωτῶν φύλλων (εἰκ. 33). Εἶναι προφανές, ὅτι τόσον οἱ κορμοὶ ὅσον καὶ τὰ ἰωνικά μετὰ τῶν ἐπιθημάτων κιονόκρανα δὲν εἶναι σύγχρονα πρὸς τὸν ναὸν ἀλλ' ἔχουσι ληφθῆ ἐκ παλαιοχριστιανικῶν καὶ τῆς μεταβατικῆς περιόδου κτηρίων.

Ὁ τροῦλλος. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος εἶναι ὁ δοκτάγωνος τροῦλλος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 34). Οὗτος διατρυπώμενος ἐφ' ἐκάστης τῶν πλευρῶν αὐτοῦ ὑφ' ἐνὸς στενοῦ (0.26 μ.) καὶ ὑψηλοῦ (1.18 μ.) μονολόβου παραθύρου, περιβαλλομένου ὑπὸ ὀλίγον (0.02 μ.) ἐξέχοντος ὁμολόγου πλαισίου (εἰκ. 32 καὶ 34), φέρει

Εἰκ. 34. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τοῦ Μεσαθουρίου.

κατὰ τὰς δοκτῶ αὐτοῦ γωνίας ἀνὰ ἓνα ἐλαφρῶς ἐξέχοντα μαρμαρίνον κιονίσκον, τοῦ ὁποίου τὸ λοξότμητον κιονόκρανον εὐρίσκεται εἰς τὴν στάθμην τῶν κέντρων τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων, πρᾶγμα ὅπερ παρέχει λαβὴν εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι δυνατόν οἱ κιονίσκοι νὰ ἔφερον ἀρχικῶς ὑπεράνω ἡμικυκλικὰ μαρμαρίνα τόξα, ἅτινα κατὰ τινὰ μετασκευὴν κατηργήθησαν ἀντικατασταθέντα δι' ὀριζοντίου γείσου καὶ μάλιστα διπλοῦ, ἐνὸς ἐξωτερικοῦ καὶ δευτέρου ὑψηλότερον καὶ ἐσώτερον κειμένου. Λόγῳ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ τούτου γείσου ὁ τροῦλλος παρουσιάζει τὸ λεγόμενον διπλοθολικὸν σχέδιον (εἰκ. 34), ὅπερ δὲν παρουσιάζεται μόνον ἐδῶ ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τοῦ Ψειρῆ (Ἀθηνῶν)¹ καὶ τὸν Προφήτην Ἡλίαν, ναὸν τῶν Ἀθηνῶν μὴ

¹ Εἰκὼν παρὰ Stademann, Panorama von Athen, München 1841, vignette 2.

ὑφιστάμενον πλέον, ἀπεικονιζόμενον ὅμως τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Gaillabaud¹ καὶ εἶτα ὑπὸ τοῦ Δ. Καμπούρογλου² καὶ ἄλλων³. Ὁμοίαν μορφὴν διπλοθολικὴν ἔλαβεν ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τῆς Γούνιτσας εἰς τὴν Μάνην⁴.

Τὰ παράθυρα. Ἐξαιρέσει τῶν δοκτῶ μονολόβων παραθύρων τοῦ τροῦλλου καὶ τῶν δύο μικρῶν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 32) πάντα τὰ λοιπὰ παλαιὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ εἴτε παρεμορφώθησαν εἴτε ἐφράχθησαν. Τὴν τύχην ἀκριβῶς ταύτην ὑπέστη καὶ τὸ μέγα, τρίλοβον ποτὲ προφανῶς (πλάτους 1.09 καὶ ὕψους 1.52 μ.) παράθυρον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ τειχισθὲν ἀντικατεστάθη κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος διὰ κυκλικοῦ φεγγίτου (εἰκ. 32). Τοῦ τρίλοβου ἐν τούτοις τούτου παραθύρου οὐ μόνον διετηρήθησαν, ὀλίγον πρὸς τὰ πλάγια μετακινηθέντες, οἱ δύο μαρμαρίνοι μετὰ λοξοτμήτων ἐπιθημάτων διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι, ὀλικοῦ ὕψους 1.07 μ., (εἰκ. 32) ἀλλὰ καὶ διακρίνεται σαφῶς ὑπὸ τὸ παχὺ ἀσβεστόχρυσμα, ὅπερ τὸ καλύπτει, τὸ περιβάλλον τοὺς λοβοὺς πώρινον μετὰ γλυφῶν, ἡμικυκλικὸν ἄνω, πλάσιον, ὅπερ μάλιστα εἶναι ἐφωδιασμένον ἐσωτερικῶς καὶ δι' εὐμεγέθους στρογγύλης σπείρας (εἰκ. 32). Καὶ ἡ μὲν ἐκ πώρου κατασκευὴ τοῦ πλαισίου μαρτυρεῖ, ὅτι τὸ παράθυρον δὲν εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐν ᾧ ἀφ' ἐτέρου τὸ ἔγγλυφον αὐτοῦ καὶ ὁ πρὸς σπείραν συνδυασμὸς εἶναι ἐνδείξεις φραγκικῆς ἐπιδράσεως, ἥτις μόνον μετὰ τὸ 1207, ὅτε ἡ Ἄνδρος κατελήφθη ὑπὸ τῶν Φράγκων, εἶναι δυνατόν νὰ ἡσκήθη. Τούτου ἕνεκα δὲν ἀποκλείεται ὁ μὲν ναὸς νὰ ἤρχισε τελευτῶντος τοῦ 12ου αἰῶνος, νὰ ἐπερατώθη δ' ἐπὶ Φραγκοκρατίας ἀρχομένου τοῦ 13ου αἰ. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ ἀκανόνιστον σύστημα δομῆς του—ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 32)—ἀφ' ἐτέρου δ' ἡ σχετικῶς ἰσχυρὰ ἀνάτασις, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὁ τροῦλλός του (ὄρα τομὴν εἰκ. 33).

ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΤΩΝ 4 ΕΞΕΤΑΣΘΕΝΤΩΝ ΝΑΩΝ

Μετὰ τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν τεσσάρων ναῶν, τὴν ὁποίαν ἐκάμαμεν ἀνωτέρω, θὰ ἐπιχειρήσωμεν τῶρα τὴν πρὸς ἀλλήλους σύγκρισιν αὐτῶν, ἥτις διευκολύνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ οἱ τέσσαρες οὗτοι ναοὶ ἀνήκουσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν κατηγορίαν: τῶν μετὰ τροῦλλου ἐπὶ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, καὶ δὴ τῶν δικιονίων. Κοινὸν ἐν πρώτοις χαρακτηριστικὸν αὐτῶν εἶναι ὅτι ὁ τροῦλλός των ζυγίζεται συμμετρικῶς ὑπεράνω τοῦ κυρίως ναοῦ

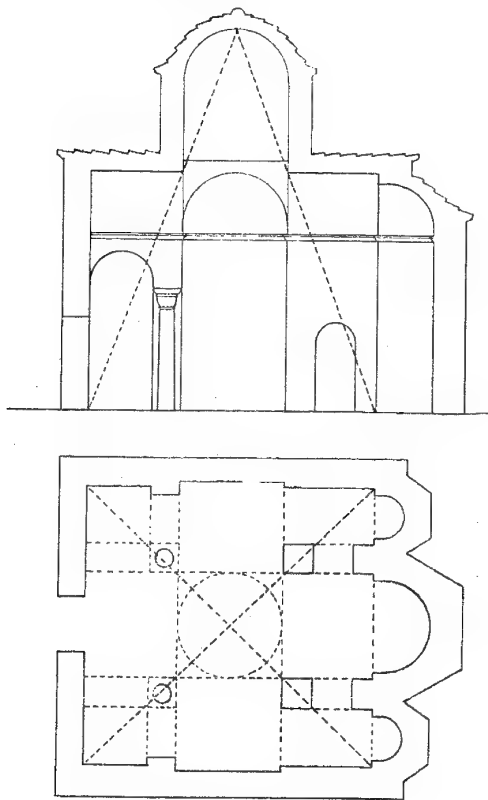
¹ Monuments anciens et modernes τ. II μέρος 1.

² Αἱ Παλαιαὶ Ἀθῆναι, 143.

³ Εὐγγρόπουλος, Εὐρετήρ. μεσαιων. μνημ. Ἑλλάδος τεύχ. Β' σ. 93 εἰκ. 104.

⁴ R. Traquair, Ann. of the Brit. Sch. XV (1908-9) πίν. XVII.

(εἰκ. 35). Πράγματι τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου συμπίπτει πρὸς τὸ σημεῖον τομῆς τῶν διαγωνίων τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου (εἰκ. 35). Κοινὸν ἐπίσης χαρακτηριστικὸν εἰς πάντας εἶναι, ὅτι αἱ πλευραὶ τοῦ ἰσοσκελοῦς τριγώνου, ὅπερ ἔχει βάσιν τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ καὶ ὕψος τὸ τῆς κλειδὸς τοῦ τρούλλου, διέρχονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκριβῶς διὰ τῶν κλειδῶν τῶν

Εἰκ. 35.

πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ μετώπων τῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 35)¹.

¹ Ὁμοίως γραφικῶς κατασκευᾷς διὰ τε τοὺς δικιονίους καὶ τοὺς τετρακιονίους ναοὺς ἐπεχείρησε πρὸ πολλοῦ ὁ Ad. Struck (Ath. Mitt. 1909 σ. 218). Καὶ δυνατόν μὲν εἶναι αἱ ἐξ αὐτῶν προκύπτουσαι ἀναλογίαι νὰ ἰσχύωσι διὰ τοὺς τέσσαρας τετρακιονίους ναοὺς τῆς Ἀργολίδος, τοὺς ὁποίους ἐξετάζει, δὲν ἔχουσιν ὅμως γενικὴν τὴν ἐφαρμογὴν. Αἱ ἀπλᾶι ἰδίως, εἰς ἀκεραίους ἀριθμοὺς, σχέσεις τῶν ἐσωτερικῶν διαιρέσεων, ὅς σημειώνει διὰ τοὺς δικιονίους δὲν ἔχουσιν ἐφαρμογὴν διὰ τοὺς δικιονίους τῆς Ἀνδρου.

Ἄλλο κοινὸν χαρακτηριστικὸν καὶ τῶν τεσσάρων ναῶν τῆς Ἀνδρου εἶναι ἡ ταυτόχρονος χρῆσις καμαρῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ σταυροθολίων ἢ φουρνικῶν ἀφ' ἑτέρου πρὸς κάλυψιν τῶν 4 γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ σταυροῦ. Πράγματι εἰς οὐδέναν ἐξ αὐτῶν ἔχομεν καὶ εἰς τὰ 4 γωνιαῖα διαμερίσματα μόνον καμάρας—αἵτινες ἀποτελοῦσι τὸ κατ' ἐξοχὴν εἶδος καλύψεως τῶν ἐλλαδικῶν ναῶν—ἢ μόνον σταυροθόλια ἢ φουρνικά—ἅτινα ἰδιαιτέρως ἀγαπᾷ ἡ σχολὴ τῆς Πρωτευούσης—ἀλλὰ συνήθως (Μελίδα, Ὑψηλοῦ, Μεσαθούρι) ἔχομεν καμάρας μὲν εἰς τὰ δύο ἀνατολικά καὶ σταυροθόλια εἰς τὰ δύο δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα, ἀπαξ δὲ (Μεσαριά) φουρνικά εἰς τὰ δύο ἀνατολικά καὶ καμάρας εἰς τὰ δύο δυτικά διαμερίσματα. Ὁφείλεται δ' ἡ χρῆσις σταυροθολίων ἢ φουρνικῶν εἰς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἰς ἐπίδρασιν τῆς Πρωτευούσης, ὥς ἤδη ἀπὸ μακροῦ ὑπεστήριξεν ὁ Millet. Ἡ ἐπίδρασις ὅμως αὕτη ἡσκήθη, κατὰ τὸν Millet, μόνον κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα¹—εἰς τοὺς ὁποίους ἐμπίπτουν καὶ οἱ ἐξετασθέντες ἐνταῦθα ναοί—ἐν ᾧ ἀργότερον ἐγκατελείφθη², ἐπελθούσης καὶ πάλιν εἰς τοὺς Ἑλλαδικούς ναοὺς τῆς χρήσεως καμαρῶν διὰ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα³.

Καὶ ταῦτα μὲν ὥς πρὸς τὰς ὁμοιότητας. Ὡς ἐξετάσωμεν ἤδη τὰς διαφοράς. Ὁ χρόνος κατασκευῆς ἐν πρώτοις τῶν ἐξετασθέντων ναῶν κυμαίνεται, ὥς εἶδομεν, μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος (Μελίδα, Ὑψηλοῦ) καὶ τοῦ τέλους τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος (Μεσαθούρι). Ἐντὸς τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος ἐπῆλθον σημαντικαὶ τινες μεταβολαὶ εἰς τὰς λεπτομερείας των. Οὕτω π.χ. τὸ σύστημα δομῆς των, ἐν ᾧ εἰς τοὺς δύο παλαιότερους ναοὺς (Μελίδας καὶ Ὑψηλοῦ) εἶναι τὸ αὐτό, αὐστηρῶς ἰσόδομον, πλινθοπερίκλειστον, ὅπερ κάμνει χρῆσιν λεπτῶν πλίνθων, εἰς τὸν τρίτον κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ναόν (Μεσαριάς) εἶναι κάπως χαλαρώτερον καὶ μὲ πλίνθους παχυτέρας, εἰς δὲ τὸν τέταρτον (Μεσαθουρίου) ἀντικατεστάθη διὰ κοινῆς ἀκανονίστου τοιχοποιίας παραμεμειγμένης μετὰ τεμαχίων πλίνθων.

Διαφορὰ ἐπίσης παρατηρεῖται καὶ ὥς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐξεχουσῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες, καίτοι καὶ οἱ 4 ναοὶ εἶναι τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων, εἰς μὲν τοὺς δύο πρώτους εἶναι τρεῖς εἰς δὲ τοὺς δύο τελευταίους, μία καὶ μόνη, ἡ μέση. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ ἐν ᾧ εἰς τοὺς δύο πρώτους εἶναι 1.02 μ. (Μελίδας) καὶ 1.03 μ. (Ὑψηλοῦ) εἰς τὴν Μεσαριάν αὐξάνει εἰς 1.15 μ., ἐν ᾧ παραδόξως εἰς τὸ Μεσαθούρι κατέρχεται εἰς 0.944 μ. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ διαφορὰ

¹ Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 91 πβλ. καὶ σ. 88.

² Millet, ἔ.δ.

³ Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές· διότι εἰς πολλοὺς μεταγενεστέρους ναοὺς, ἰδίᾳ δὲ τῆς Τουρκοκρατίας ἡ χρῆσις σταυροθολίων καὶ μάλιστα φουρνικῶν ἐπανελήφθη καὶ δὴ ἐντονωτέρα.

τῆς ἀναλογίας τοῦ ὕψους τῆς κλειδὸς τοῦ τρούλλου πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, ἣτις βαίνει αὐξανόμενη ἀπὸ τῆς Μελίδας καὶ τοῦ Ὑψηλοῦ, ἔνθα εἶναι 1.17 καὶ 1.31 μ. μέχρι τῆς Μεσαριᾶς καὶ τοῦ Μεσαθουρίου, ἔνθα φθάνει τὰ 1.50 μ. Παρατηρεῖται λοιπὸν ἐντὸς διαστήματος ἑνὸς αἰῶνος μία βαθμιαία ἀναζή-
τησις μεγαλυτέρας ἀνατάσεως τῶν ναῶν, ἣτις θὰ κορυφωθῇ κατὰ τὴν ἐπο-
χὴν τῶν Παλαιολόγων.

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΙΑΣ

Κατὰ τὴν γενομένην ἐξέτασιν τῶν τεσσάρων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἀν-
δρου διεπιστώθη ὅτι, ἐξαιρέσει ἑνὸς τεμαχίου βυζαντινοῦ τέμπλου διατηρη-
θέντος κατὰ χώραν εἰς τὴν πρόθεσιν τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας (εἰκ. 29),
κανὲν ἄλλο ἀπὸ τὰ παλαιὰ μαρμάρινα τέμπλα τῶν ἔμεινεν εἰς τὴν θέσιν του.
Ὅλα διαλυθέντα ἀντικατεστάθησαν διὰ νέων μεταγενεστέρων, μαρμαρίνων
ἢ ξυλίνων. Τῶν δὲ παλαιῶν βυζαντινῶν τέμπλων τὰ τεμάχια ἄλλα μὲν ἐνε-
τειχίσθησαν εἰς νεωτέρας ἐπεκτάσεις τῶν ναῶν εἰς οὓς πρότερον ἀνήκον (Τα-
ξιάρχης τοῦ Ὑψηλοῦ) ἄλλα δὲ πάλιν (Ταξιαρχῶν Μεσαριᾶς καὶ Μελίδας) μετε-
φέρθησαν ἵνα κοσμήσουν νεωτέρους ναοὺς ἀνεγερθέντας ἐπὶ Τουρκοκρατίας.
Ἡ τελευταία αὕτη περίπτωσις ἀντιπροσωπεύεται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν ἐν Με-
σαριᾷ τὸ 1734 ἀνεγερθέντα ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀνδρου Διονυσίου τοῦ
Α' Καίρη¹ μέγαν ναὸν τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Εἰς τῆς τρουλλαίας ταύτης βασιλι-
κῆς τὴν πρόσοψιν καὶ ἐν μέρει τὴν νοτίαν πλευράν, ὁ Χῖος ἀρχιμαΐστωρ ὅστις
τὴν ἐκτίσεν² ἐντείχισεν, οὐχὶ ἄνευ διακοσμητικοῦ αἰσθήματος, πλήθος βυζαν-
τινῶν γλυπτῶν—θωράκια, πεσίσκους καὶ ἐπιστύλια τέμπλων, κιονόκρανα,
πλαίσια θυρῶν, ὕφαψίδια κλπ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὰ γλυπτὰ αὐτὰ ἐτο-
ποθετήθησαν ἐντελῶς ἀσχέτως πρὸς τὴν λειτουργίαν δι' ἣν ἀρχικῶς προωρί-
ζοντο, ἀποτελέσαντα κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ πλαίσια τῶν ἄνω ἀνοιγμάτων τῆς
προσόψεως (εἰκ. 37), ὅμως διὰ τῆς ἐντείχισεως τῶν ταύτης ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐσώ-
θησαν ἀπὸ ἀφανισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δ' ἀνέδειξαν τὴν πρόσοψιν τοῦ Ἀγ. Νι-
κολάου ἀληθὲς μουσεῖον μεσοβυζαντινῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς, τοσοῦτον
μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ τὰ κάτωθεν αὐτῶν μαρμάρινα πλαίσια τῶν ἰσογείων θυ-

¹ Περὶ τοῦ φιλοικοδόμου τούτου ἀρχιερέως ὄρα Δ. Π. Πασχάλην, Διονύσιος
Καίρης ὁ Α' Ἀρχιεπίσκοπος Ἀνδρου (1719-1748) Βιβλιοθήκη Θεολογίας, Ἀθῆναι 1924.

² Τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιμαΐστορος τοῦ Ἀγίου Νικολάου μανθάνομεν ἐκ τῶν τριῶν
τελευταίων στίχων ἐπιγραφῆς χαραγμένης ἐπὶ πλακός, ἣτις χρησιμεύει ὡς ποδιά τοῦ
βορείου παραθύρου τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ. Ἴδου πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν κείμενον:
ἐκτίσθη δὲ παρὰ ἀρχιμαΐστορος | Νικολάου Βολισιανοῦ τοῦ ἐκ Χίου | σὺν τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ
Ἰωάννη | τε καὶ Φραγκοῦλῃ ἀφ' ἡδ' | Ὀκτωμβρίῳ λ'. Ὀλόκληρος ἡ ἐπιγραφή ὡς καὶ αἱ
δύο ἄλλαι ἐπὶ τῶν ἐτέρων δύο παραθύρων τῆς προσόψεως ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Δ. Π. α-
σχάλην ἐν Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Δ' (1927) σ. 62.

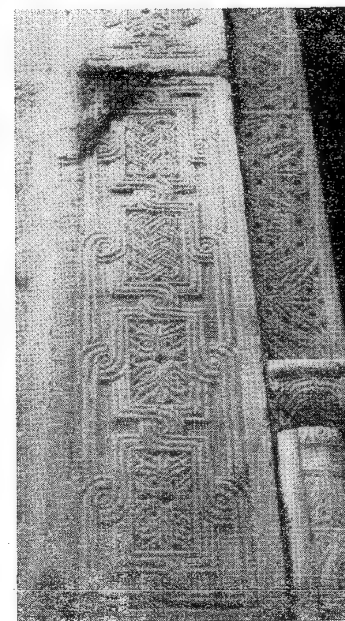
ρῶν τοῦ ναοῦ ἐκοσμήθησαν δι' ἐξαιρέτων γλυπτῶν περιθύρων ἐκτελεσθέντων
μὲ τὴν ἀβερὰν τεχνικὴν τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ μὲ πλούσια φυτικά θέματα,
ὅμοια πρὸς τὰ συνηθιζόμενα εἰς ἔργα τῆς μεταλλοτεχνίας καὶ κεντήματα τῆς
ἐποχῆς. Ὡραῖον δεῖγμα τοιοῦτου γλυπτοῦ περιθύρου παρέχει ἡ θύρα τῆς
προσόψεως, εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς ὁποίας παρεμβάλλονται καὶ αἱ ἐλαφρῶς
ἀνάγλυφοι εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου.

Δὲν θὰ περιγράψωμεν ἐδῶ ἐν πρὸς ἐν τὰ ἐντειχισμένα ἐπὶ τοῦ ναοῦ τοῦ
Ἀγ. Νικολάου βυζαντινὰ γλυπτὰ θὰ ἀρκε-
σθῶμεν μόνον εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν σπου-
δαιότερων ἐξ αὐτῶν, οὐχὶ καθ' ἣν τάξιν
εἶναι ἐντειχισμένα ἀλλὰ κατὰ τὰς κατηγορίας
εἰς τὰς ὁποίας ἕκαστον ἀνήκει.

Θωράκια. 1) Δύο τεμάχια (εἰκ. 36) θω-
ρακίων, σχηματίζοντα σήμερον τὸν κορμὸν
τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τοῦ βορείου πα-
ραθύρου τῆς προσόψεως (εἰκ. 37), ἀνήκον
ἄλλοτε εἰς στενομήκεις ἀναγλύπτους πλάκας ἐξ
ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι ἔκλειον τὰ ἄκρα διαμε-
ρίσματα τέμπλων τῆς προσθέσεως ἢ τοῦ δια-
κονικοῦ, ὅπου δὲν ὑπῆρχε χώρος διὰ μεγά-
λας τετραγώνους πλάκας¹. Κοσμοῦνται διὰ
σειρᾶς μικρῶν, ἐπαλλήλων, ὀρθογωνίων, τρι-
μερῶν πλαίσιων περιβαλλόντων ἀκανθοειδῆ
ἀνθέμια ἢ χιαστὰ πλέγματα, συνενουμένων
δὲ διὰ κόμβων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς γενι-
κὸν ἐξωτερικὸν τριμερὲς πλαίσιον.

2) Ὅμοιās πρὸς τὰ ἄνω χρήσεως στε-
νόμηκες (0.40×0.97 μ.) θωράκιοι ἐντειχι-
σμένον σήμερον ὀριζοντίως ὑπεράνω τῆς νο-
τίας θύρας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 41) φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ἐπιφανείας τρεῖς
ἀναγλύπτους «συριακοὺς» ἢ σηρικοὺς τροχούς, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ μὲν δύο
ἄκροι περιβάλλουσι πυροστρόβιλον, ὁ δὲ μέσος δεκάφυλλον ρόδακα.

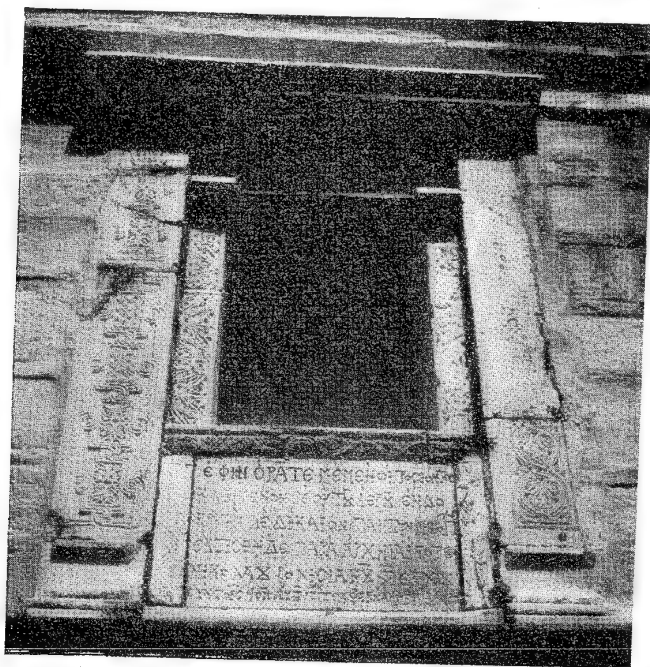
Πεσίσκοι. (Εἰκ. 38, 39, 40 Α καὶ Β). Δύο ὁμοίων διαστάσεων πεσίσκοι
τέμπλου, πλευρᾶς 0.14 μ. καὶ ὕψους 1.04 μ., φέρουσιν ὁ μὲν πρὸς δεξιὰ, ὁ δὲ πρὸς

Εἰκ. 36. Θωράκιοι καὶ ἐπιστύλιον.

¹ Ὅρα τοιαῦτα στενομήκη θωράκια εἰς τὸ τέμπλον τῆς Πισκοπῆς τῆς Σαντορή-
νης (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχ. Β. Μ. Ἑ. τ. Ζ' [1951] σ. 193 εἰκ. 8), τοῦ Ταξιάρχου τῆς Λοκρί-
δος (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. Γ' [1929] σ. 364 εἰκ. 15 καὶ σ. 365 εἰκ. 16), τῆς
Μ. Ὁσ. Μελετίου (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' σ. 105 εἰκ. 52), τῆς Μ. Ὁσίου
Λουκά Φωκίδος (Schultz-Barnsley, Mon. St. Luke of Stiris πίν. 29 κάτω δε-
ξιᾷ, τεμ. Α), Παρεκκλησίου Ἀγ. Νικολάου Μ. Βατοπεδίου (Κ ο ν δ α κ ο ς, Ἀγ. Ὁρος
σ. 44 εἰκ. 19) κλπ.

ἀριστερὰ συμφυᾶ λεπτὸν σταθμὸν βημοθύρου. Ἡ προσθία του κατακόρυφος ἐπιφάνεια κοσμεῖται τοῦ μὲν Α τῆς εἰκ. 40 διὰ δύο συζυγῶν κυματιστῶν βλαστῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἀναδιπλούμενα ἡμιανθέμια, συννεούμενα κατὰ τὸν ἄξονα εἰς πεντάφυλλον ἀνθέμιον¹, τοῦ δὲ Β διὰ παραλλαγῆς τοῦ αὐτοῦ κοσμήματος, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ κυματιστοὶ βλαστοὶ διασχίζονται κατὰ τὰ σημεῖα ἐπαφῆς των ὑπὸ ἐγκαρσίων στελεχῶν καταληγόντων εἰς ἡμιανθέ-

Εἰκ. 37. Τὸ βόρειον παράθυρον τῆς προσόψεως τοῦ Ἀγ. Νικολάου Μεσαριάς μετὰ τὰ ἐνφωδομημένα βυζαντινὰ γλυπτά.

μια. Τὸ ἄνω μέρος ἀμφοτέρων τῶν πεσίσκων κοσμεῖται διὰ σταυροῦ, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἀναδιπλούμενα φυλλώματα. Ἀμφοτέρων τῶν σταθμῶν τοῦ βημοθύρου ἡ κατακόρυφος ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ἀλυσσοειδοῦς πλέγματος². Ἡ μὴ σώζομένη ἄνω ἀπόληξις των ἀναπαραστάθῃ δι' ἐστιγμένης γραμμῆς ὡς μῆλον συμφώνως πρὸς ἀνάλογα παραδείγματα³. Ἡ ἐργασία τῶν κοσμημάτων εἶναι λίαν ἐπιμελής, ὁμοιάζουσα

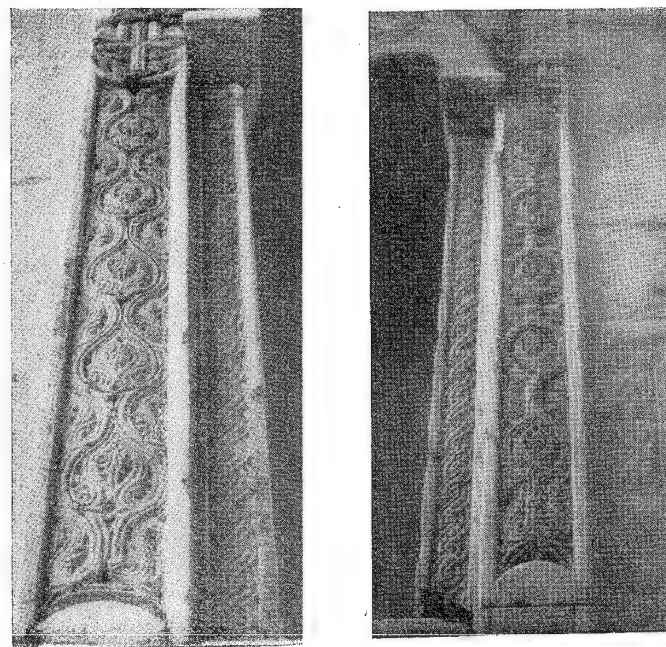
¹ Συγγενὲς κόσμημα εἰς πεσίσκον τέμπλου τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939 - 40] σ. 98 εἰκ. 45 δεξιᾷ).

² Ἀλυσσοειδὲς κόσμημα εὗρεται καὶ ἐπὶ τοῦ σταθμοῦ τοῦ βημοθύρου τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος παρὰ τὴν Ἀμφισσαν (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Α' [1935] σ. 92 εἰκ. 9).

³ Οὕτω π.χ. εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ τῶν Ἀπιδεῶν τῆς Λακωνίας (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς,

πρὸς τὴν τοῦ περιθύρου τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριάς, ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ὁποίου πιθανώτατα προέρχονται οἱ ἐξεταζόμενοι πεσίσκοι.

2) Εἰκ. 40, Γ. Πεσίσκος τέμπλου ἀποτελὼν σήμερον τὴν δεξιὰν παραστάδα τοῦ αὐτοῦ βορείου παραθύρου τῆς προσόψεως. Ἡ προσθία κατακόρυφος ἐπιφάνειά του κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐπαλλήλων πτηνῶν¹ — παγωνίων καὶ ἄλλων — εἰκονιζομένων εἰς διαφόρους στάσεις ἐν μέσῳ κομφῶν φυλλωμάτων

Εἰκ. 38 καὶ 39. Πεσίσκοι Ὁραίας Πύλης τέμπλου.

ἐκφυομένων ἀπὸ ἀγγείου καὶ πληρουντων τὰ μεταξὺ τῶν πτηνῶν κενά. Ἐπιμελής ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

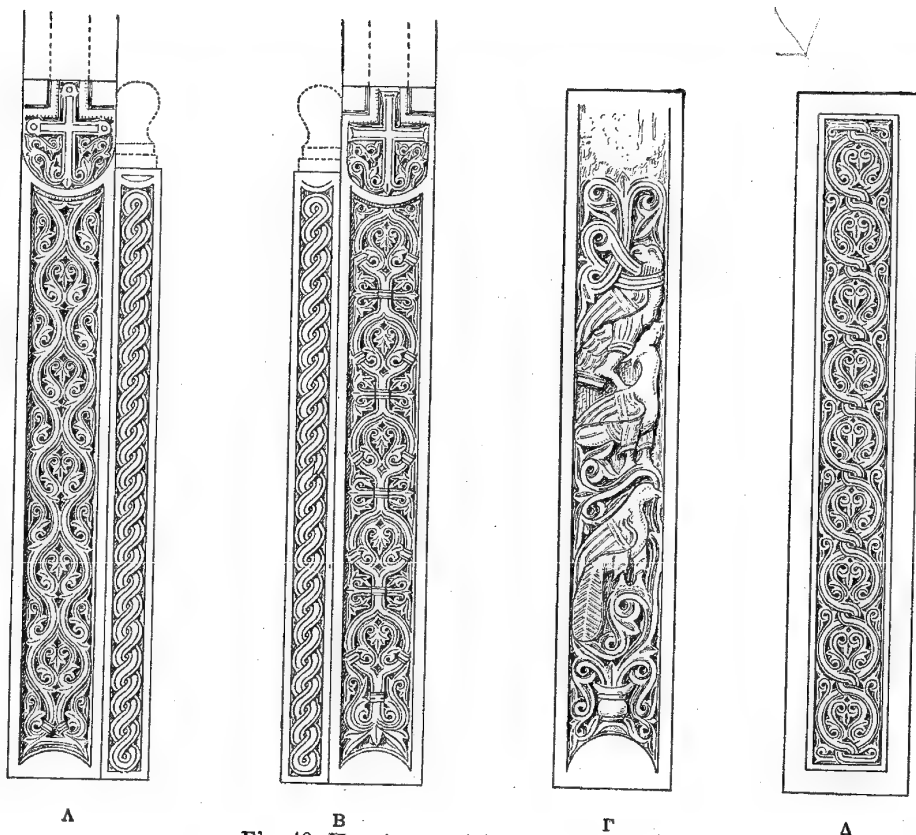
3) Πεσίσκος (εἰκ. 40, Δ). Τούτου τεμάχια εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς δεξιᾶς παραστάδος τοῦ βορείου παραθύρου καὶ ἀλλαχοῦ τῆς προσόψεως. Τὸ ἡμέτερον σχέδιον εἰκονίζει αὐτὸν ἐν ἀναπαραστάσει. Ἡ προσθία του

Ἀρχ. Β.Μ.Ε. τ. Α' σ. 127 εἰκ. 1 καὶ 128 εἰκ. 2), τῆς Πόρτα - Παναγίας τῶν Τρικκάλων (ἔ.δ. Α' σ. 25 εἰκ. 14), Ν. Σωτῆρος Ἀμφίσσης (ἔ.δ. Α' σ. 92 εἰκ. 9) φέροντος ἐπὶ τοῦ πεσίσκου κόσμημα ὁμοιον πρὸς τὸ ἐξεταζόμενον, Μουσείου Θηβῶν (ἔ.δ. Ε' [1939 - 40] σ. 129 εἰκ. 9), Πισκοπῆς Σαντορήνης (ἔ.δ. τ. Ζ' [1951] σ. 193 εἰκ. 8 καὶ σ. 197 εἰκ. 12), Καθολικοῦ τῆς Μ. Χελανδαρίου (ἀδημοσίευτον) κλπ.

¹ Ὁμοία σειρά πτηνῶν εὐρίσκεται καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τῆς Μ. Ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος (Schultz - Barnsley, ἔ.δ. πίν. 29, D, E).

ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐπαλλήλων «συριακῶν» τροχῶν περιβαλλόντων συναπτόμενα κατὰ τὸν ἄξονα ἡμιανθέμια¹. Ἐξαιρετος ἐργασία τοῦ 11ου αἰῶνος.

E

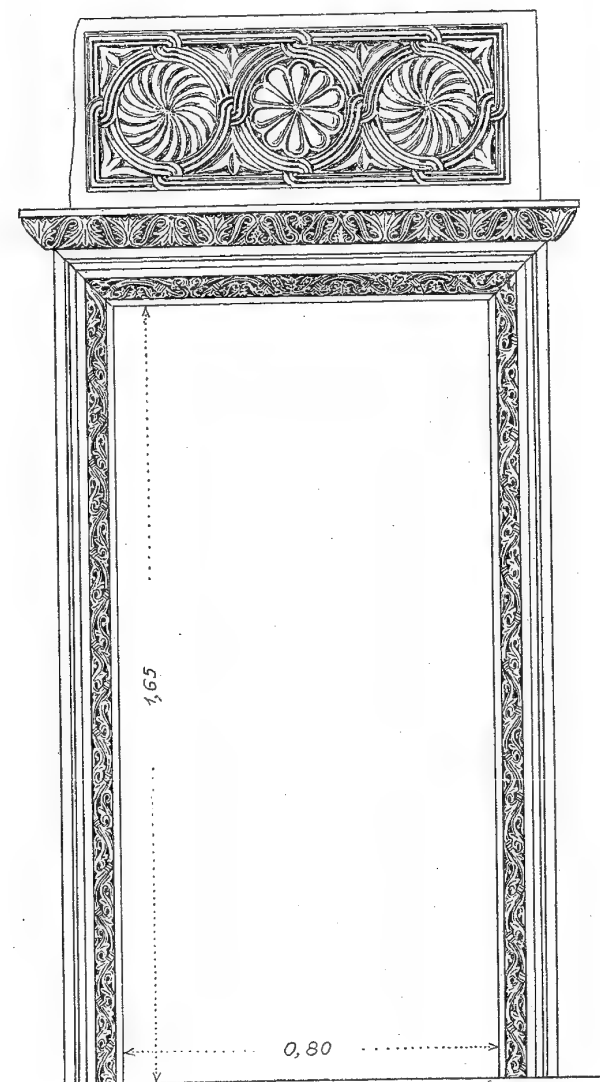

Εἰκ. 40. Περσίσκοι καὶ ἐπιστύλιον τέμπλου.

Ἐπιστύλια. (Εἰκ. 40, E). Λοξότμητον ἐπιστύλιον τέμπλου σχηματίζον τὸν ἀριστερὸν σταθμὸν τοῦ βορείου παραθύρου. Ἡ προσθία του κεκλιμένη ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ βλαστῶν ἀκολουθούντων γραμμὴν τεθλασμένην

¹ Ὅμοιον διακοσμητικὸν θέμα εὑρεται καὶ εἰς Ὅσιον Λουκᾶν τῆς Φωκίδος (Schultz-Barnsley, ἔ.δ. πίν. 23).

(ζιγκ-ζάγκ) σχηματίζουσιν ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα τρίγωνα πληρούμενα διὰ συμπλέγματος ἀνθεμίων. Ἀρίστη ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

Εἰκ. 41. Τὸ θύρωμα τῆς νοτίας θύρας τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς μετὰ στενομήκους θωρακίου τέμπλου ἐντειχισθέντος ὑπεράνω αὐτοῦ.

Ὅμοιον περίπου κόσμημα φέρει καὶ τὸ γείσον, ὅπερ ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου περιθύρου τῆς μικρᾶς νοτίας θύρας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 41).

Περίθυρα. Πολλὰ τεμάχια περιθύρων εἶναι ἐντειχισμένα εἰς διάφορα

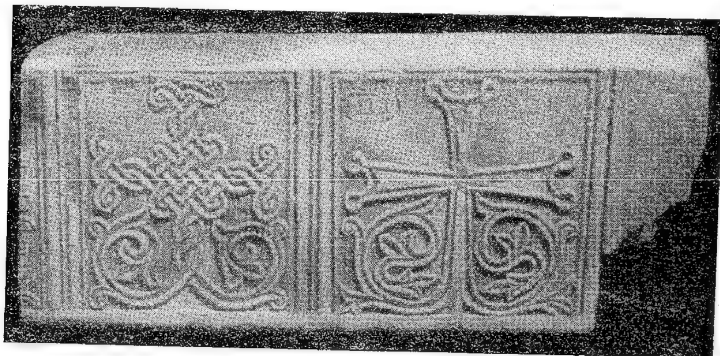
σημεῖα τῆς προσόψεως. Ἀκέραιον δὲ περίθυρον (εἰκ. 41) κοσμεῖ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ ἱεροῦ, προερχομένην πιθανῶς ἐκ προϋπάρχοντος βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας εἶναι 0.80×1.63 μ. τοῦ δὲ περιθύρου, ὅπερ ἔχει τὴν συνήθη μετὰ γλυφῶν τομήν, τὸ πλάτος εἶναι 0.11 μ.

Εἰκ. 42. Ὑφαψίδιον.

ἐν προβολῇ. Τὸ κόσμημα ὅπερ τρέχει κατὰ τε τὰ κατακόρυφα καὶ τὸ ὀριζόντιον τμήμα τοῦ πλαισίου εἶναι κυματιστὸς βλαστὸς μετὰ δις ἀναδιπλούμενα τρίφυλλα. Λεπτὴ ἐργασία τοῦ 12ου πιθανώτατα αἰῶνος.

Ὑφαψίδιον. Εἰς χαμηλότερον τῶν παραθύρων τῆς προσόψεως ὕψος

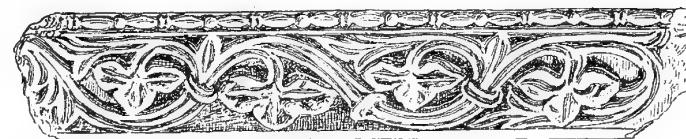

Εἰκ. 43. Πλάξ σαρκοφάγου.

εἶναι πακτωμένον λοξότμητον ὑφαψίδιον (εἰκ. 42), ἐπὶ τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας τοῦ ὁποῦ εἰκονίζεται, ἐν μέσῳ ἀναδιπλούμενων ἀνθεμίων, ἔξεργον πτηνόν—προφανῶς παγώνιον—ἀπὸ τοῦ ράμφους τοῦ ὁποῦ κρέματα βότρους, πιθανώτατα, ἢ κῶνος πίτυος. Τὸ τεμάχιον ἴσως νὰ προέρχεται ἐξ ἐπιστυλίου τέμπλου κοπέντος ἀργότερον ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς ὑφαψίδιον. Τεχνοτροπία τοῦ 11ου ἢ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Κινητὰ γλυπτὰ. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων καὶ εἰς τὰς ἔξω-

τερικὰς ἐπιφανείας τοῦ ναοῦ ἐντειχισμένων γλυπτῶν διατηροῦνται ἐν τῷ ἱερῷ αὐτοῦ καὶ δύο κιονόκρανα κορινθιακά, τῶν ὁποίων ὁ κάλαθος κοσμεῖται κάτω μὲν διὰ φύλλων ἀκάνθης ἄνω δὲ διὰ λογχοειδῶν. Διατηρεῖται ἐπίσης καὶ ἡ παραπλεύρως εἰκονιζομένη (εἰκ. 43) ἱκανοῦ πάχους πλάξ, φέρουσα ἐπὶ τῆς κατακορύφου ἐπιφανείας αὐτῆς ἐντὸς τετραγώνων πλαισίων σταυρούς, ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἑλικοειδῶς ἀναδιπλούμενα τρίφυλλα. Ἡ πλάξ, σήμερον τεθραυσμένη, παρουσιάζει δύο μόνον τετράγωνα μετὰ σταυρῶν καὶ ἀριστερᾷ μικρὸν τμήμα τρίτου, ἐπὶ τοῦ ὁποῦ θὰ εἰκονίζετο ἐπίσης σταυρὸς

Εἰκ. 44. Γλυπτὸν ἐντειχισμένον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Ὑψηλοῦ.

Εἰκ. 45. Ποδιά τοῦ νοτίου παραθύρου τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Μεσαριᾶς.

ὁμοίος πρὸς τὸν δεξιᾷ εἰκονιζόμενον, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν σωζομένων ὑπολειμμάτων τῆς ἐγκαρσίας κεραίας καὶ τῶν ἄκρων τῶν ἀνθεμίων. Ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν θεωρῶ τὴν πλάκα προερχομένην ἐκ βυζαντινῆς σαρκοφάγου, ἐφ' ᾧ πολὺ συχνὰ ἔχομεν παραστάσεις σταυρῶν ἐν παρατάξει εἰκονιζομένων ἄλλοτε ἐντὸς πλαισίων¹ καὶ ἄλλοτε κάτωθεν τόξου φερομένου ἐπὶ διδύμων κιονίσκων².

Γλυπτὰ τῆς φραγκοκρατίας. Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Ὑψηλοῦ εἶναι ἐντειχισμένον εἰς ἀρκετὸν ὕψος λοξότμητον τεμάχιον (εἰκ. 44), φέρον κατὰ μὲν τὴν μίαν παρυφὴν αὐτοῦ ἀστράγαλον ἐπὶ δὲ τῆς

¹ Μουσεῖον Ἀρτης (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχ. Β.Μ.Ε. τ. Β' [1936] σ. 165 εἰκ. 10), Μ. Ὁμολογητῶν Ἀθηνῶν (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Εὐρετ. Μεσ. Μν. Ἑλλ. τεύχ. Γ' σ. 129 εἰκ. 163).

² Πβλ. τὴν σαρκοφάγον τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτης (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' [1936] σ. 35 εἰκ. 30), Μ. Λαύρας Ἀγ. Ὁρους (Dalton, Byz. Art and Archaeology σ. 169 εἰκ. 98), Αὐλὴ Μ. Πεντέλης (Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Εὐρετήριον Μεσ. Μν. Ἑλλ. τεύχ. Γ' σ. 190 εἰκ. 254) κλπ.

κεκλιμένης αὐτοῦ ἐπιφανείας κυματιστὸν βλαστόν, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται τριφύλλα (εἰκ. 44) πληροῦντα τὰ μεταξὺ κενά. Ἄφ' ἐνὸς ἢ ζωηρῶς ἀνάγλυφος ἐκτέλεισις τοῦ κοσμήματος, ὅπερ δὲν συνυφαίνεται μὲ τὸ βάθος, ὥς εἰς τὰ βυζαντινά, ἀλλ' εἶναι τρόπον τινὰ προσκεκολλημένον ἐπ' αὐτοῦ, καὶ ἄφ' ἐτέρου ἢ κατὰ φύσιν ἀπόδοσις τῶν φύλλων μαρτυροῦσιν, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ βυζαντινοῦ ἀλλὰ περὶ ἀναγλύφου ἐκτελεσθέντος κατὰ φραγκικὰ πρότυπα.

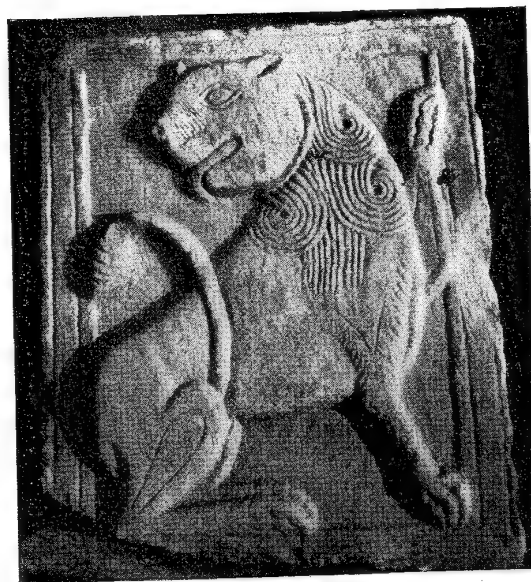
Τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα παρουσιάζει καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Ἀγ. Νικολάου γεγλυμμένον κόσμημα (εἰκ. 45), συνιστάμενον ἐκ κυματιστοῦ βλαστοῦ μετὰ ρεαλιστικῶς ἐκτελεσμένων φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρυῶν, αἵτινα διακόπτονται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ οἰκοσήμεον εἰκονίζοντος δύο ὀρθίους λέοντας κρατοῦντας διὰ τῶν προσθίων ποδῶν των ἑλλειψοειδές τι πλαίσιον περιβάλλον ἀντικείμενον, δυσδιάκριτον σήμερον λόγῳ τῶν ἐπανελημμένων ἀσβεστοχρίσεων.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

Ἡ ἐν τῷ καταστήματι τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου τῆς Χώρας Ἀνδρου φιλοξενουμένη σήμερον ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ περιλαμβάνει πλὴν τῶν ἀρχαίων ἀντικειμένων καὶ τινὰ ἐνδιαφέροντα βυζαντινά καὶ φραγκικὰ γλυπτά. Εὐγενεῖ ἀδείᾳ τοῦ φίλου ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων κ. Νικ. Κοντολέοντος, δημοσιεύω ἐνταῦθα τὰ βυζαντινά, τυγχάνοντα ἄγνωστα μέχρι τοῦδε.

1) Μαρμάρινος κιονίσκος τέμπλου (εἰκ. 46) (ἀριθμὸς χ/φου καταλόγου τῆς συλλογῆς 166). Μετεκομίσθη ἐκ Κορθίου ὑπὸ Ἱ. Τέντε. Ὀλικὸν ὕψος 2.27 μ. Σύγκειται ἐκ τετραγώνου πεσσίσκου, πλευρᾶς 0.13 μ. καὶ ὕψους 1.14 μ. καὶ συμφυοῦς ἄνωθεν αὐτοῦ κιονίσκου, φέροντος κατὰ τὴν περιφέρειαν ὀκτὼ ἔξοργα βεργία (ὅρα ὀριζοντίαν τομήν του ἐν εἰκ. 46), συνδεόμενα περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους διὰ σχοινίου. Ἡ προσθία κατακόρυφος ἐπιφάνεια τοῦ πεσσίσκου κοσμεῖται διὰ δύο συζυγῶν κυματιστῶν βλαστῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἡμιανθέμια, ὧν τὰ μέσα φύλλα προεκτεινόμενα λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω συναντῶνται ὑπὸ ὀξείαν γωνίαν εἰς τὸ μεταξὺ τῶν καμπύλων κενὸν σχηματίζοντα ἀνθέμια (εἰκ. 46). Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ συνθέτου αὐτοῦ κοσμήματος εἰκονίζεται ἐντὸς κομβοφόρου κύκλου πτηνόν, τοῦ ὁποῖου ὁ μὲν μακρὸς λαιμὸς καμπυλοῦται παρακολουθῶν τὸν περιβάλλοντα κύκλον ἢ δὲ κεφαλὴ στρέφεται περαιτέρω πρὸς τὸ σῶμα (εἰκ. 46). Ἡ ἐργασία τοῦ κοσμήματος παρουσιάζει ἀκρίβειαν καὶ λεπτότητα, τάσσουσιν αὐτὸ εἰς τὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος, πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ βεργωτοῦ ἄνω τμήματος, ἥτις συναντᾶται εἰς τέμπλα τῆς ἐποχῆς ταύτης¹.

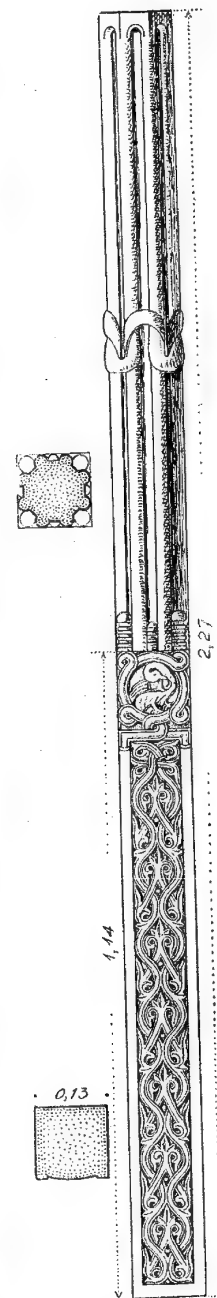
¹ Ὡς π. χ. εἰς κιονίσκον τέμπλου τῆς Ἀγ. Τριάδος Κριεζώτη Εὐβοίας, περὶ τὸ

Εἰκ. 47. Θωράκιον μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως λέοντος ἐν τῇ ἀρχαιολογικῇ συλλογῇ Ἀνδρου.

Εἰκ. 48. Πλάξ μετ' ἀναγλύφου λέοντος ἐκ Θεσσαλονίκης.

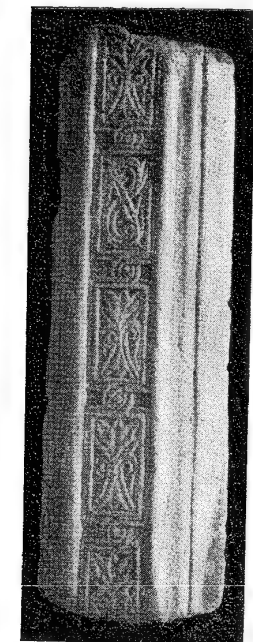

Εἰκ. 46. Κιονίσκος τέμπλου.

2) Ὅμοιος καὶ ὁμοίας πρὸς τὸν πρῶτον προελεύσεως κιονίσκος (ἀριθμ. χ/φου καταλ. 167). Διαφέρει τοῦ πρώτου μόνον ὡς πρὸς τὸ κόσμημα τοῦ πεσίσκου — ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ συνεχόμενων ἐπαλλήλων τετραγωνιδίων περιβαλλόντων ἀνθέμια — καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν συνδεόντων τὰ βεργία τοῦ ὑπερθεῖν κιονίσκου, σχοινία, ἅτινα εἰς αὐτὸν εἶναι δύο.

3) Ἀνάγλυφον θαυράκιον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μὲ παράστασιν λέοντος, ἀγνώστου προελεύσεως (εἰκ. 47). Ἀριθμ. χ/φου καταλ. 243. Διαστάσεις: πλ. 0.63 μ., ὕψ. 0.80 μ., πᾶχ. 0.07 μ. Τὸ ζῷον εἰκονίζεται κατὰ κρόταφον, ἔξεργον ἐντὸς ταπεινοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου. Καθήμενον ἐπὶ τῶν ὀπισθίων του ποδῶν, ὑψώνει κατακορύφως τὸν ἀριστερὸν ἐμπρόσθιον πόδα, ἐν ᾧ ταυτοχρόνως στρέφει πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν μὲ τὴν γλῶσσαν κρεμαμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ παράστασις ἐσχδιάσθη κατὰ τρόπον, ὥστε τὸ ζῷον νὰ ἐγγράφεται ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου, χωρὶς νὰ καταλείπωνται μονότονα κενά. Οὕτω τὸ μέγα κενόν, τὸ ὁποῖον θὰ ἐδημιουργεῖτο ἄνωθεν τῆς ράχως τοῦ ζῴου ἐὰν τοῦτο ἔβλεπε πρὸς τὰ ἐμπρός, ἀπεφεύχθη ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τῆς πρὸς τὰ ὀπίσω στροφῆς τῆς κεφαλῆς του ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς ἀπὸ τῶν σκελῶν μὲ ὠραίαν παράλληλον πρὸς τὸν λαιμὸν καμπύλην ἀνερχομένης οὐρᾶς, ἐν ᾧ πάλιν τὸ ἐκ τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς προκύπτει κατὰ τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν κενὸν ἐκαλύφθη διὰ τοῦ ὑψωμένου προσθίου ποδός.

Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἐπιπεδότης τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ σώματος καὶ τῆς κεφαλῆς, ἡ γραμμικὴ ἀπόδοσις τῶν μυῶν καὶ ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποιήσις τῆς θυσανωτῆς οὐρᾶς καὶ ἰδίᾳ τῆς χαίτης, ἀπαρτιζομένης ἐξ ἀντιτιθεμένων ὁμάδων παραλλήλων ἡμικυλικῶν γραμμῶν. Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα μαρτυροῦσιν ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν, οἷα ἡσκεῖτο κατὰ τὸν 8ον μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος, ἰδίᾳ λόγῳ τῆς μιμήσεως τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ἐπὶ κεντημένων ὑφασμάτων τῆς Ἀνα-

Εἰκ. 49. Τεμάχιον περιθύρου.

1100 (Ὁρλάνδος, A.B.M.E. τ. Ε' [1939-40] σ. 12 εἰκ. 8), τῆς Μ. Βλαχερνῶν Ἀρτης (ὁ αὐτός, ἔ.δ. τ. Β' [1936] σ. 20 εἰκ. 13, σ. 22 εἰκ. 15), τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μ. Χελανδαρίου (ὁ αὐτός, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Η' [1955-56] σ. 106 καὶ 107), τῆς Μητροπόλεως Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 45, 3) κλπ. Ἐξαιρετικῶς ὁμοία διαμόρφωσις κιονίσκου μετὰ 2 σχοινίων παρουσιάζεται καὶ εἰς ἀμφικιονίσκον παραθύρου χρησιμοποιοθέντα ἀργότερον ὡς ὑπερθυρον τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλου (Φωτ. Λαμπάκη 2158).

τολῆς¹ (Περσίας καὶ Ἀραβίας), τὸ ἐμπόριον τῶν ὁποίων ἐγένετο ζωηρὸν κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους.

Τὸ ἡμέτερον γλυπτὸν παρουσιάζει πολλὴν ὁμοιότητα κατὰ τε τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τῆς Γοργοπηκῆς τῶν Ἀθηναίων² καὶ πρὸς τινὰ θαυράκια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἅτινα ὁ Bréhier χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰῶνος³.

Τὸ θέμα τοῦ στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω λέοντος μὲ τὴν οὐρὰν ἔξερχομένην πρὸς τὰ ἐμπρός διὰ μέσου τῶν σκελῶν ἦτο λίαν ἀγαπητὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικὴν. Τὸ ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς θαυράκιον τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ ὁποῖου εἰκόνα παρέχομεν ἐνταῦθα (εἰκ. 48) καὶ ἀλλαχοῦ⁴.

4) Τεμάχιον μαρμαρίνου περιθύρου (ἀριθμ. χ/φου καταλόγου 160) προερχόμενον ἐκ Κορθίου (εἰκ. 49). Ἐχει τὴν συνήθη μετὰ γλυφῶν τομὴν τῶν περιθύρων Μ. σ. ὕψ. 0.57 μ. διαστάσεις διατομῆς 0.11×0.14 μ. Ἡ μέση ταινία του κοσμεῖται διὰ συνεχόμενων μικρῶν ὀρθογωνίων, περιβαλλόντων δίδυμα, λίαν ἐσχηματοποιημένα φύλλα ἀκάνθης⁵ ἢ ὀκτωσχήμους ἔλικας (εἰκ. 49). Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἰς τὰ ἐν σ. 17 σημ. 4 καταλεχθέντα παραδείγματα βυζαντινῶν ναῶν μετ' ὀκταγωνικῶν στηριγμάτων προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς δύο: Ἀγ. Σοφία τοῦ Κιέβου (1037-1061/7) (Α. D. Radchenko, Puteboditeli, Κίεβον 1950, σ. 14 εἰκ. 4) καὶ Ἀγ. Σοφία τοῦ Νόβγοροδ (1045-1052). Ἀμφοτέρων τῶν παραδειγμάτων τούτων τὰ στηρίγματα εἶναι ἐκ πλίνθων κατεσκευασμένα.

¹ L. Bréhier ἐν Ξένια, Hommage international à l' Université d' Athènes, Athènes 1912, σ. 162 ἔξ.

² Michel-Struck, Ath. Mitt. 1906 εἰκ. 29.

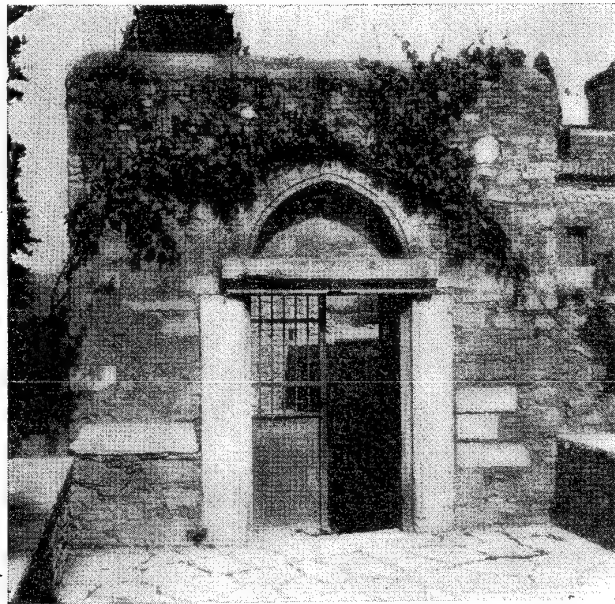
³ La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, πίν. IX, 2 Γ. Σωτηρίου, Guide du Musée byz. d' Athènes (1932) N° 161 καὶ 159 εἰκ. 27.

⁴ Στάρα Ζαγορά (Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. II, 1). Ἀρχίς, θύρα Ἀγίου Νικολάου (Bréhier, La sculpture πίν. XLIII) κλπ. Μουσείον Ἀλμυροῦ, ἐπὶ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (N. Giannopoulos, BCH XLIV [1920] σ. 191) κλπ.

⁵ Πβλ. ὁμοίας τομῆς καὶ μὲ παραλλήλῃα κοσμήματα περίθυρα: Παναγίας Γοργοπηκῆς Ἀθηνῶν (K. Michel-A. Struck, Ath. Mitt. 1906 εἰκ. 15, 25 πίν. XXI, 11), Ἀσκληπείου Ἀθηνῶν (L. Bréhier, Nouv. Arch. des Miss. Scient. Nouv. Sér. Fasc. 9, Paris 1913, πίν. V εἰκ. 9=Ἀ. Συγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφ. 1915 σ. 64 εἰκ. 16), Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς (Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶς, Ἀθῆναι 1921, σ. 18 εἰκ. 16), Νταοῦ Πεντέλης (BSA IX [1902-3] σ. 390 εἰκ. 2), Ὁσ. Μελετίου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 97 εἰκ. 44), Μητροπόλεως Μυστρᾶ (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 48, 15) κλπ.

ΝΕΩΤΕΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ ΔΑΦΝΙΟΥ

Κατά τὰς ἐν ἔτει 1955, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν, γενομένης ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ στερεώσεως τῆς Μ. Δαφνίου ἦλθον εἰς φῶς τὰ ἑξῆς νέα εὐρήματα: 1^{ον} παλαιοχριστιανικὴ πύλη εἰσόδου

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνατολικὴ πύλη εἰσόδου τῆς Μονῆς Δαφνίου.

κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου, 2^{ον} ὁ τοιχοβάτης τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ ἱεροῦ 3^{ον} ἡ βύσις τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς, 4^{ον} ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου τοῦ βυζαντινοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, 5^{ον} τοιχογραφίαι εἰς τὴν κόγχην τῆς προθέσεως καὶ ἀνάγλυφον δικεφάλου ἀετοῦ, 6^{ον} μεγάλη ὑπόγειος κινστέρνα, ἐξ ἧς ἐτροφοδοτεῖτο εἰς ὕδωρ ἡ μονὴ καὶ 7^{ον} παρεκκλήσιον προσκεκολλημένον κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολι-

κοῦ. Κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερῶς ἐν ἑκάστον τῶν νέων τούτων εὐρημάτων.

α) **Παλαιοχριστιανικὴ πύλη εἰσόδου.** Κατὰ τὸ μέσον περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου ὑπάρχει σήμερον πύλη, δι' ἧς τελεῖται ἡ εἰς τὴν μονὴν εἴσοδος (εἰκ. 1). Ἡ πύλη αὕτη ἀνοίγεται ἐπὶ τοίχῳ πάχους 1.14 μ. Ἐξωτερικῶς τὸ ἀνοιγμα αὐτῆς, πλάτους 1.33 μ. καὶ ὕψους 2.06 μ., περιβάλλεται ὑπὸ μαρμαρίνου λοξοτμήτου περιθύρου (εἰκ. 1) βαίνοντος ἐπὶ μαρμαρίνου ὠσαύτως κατωφλίου, πλάτους 0.36 μ. καὶ πάχους 0.16 μ. Ὑπεράνω τοῦ 0.15 μ. ἐξέχοντος ἀνωφλίου, ἔχοντος ὁμοίαν τομὴν πρὸς τοὺς σταθμούς, τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας φέρει ἀνακουφιστικὴν κόγχην, διαμέτρου 1.32 μ. καὶ βάθους 0.30 μ., τῆς ὁποίας τὸ ἐλαφρῶς τεθλασμένον πώρινον τόξον (εἰκ. 1) ἔχει τὴν ἐξωτερικὴν του ἀκμὴν διαμορφωμένην εἰς στρογγύλον βεργίον διαμέτρου 0.07 μ. Τόσον τὸ τεθλασμένον σχῆμα τοῦ τόξου τῆς κόγχης ὅσον καὶ τὸ στρογγύλον βεργίον του συναντῶνται βεβαίως εἰς φραγκικὰ τόξα¹, δὲν εἶναι ὅμως ἄγνωστα καὶ εἰς κτίσματα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς π.χ. εἰς τὸν πυλῶνα τῆς εἰσόδου τοῦ παρὰ τὸν Πύργον τῶν Ἀνέμων Τουρκικοῦ μεντρεσέ². Τεθλασμένα ἐπίσης, ἀλλ' ἄνευ βεργίου, εἶναι καὶ τὰ τόξα τῆς δυτικῆς ὡς καὶ τμήματος τῆς ἀνατολικῆς κιονοστοιχίας τῆς πρὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ αὐλῆς (εἰκ. 3), τὰς ὁποίας ὁ Millet³, σιγηζόμενος προφανῶς εἰς τοὺς πανταχοῦ φραγκικὰ κτίσματα ἀναγνωρίζοντας J. A. Buchon⁴ καὶ Fr. Lepoimant⁵, θεωρεῖ ὡς κτίσματα φραγκικῶν χρόνων, ἐν ᾧ πολὺ πιθανώτερον εἶναι, λόγῳ καὶ τῆς ἀμελοῦς αὐτῶν ἐκτελέσεως, νὰ κατεσκευάσθησαν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἤτοι κατὰ τὴν εἰς Δαφνὶ ἐπάνοδον τῶν ὀρθοδόξων μοναχῶν, δηλαδὴ κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα. Τότε πιθανώτατα θὰ κατεσκευάσθη καὶ ἡ σημερινὴ ἀνατολικὴ πύλη εἰσόδου (εἰκ. 1), ἥτις διατηρεῖ εἰσέτι ἐσωτερικῶς καὶ τὸ ξύλινον αὐτῆς ἀνώφλιον ὡς καὶ τὴν ὑπεράνω αὐτοῦ καμάραν, κατεσκευασμένην διὰ πωρίνων θολιτῶν (εἰκ. 5).

¹ Ἡ διαφορὰ μεταξὺ φραγκικῶν καὶ τουρκικῶν βεργίων ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὰ μὲν φραγκικὰ παρουσιάζουσι συνήθως καμπύλην τὴν κοιλότητα, ἀφ' ἧς ἐκφύεται τὸ βεργίον (εἰκ. 2, Β), ἐν ᾧ τὰ τουρκικὰ ἢ μᾶλλον τὰ τῆς τουρκοκρατίας, ἀκολουθοῦντα τὰ βυζαντινά, ἔχουσιν εὐθείαν τὴν εἰρημένην κοιλότητα, ὡς ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 2 (Α) δεικνύει.

Εἰκ. 2. Τομὴ βεργίων.
(Α Βυζαντινῶν, Β Φραγκικῶν)

² Εὐρετήριο Μεσαιων. Μνημ. Ἑλλάδος, τεύχ. Β' σ. 117 εἰκ. 149 κατὰ τὸν Du Moncel.

³ Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 4 καὶ 42 καὶ πίν. 1 (ὑπόμνημα).

⁴ Nouv. Recherches sur la principauté Franque de Morée, Paris (ἀνευ χρόν.) καὶ Atlas des Nouv. Rech. πίν. XXXI.

⁵ Revue Archéologique, Nouv. Série τ. 24 (1872) σ. 282.

Σκαφή ἐνεργηθεῖσα εὐθὺς κάτωθεν τοῦ κατωφλίου τῆς σημερινῆς πύλης (εἰκ. 4, Α) ἀπεκάλυψε, εἰς βάθος 1.45 μ., τὸ μαρμάρινον κατώφλιον παλαιότερας πύλης πάχους 0.27 (εἰκ. 5). Ἐκατέρωθεν τοῦ κατωφλίου τούτου διατηροῦνται εἰσέτι τὰ κάτω μέρη τῶν παραστατῶν τῆς (λαμπάδες) κατεσκευασμένα ἐκ μεγάλων, κανονικῶν, ὀρθογώνιων κροκαλοπαγῶν λίθων, ἥτοι ἐκ τοῦ αὐτοῦ, ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς μονῆς¹ ἐξορυσσομένου πετρώματος, ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένα καὶ τὰ κάτω μέρη τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ περιβόλου τῆς μονῆς².

Εἰς ἀπόστασιν 2.07 μ. δυτικῶς τοῦ παλαιότερου κατωφλίου καὶ εἰς κατὰ τι χαμηλότεραν αὐτοῦ στάθμην ἡ σκαφή ἀπεκάλυψε καὶ δεύτερον, μέγα κατώ-

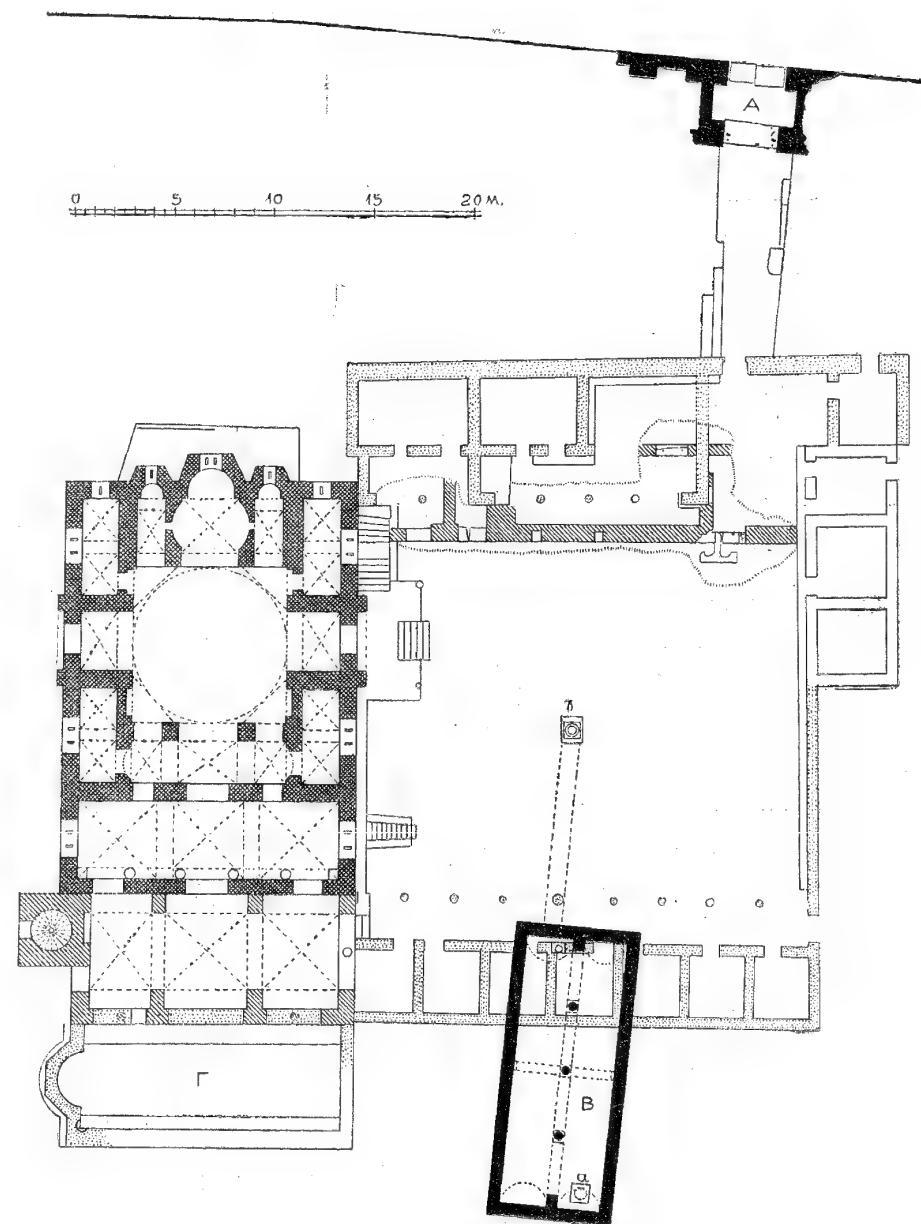

Εἰκ. 3. Αἱ τοξοστοιχίαι τῆς νοτίας αὐλῆς.

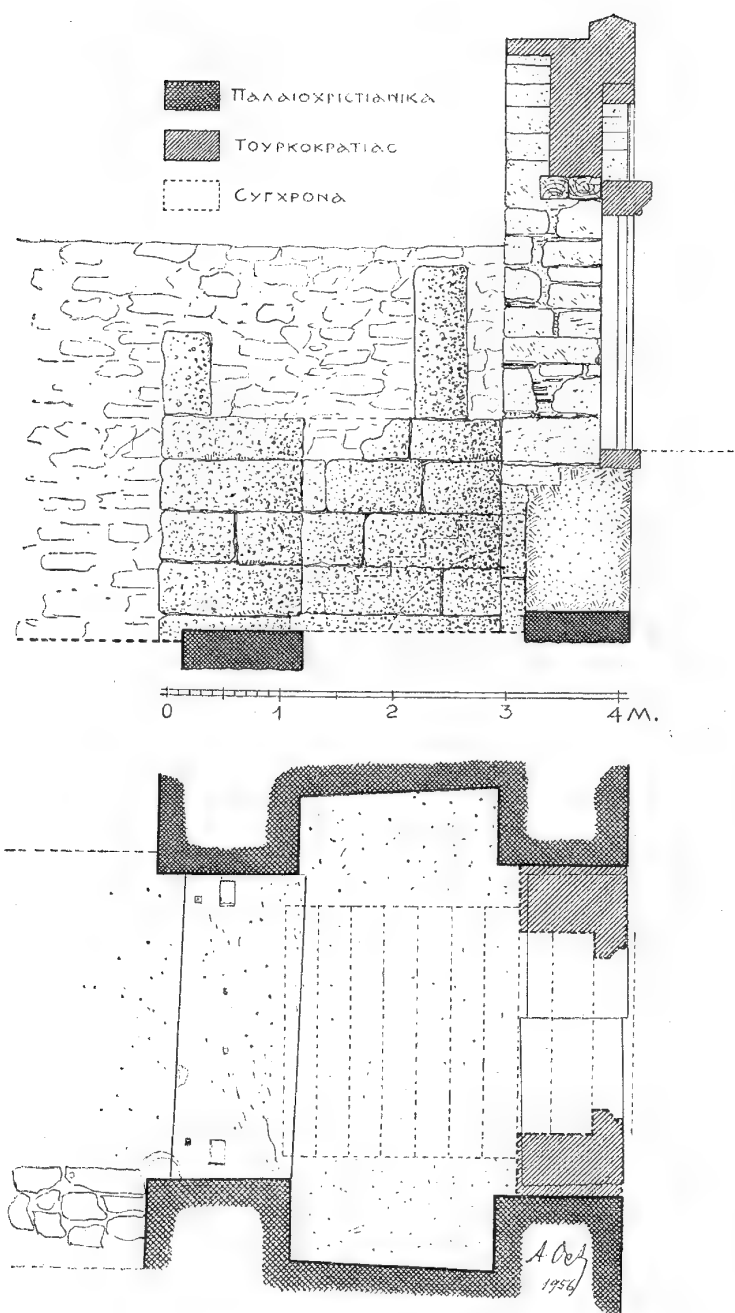
φλιον ἐξ ὑμηττείου σκοτεινοχρόου μαρμάρου, πλάτους 1.08 μ., μήκους 2.80 μ. καὶ πάχους 0.35 μ., ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ὁποίου σώζονται κατὰ τὰ δύο ἄκρα οἱ ὀρθογώνιοι (0.15×0.23 μ.) τόρμοι ὑποδοχῆς τῶν ὀρθίων ξύλων διφυλλοῦ θύρας, τὰ φύλλα τῆς ὁποίας ἐστερεοῦντο ἐπὶ τοῦ κατωφλίου διὰ συρτῶν, ὧν ἐπίσης διεσώθησαν οἱ τόρμοι ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου. Ὡς δ' εἰς τὸ πρῶτον οὕτω καὶ εἰς τὸ δεύτερον κατώφλιον ἀπεκαλύφθησαν ἑκατέρωθεν καὶ οἱ δύο ἐκ κροκαλοπαγῶν ὁμοίως λίθων ὀρθογώνιοι (1.27×0.68) παραστάται (εἰκ. 5), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ βόρειος διατηρεῖται μέχρις ὕψους 2.10 μ.,

¹ Lepsius, Griechische Marmorstudien, Berlin 1890, σ. 13. Milchhöfer ἐν Kaupert, Karten von Attika, Erläut. Text. Heft. II σ. 47.

² Millet, Le monastère de Daphni σ. 5.

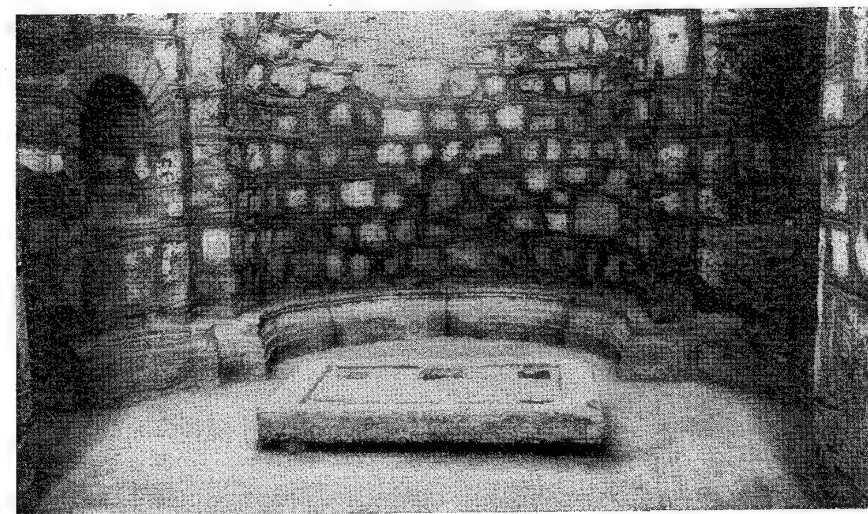

Εἰκ. 4. Κάτοψις τοῦ περὶ τὸ καθολικὸν τμήματος τῆς Μονῆς Δαφνίου ἐμφαίνουσα τὰ νεοευρεθέντα κτίσματα (Α Πυλῶν, Β Κινστέρνα, Γ Παρεκκλήσιον).

Είχ. 5. 'Οριζοντία και κατακόρυφος τομή του ανατολικού παλαιοχριστιανικού πυλῶνος της Μονῆς Δαφνίου.

(είχ. 5) ὁ δὲ νότιος μέχρι 0.94 μ. Οἱ παραστάται δ' οὔτοι τῆς ἐσωτερικῆς θύρας, ἐξέχοντες κατὰ 0.68 μ., συνεδέοντο πρὸς τοὺς τῆς ἐξωτερικῆς θύρας διὰ τοίχων ὁμοίως ἐκ κροκαλοπαγῶν λίθων ἐκτισμένων (είχ. 5). Ἐσχηματίζετο οὕτω μεταξύ τῶν δύο θυρῶν μικρὸς ὀρθογώνιος, ἐλαφρῶς τραπεζοειδὴς χώρος, πλάτους 1.74 καὶ μέσου μήκους 4.20 μ., ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὰς εἰσόδους τῶν ἀρχαίων τειχῶν¹ μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα πιθανῶς ὁ μεταξύ τῶν δύο θυρῶν χώρος δὲν ἦτο ὑπαιθρος, ὥς εἰς τὰ ἀρχαῖα τεῖχη, ἀλλ' ἔστεγασμένος, ὁπότε δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς πρόδρομος μορφὴ τοῦ διαβατικοῦ τῶν βυζαντινῶν μονῶν².

Είχ. 6. Ἀποψὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ μετὰ τὸν ἀποκαλυφθέντα τοιχοβάτην καὶ τὴν βάσιν τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς.

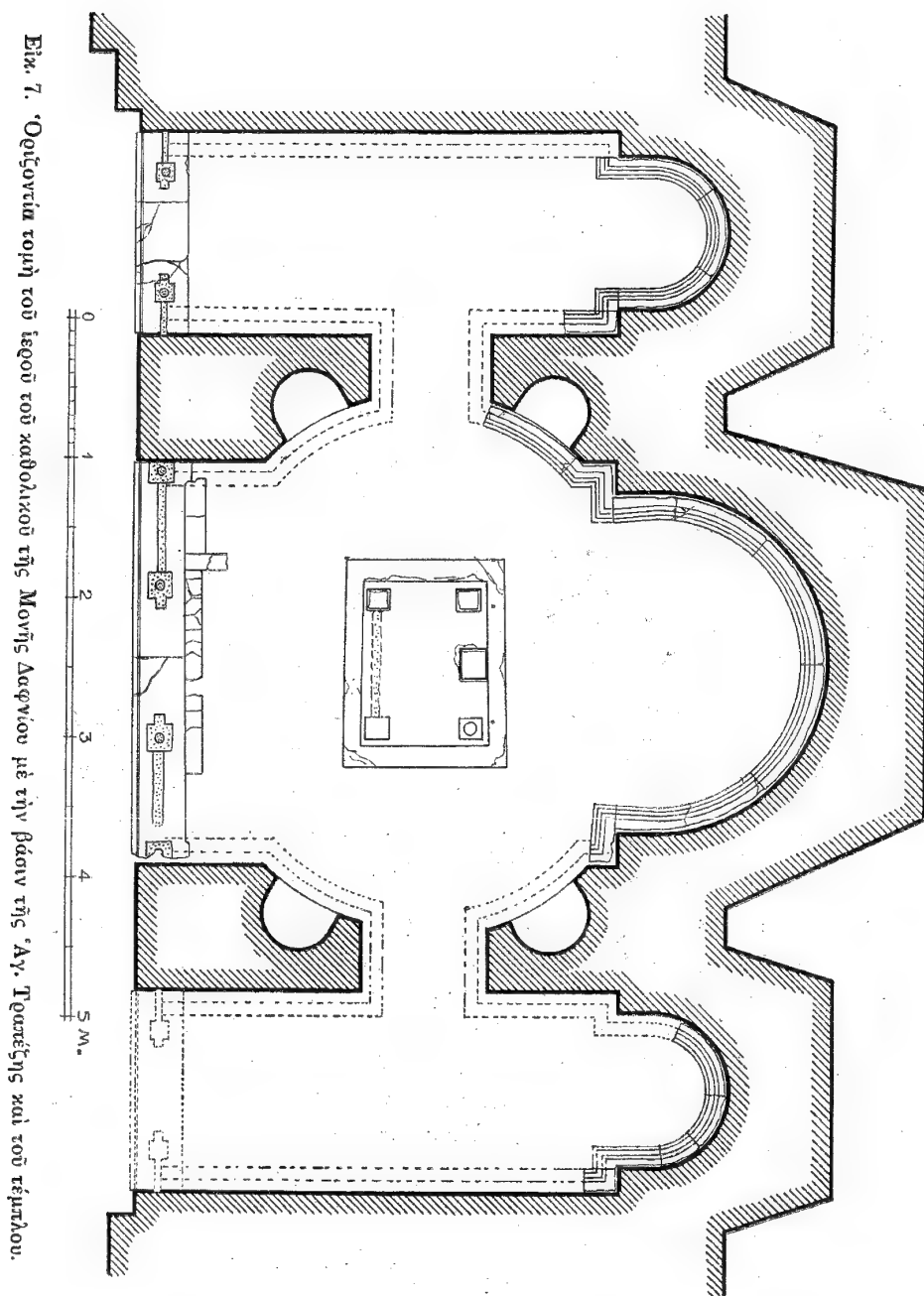
Διὰ τῆς ἐξακριβωθείσης νέας κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου εἰσόδου (είχ. 4, Α) ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ παλαιοχριστιανικὴ μονὴ πλὴν τῆς πρὸς δυσμὰς εἰσόδου, ἣν ἀνεκάλυψεν ὁ Millet³ καὶ ἣτις θὰ ἦτο πιθανῶς καὶ ἡ κυριώτερα—ἡ ἀπὸ θαλάσσης—εἶχε καὶ δευτέραν ἀπὸ ἀνατολῶν, ἣτις δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐπροστατεύετο, ὥς ἡ δυτικὴ, διὰ πύργου, ὅπερ δὲν φαίνεται πολὺ πιθανόν. Ἡ ὑπαρξὶς δευτέρας πύλης εἰσόδου εἰς μονὰς δὲν ἦτο συνήθης⁴, ἐπετρέπετο ὅμως ὑπὸ τοῦ νόμου. Πράγματι αἱ Νεαράι (133, 1) ὀρί-

¹ Π.χ. τῶν Ἐλευθερῶν (Πανάκτου) ΠΑΕ 1938, πίν. 1 ἔναντι σ. 48, τοῦ Διτύλου Judeich, Topographie v. Athen 127 κλπ.

² Ὅρα σχετικῶς Ὁρλάνδον, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθήναι 1927, σ. 10 εἰκ. 8, 9, 10 κλπ.

³ Daphni, σ. 5.

⁴ Ὅρα Ἀ. Ὁρλάνδον, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθήναι 1927, σ. 15.

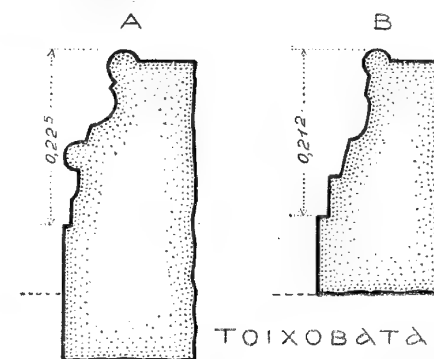

Εἰκ. 7. Ὁρίοντιμ τομῇ τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου μετὰ τὴν βάσιν τῆς Ἀγ. Τροπέως καὶ τοῦ τέμπλου.

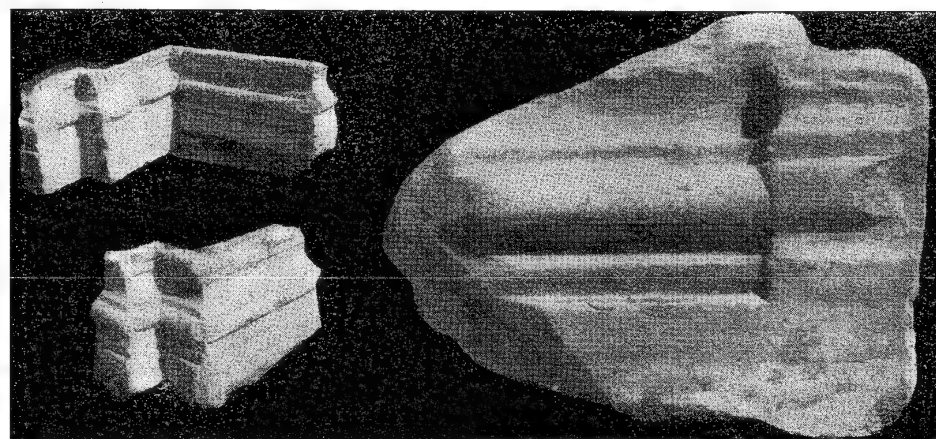
ζουσι ρητῶς, ὅτι τὰ μοναστήρια ἠδύναντο νὰ ἔχουν ἢ μίαν μόνον ἢ τὸ πολὺ δύο πύλας εἰσόδου.

β) Ὁ τοιχοβάτης. Κατὰ τὰς ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχικῆς τοῦ δαπέδου καὶ τῶν τοίχων μορφῆς, ἣτις εἶχε κατὰ καιροὺς ἀλλοιωθῇ διὰ προσθήκης κονιαμάτων καὶ νέων δαπέδων, ἀπεκαλύφθη ὁ μαρμαρινὸς τοιχοβάτης τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 6) καὶ τμήματος τῶν δύο ἀβαθῶν κογχῶν, αἵτινες σχηματίζονται ἐκατέρωθεν αὐτῆς (εἰκ. 7) ὥς καὶ ὁλόκληρος ὁ τοιχοβάτης τῆς προθέσεως καὶ ἐν μέρει καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 7).

Τεμάχια τοῦ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τοιχοβάτου, οὐχὶ ὅμως κατὰ χώ-

Εἰκ. 8. Τομαὶ τοιχοβατῶν.

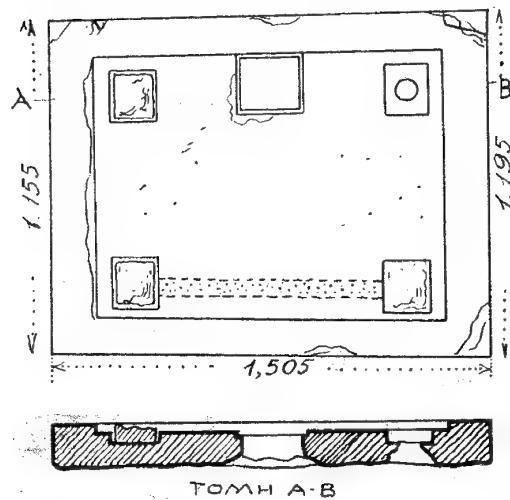

Εἰκ. 9. Γωνιαῖοι μαρμαρινοὶ τοιχοβάται τοῦ καθολικοῦ.

ραν, ἦσαν πρὸ πολλοῦ γνωστά¹, πολλὰ δ' αὐτῶν ἀνήκοντα εἰς τὰς ἐσωτερικὰς γωνίας ἢ παραστάδας (εἰκ. 9) φυλάσσονται σήμερον ἐντὸς τοῦ μικροῦ μουσείου, τοῦ ἐγκατεστημένου ἐντὸς τῶν μεταγενεστέρων κελλίων τῆς μονῆς. Ὁ τοιχοβάτης λοιπὸν οὕτως, τὸν ὁποῖον, περιέργως, οὐδόλως ἀναφέρει ὁ Millet

¹ Ἡδη τὸ 1919 εἶχον δημοσιεύσει κατακόρυφον τομὴν τοῦ τοιχοβάτου τοῦ Δαφνίου ἐν τῇ περὶ τῆς Παρηγορητικῆς τῆς Ἀρτῆς μελέτῃ μου (Ἀρχ. Δελτ. 1919, σ. 67 εἰκ. 45).

εἰς τὴν ἐξαίρετον καὶ τόσον λεπτομερῇ περὶ τῆς μονῆς Δαφνίου πραγματεῖαν του, παρουσιάζει ἐν κατακορύφῳ τομῇ τὴν μορφήν ἀττικῆς ἰωνικῆς βάσεως (ὑψους 0.225) (εἰκ. 8), βαινούσης, τῇ μεσολαβήσει ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου (εἰκ. 8), ἐπὶ ὑψηλῆς (0.175) πλίνθου, μέρος τῆς ὁποίας θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς μαρμαρίνης στρώσεως ἢ πάτου τοῦ δαπέδου (εἰκ. 8, Α). Ἡ ἄνω σπείρα τῆς βάσεως ταύτης ἀκολουθοῦσα, ὥς καὶ αἱ ἀνάλογοι ρωμανικαὶ καὶ

Εἰκ. 10. Ἡ εὐρεθεῖσα βάσις τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς.

σιν τῶν τοίχων τοῦ καθολικοῦ καθ' ὅλην τὴν περίμετρον αὐτοῦ (πβλ. εἰκ. 7), δὲν ἦτο πανταχοῦ ἀκριβῶς ἡ αὐτή (εἰκ. 8). Οὕτω ἐν ᾧ εἰς τὸ ἱερὸν μᾶς παρουσιάζεται μὲ δύο σπείρας καὶ ἐνδιάμεσον σκοτίαν (εἰκ. 8, Α), εἰς ἄλλο τεμάχιον, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσεῖῳ, ἐμφανίζεται ἄνευ τῆς κάτω σπείρας καὶ τοῦ ὑπ' αὐτὴν κοίλου κυματίου, ἀντὶ τῶν ὁποίων ἐλαξεύθη ἀπλὴ λοξὴ ταινία καὶ ἐπίπεδος βαθμὶς (εἰκ. 8, Β). Πάντως τὸ ὕψος τοῦ τοιχοβάτου ὑπὲρ τὸ δάπεδον θὰ ἦτο πανταχοῦ περίπου τὸ αὐτό.

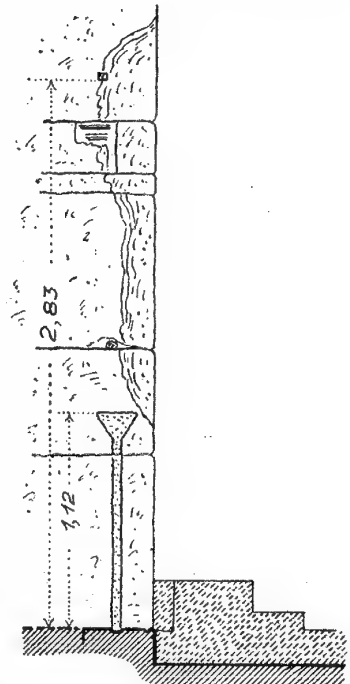
γ) Ἡ **βάσις τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς** (εἰκ. 10). Αὕτη εὐρεθεῖσα κάτωθεν τῆς νεωτέρας κτιστῆς Ἀγ. Τραπεζῆς, ἣτις καθαφίσθη, ἀποτελεῖται ἐκ μαρμαρίνης, ὀρθογωνίου πλακός, μήκους 1.505 μ. πλάτους 1.19 μ. καὶ πάχους 0.15 μ., τῆς ὁποίας ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν συμπίπτει περίπου πρὸς τὸν ἄξονα τῶν δύο ρηγῶν πλευρικῶν κογχῶν (εἰκ. 7).

¹ A. Choisy, Histoire de l'architecture τ. II Paris (ἄ. χρ.) σ. 363 εἰκ. 20 καὶ σ. 364 εἰκ. 21.

² Ὅρα τὴν ἑλληνιστικὴν ἰωνικὴν βάσιν τοῦ Βουλευτηρίου τῆς Σικυῶνος (Ὁρλάνδος, Πε. Ἀρχ. Ἐτ. 1941 σ. 57 εἰκ. 1).

Ἡ ἄνω ὀριζοντία ἐπιφάνεια τῆς πλακός, ἣτις θὰ ἐξεῖχε κατὰ 0.10 περίπου τῆς πλακοστρώσεως τοῦ ἱεροῦ, περιθέεται ὑπὸ πλαϊσίον, πλάτους ποικίλοντος ἀπὸ 0.12 ἕως 0.155 μ., ἐξέχοντος δὲ κατὰ 0.03 ὑπὲρ τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπάρχουσι 1) τέσσαρες τετράγωνοι (πλευρᾶς 0.16 × 0.18 μ.) ἐγκοπαὶ βάθους 0.06 μ. ἀνὰ μία παρ' ἐκάστην γωνίαν (εἰκ. 10), σχηματίζουσαι ὀρθογώνιον ἐξωτερικῶν διαστάσεων 0.81 × 1.07 μ. Εἰς τρεῖς ἐκ τῶν ἐγκοπῶν τούτων διασώζονται λείψανα τῶν κάτω μερῶν τῶν τετραγώνων, λιθίνων ποδῶν τῆς τραπέζης, οἵτινες ἐστερεοῦντο ἐντὸς τῶν ἐγκοπῶν διὰ ξυλίνων σφηνῶν καὶ ἐλασμάτων μολύβδου, ὧν τινὰ σώζονται εἰσέτι 2) ἐγκοπή, πλάτους 0.06 μ. καὶ βάθους 0.01 μ., διήκουσα μεταξὺ τῶν δύο προσθίων ποδῶν τῆς τραπέζης (εἰκ. 10) ἥτοι ἐπὶ μήκους 0.755 μ. Ὁ ἄνωμᾶλως λαξευμένος πυθμὴν τῆς ἐγκοπῆς ταύτης μαρτυρεῖ ὅτι ἐντὸς αὐτῆς θὰ ἐστερεοῦτο πλάξ θωρακίου (ποδιά), φθάνουσα ἄνω μέχρι τοῦ καλύμματος τῆς τραπέζης καὶ φέρουσα πιθανώτατα ἀνάγλυφον διακόσμησιν 3) κυβόσχημος κοιλότης κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πλακός (εἰκ. 10), φέρουσα κατὰ τὸ ἄνω αὐτῆς χεῖλος ὀρθογώνιον ἐγκοπήν, διαστάσεων 0.23 × 0.205 μ. καὶ βάθους 0.017 μ., προοριζομένην προφανῶς νὰ δεχθῇ τὴν πλάκα τοῦ πώματος τῆς κοιλότητος. Ὁ πυθμὴν τῆς ἐν λόγῳ κοιλότητος εἶναι σήμερον κατεστραμμένος (εἰκ. 10, τομὴ) προφανῶς ὑπὸ ἱεροσύλων ζητητῶν τοῦ ἐν τῇ κοιλότητι τεθειμένου ποτὲ πολυτίμου ἐγκαινίου. Ὁμοίαν καταστροφὴν καὶ δι' ὁμοίαν πιθανῶς αἰτίαν ὑπέστη καὶ ὁ πυθμὴν κυκλικῆς κοιλότητος εὐρισκομένης ὑπὸ τὸν Ν.Α. πόδα τῆς τραπέζης (εἰκ. 10), ἐνθα πιθανῶς ἦσαν ὁμοίως κατατεθειμένα ἅγια λείψανα.

δ) **Τὸ τέμπλον.** Ἀφαιρεθείσης τῆς νεωτέρας ἐκ πλακῶν Μάλτας ἐπιστρώσεως¹ ἀπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ ἀπεκαλύφθη 1) μέρος τῆς πα-

Εἰκ. 11. Ἐγκοπαὶ καὶ ὀπαὶ πακτώσεως τοῦ τέμπλου ἐπὶ τῆς Β. παρειᾶς τοῦ χωρίζοντος τὸ ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως τοῦ τοῦ.

¹ Ὁ Γ. Λαμπάκης (Ἀρχαιολογία τῆς Μ. Δαφνίου, Ἀθῆναι 1889, σ. 108) ἀναφέρει ἤδη τὴν ἐκ πλακῶν Μάλτας στρώσιν τοῦ δαπέδου, ἐν ᾧ παλαιότερον ὁ Α. Βυχόν (La Grèce Continentale et la Morée σ. 175) καὶ ὁ Fr. Lenormant (Moniteur des Architectes σ. 42 καὶ D' Athènes à Eleusis σ. 5) εἶδον εἰσέτι τμήματα τοῦ μαρ-

λαιᾶς στρώσεως τοῦ δαπέδου, ὅπερ, ὡς φαίνεται, διηρείτο εἰς τετράγωνα χωριζόμενα διὰ ταινιών ἐξ ὑπερύθρου ἀμυγδαλίτου λίθου (εἰκ. 7) καὶ 2) ὁ ἐξ ἀμυγδαλίτου ὁμοίως λίθου στυλοβάτης τοῦ τέμπλου τοῦ τε μέσου τμήματος δηλ. τοῦ κυρίως ἱεροῦ καὶ τοῦ τῆς προθέσεως, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ τοῦ διακονικοῦ, τὸν ὁποῖον πάντως θὰ πρέπει νὰ φαντασθῶμεν καθ' ὅλα ὅμοιον πρὸς τὸν τῆς προθέσεως, ἀφ' οὗ ἀμφοτέρων τὸ ἀνοιγμα εἶναι τὸ αὐτό (1.46 μ.). Ἡ προσθία ἐπιφάνεια ἀμφοτέρων τῶν στυλοβατῶν ἐξέχει κατὰ τι (0.05) τῆς γραμμῆς τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ μέσον τμήμα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἐὰν ὅμως συνυπολογίσωμεν καὶ τὸ πάχος τῆς ὀρθομαρμαρώσεως καὶ τοῦ κονιάματος τῶν μετώπων τούτων, τότε ὁ στυλοβάτης εὐρίσκεται εἰς τὴν προέκτασιν τῆς γραμμῆς τῶν μετώπων.

Ἄς ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὸν στυλοβάτην τοῦ μέσου τμήματος (εἰκ. 7). Τὸ ὕψος του εἶναι 0.18 μ. τὸ δὲ πλάτος του 0.385 μ. Τὸ μήκος του ἰσοῦται φυσικὰ πρὸς τὸ ἀνοιγμα τοῦ μέσου τμήματος 2.87 μ. Ἡ ἄνω ἔξω ἦτοι ἡ πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ὅλου ναοῦ βλέπουσα ἀκμή του εἶναι διαμορφωμένη ὡς μικρά, ἡμικυκλική σπείρα διαμέτρου 0.055 μ., οἷαν συναντῶμεν καὶ εἰς στυλοβάτας τέμπλων καὶ ἄλλων μεσοβυζαντινῶν ναῶν¹. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του ὁ στυλοβάτης παρουσιάζει τέσσαρας, τετραγώνους περίπου βαθύνσεις (εἰκ. 7) βάθους 0.032 μ. καὶ πλευρὰς κυμαινομένης μεταξὺ 0.17 καὶ 0.20 μ. Ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων βαθύνσεων αἱ μὲν δύο ἄκραι ἐφάπτονται τῶν ἀντιστοιχῶν πλαγίων τοιχωμάτων τοῦ ἱεροῦ, αἱ δὲ δύο μέσαι φέρουσιν ἔναντι ἀλλήλων μικρὰν τετράγωνον βάθυνσιν προέχουσαν πλαγίως δίκην γλωσσίδος κατὰ 0.07 μ. (εἰκ. 7). Καὶ τὸ μὲν μεταξὺ τῶν δύο γλωσσίδων κενὸν εἶναι τελείως λείον, ἅτε ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ ἀνοιγμα τῆς Ὁραίας Πύλης (0.75 μ.), ἐν ᾧ τοῦναντίον τὸ μεταξὺ τῶν δύο μέσων καὶ τῶν δύο ἄκρων τετραγώνων βαθύνσεων τμήμα παρουσιάζει στενὴν (0.06 μ.) καὶ βάθους 0.015 μ. λωρίδα ἢ ἐγκοπὴν, μὲ ἀνώμαλον τὸν πυθμένα. Εἶναι προφανές, ὅτι αἱ μὲν τέσσαρες τετράγωνοι βαθύνσεις προωρίζοντο διὰ τὴν ἐντὸς αὐτῶν πᾶκτωσιν ἰσαριθμῶν πεσσίσκων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο μέσοι ἔφερον συμφυεῖς καὶ τοὺς μικροὺς σταθμούς (κοινῶς λαμπάδες) τῶν διφύλλων βημοθύρων τῆς Ὁραίας Πύλης, χάριν τῆς πακτώσεως τῶν ὁποίων ἐλαξεύθησαν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ αἱ δύο μνημονευθεῖσαι γλωσσίδες. Αἱ δὲ μεταξὺ τῶν τετραγώνων βαθύνσεων ἐγκοπαὶ ὑποδηλοῦσι τὴν ἐντὸς αὐτῶν πᾶκτωσιν πλακῶν θωρακίων, παρεμβалλομένων μεταξὺ τῶν δύο μέσων καὶ τῶν δύο ἄκρων πεσσίσκων, οἷτινες

μαρίνου βυζαντινοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ ἦτο διηρημένον εἰς διαμερίσματα (disposé par compartiments), ὡς εἶναι καὶ τὸ εὐρεθὲν ἐν τῷ ἱερῷ (εἰκ. 7).

¹ Π.χ. τοῦ Ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος (Schultz - Barnsley, The Monastery of St Luke of Stiris in Phocis, πίν. 25 καὶ 29), τοῦ καθολικοῦ τῶν ἐν Ἀγ. Ὁρει Μονῶν Ἰβήρων καὶ Βατοπεδίου (ἀδημοσίευτα), τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Μ. Βατοπεδίου κ.λ.π.

ἐγομφοῦντο προσθέτως ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ διὰ κυλινδρικών γόμφων, ὧν οἱ τόρμοι (διαμ. 0.065 μ. καὶ βάθους 0.07 μ.) διατηροῦνται εἰς τὸ κέντρον τῶν τετραγώνων βαθύνσεων (εἰκ. 7). Ἐλαφρὰ λαξεύματα, γενόμενα χάριν καλυτέρας ἐπαφῆς τῶν ἄκρων πεσσίσκων πρὸς τοὺς τοίχους, παρατηροῦνται ἐπὶ τῶν κατακορύφων ἐπιφανειῶν τῶν ἀντιστοιχῶν πλαγίων τοιχωμάτων.

Τὴν αὐτὴν περίπου διάταξιν παρουσιάζει καὶ ὁ ἀποκαλυφθεὶς στυλοβάτης τοῦ τέμπλου τῆς προθέσεως, ὅστις ὅμως ἀντὶ τεσσάρων φέρει δύο μόνον βαθύνσεις, μικροτέρων διαστάσεων (0.13×0.13 μ.) μετὰ τῶν σχετικῶν γλωσσίδων διὰ τοὺς παραστάτας τοῦ βημοθύρου, πλάτους καὶ ἐσοχῆς 0.04 μ. Ὡς δ' εἰς τὸ μέσον οὕτω καὶ ἐνταῦθα μεταξὺ τῶν τετραγώνων βαθύνσεων καὶ τοῦ τοίχου ὑπάρχει ἐγκοπὴ, πλάτους 0.04 ἕως 0.045 μ., χάριν πακτώσεως λίαν στενῶν (0.21 μ.) θωρακίων, αἵτινα ἐπακτοῦντο καὶ ἐπὶ τῶν ἀντιστοιχῶν τοίχων, ἐφ' ὧν σαφέστατα διετηρήθησαν αἱ ἐγκοπαὶ τῆς πακτώσεως (εἰκ. 11) (πλάτους 0.05 μ. καὶ βάθους 0.015 μ.). Αἱ ἐπὶ τῶν τοίχων δ' ἐγκοπαὶ αὗται εἶναι λίαν διδακτικαί· διότι πληροφοροῦσιν ἡμᾶς α) ὅτι τὸ ὕψος τῶν θωρακίων μετρούμενον ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου ἦτο 0.98 ἕως 1.00 μ. καὶ β) ὅτι ἄνωθεν τὸ θωράκιον ἐστέφετο ὑπὸ λοξοτμήτου ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ταινίας¹, ὅπως 0.12 καὶ πλάτους ἄνω 0.21 μ. (εἰκ. 11).

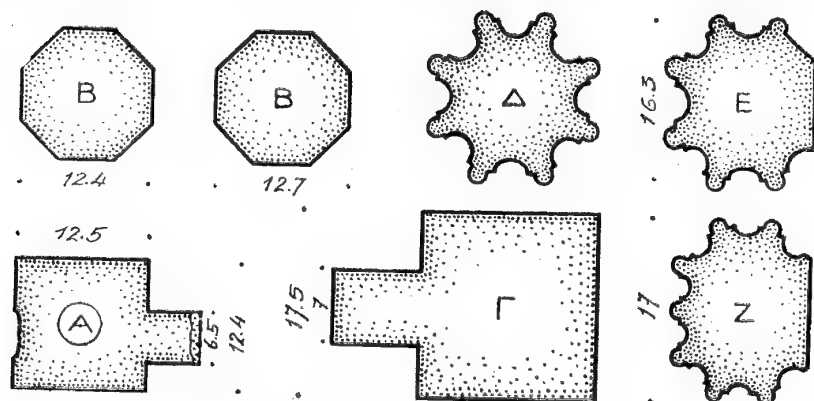
Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου σωζομένων στοιχείων ὀρίζονται τομῆς τοῦ τέμπλου ἀνεξήγησα μεταξὺ τῶν ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς μονῆς κατεσπαρμένων τεμαχίων τέμπλου καὶ ἄλλων ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς μονῆς ἀποκειμένων παντοίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἵνα ἀνέυρω τίνων ἐξ αὐτῶν τὸ ὕλικόν καὶ αἱ διαστάσεις συνεφώνουν πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν στυλοβατῶν καθοριζόμενας, εὖρον δὲ πράγματι τεμάχια τινὰ, τὰ ὁποῖα καὶ λόγῳ τοῦ εἴδους τοῦ λίθου ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένα (ἦτοι ὑπερύθρου ἀμυγδαλολίθου²) καὶ λόγῳ τῶν διαστάσεων αὐτῶν φαίνεται ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου. Οὕτω π.χ. τὸ παραπλεύρως (εἰκ. 12, Α) εἰκονιζόμενον ἐν τομῇ τεμάχιον ἀνήκει εἰς τὸ κάτω μέρος πεσσίσκου τῶν παραβημάτων (προθέσεως ἢ διακονικοῦ), διότι ἔχει πλευρὰς πεσσίσκου 0.124×0.125 μ. καὶ ἀνάλογον γλωσσίδα βημοθύρου, φέρει δ' ἐπίσης κάτω στρογγύλον τόρμον γόμφου, οἷον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀντίστοιχος βάθυνσις ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου. Καὶ ἡ μὲν προσθία καὶ ὀπισθία

¹ Ὁμοίαι στέψεις θωρακίων τέμπλων εὐρέθησαν εἰς τὰ ἐξῆς μνημεῖα: Ὁσ. Λουκᾶν Φωκίδος (Schultz - Barnsley, The Monastery of St Luke πίν. 22), Ὁσ. Μελέτιον Κιθαιρώνας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 73 εἰκ. 24), Ἀπιδέας Λακωνίας (Ὁρλάνδος, ἔ.δ. τ. Α' [1935] σ. 130 εἰκ. 5) κλπ.

² Σημειωτέον ὅτι καὶ ἄλλων μεσοβυζαντινῶν ναῶν τὰ τέμπλα ἦσαν κατεσκευασμένα ἐξ ἐγχρώμου μαρμάρου, ὡς π.χ. τὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος, ὅπερ εἶναι ἐκ βαθυπρασίνου ἀτρακίου λίθου (Χασάμπλη) (Schultz - Barnsley, ἔ.δ. σ. 32) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς ἀγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, τῆς ὁποίας, ὅτε στυλοβάτης καὶ οἱ πεσσίσκοι τῆς Ὁραίας Πύλης εἶναι ἐξ ἐγχρώμου μαρμάρου (σομακί).

κατακόρυφος παρειά του είναι καθ' ὃ ὕψος σώζονται (0.22 μ.) λειοτριμμένοι, ἡ δὲ πλαγία παρουσιάζει ἐν τῷ μέσῳ ἐλαφρὰν κατακόρυφον ἐγκοπὴν, πλάτους 0.045 μ. καὶ βάθους 0.003 μ., μετὰ τὰς διαστάσεις δηλαδὴ ἀκριβῶς ὡς παρουσιάζει καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ τῶν τοίχων ἐγκοπὴ τοῦ θωρακίου. Τὸ ὕψος τοῦ πεσσίσκου θὰ ἦτο, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, ἴσον πρὸς τὸ ἄθροισμα τοῦ ὕψους τοῦ θωρακίου καὶ τῆς ὑπὲρ αὐτὸ λοξοτμήτου στέψεως ἥτοι 1.12 μ. συμφώνως καὶ πρὸς τὰ ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων διατηρηθέντα ἴχνη πακτώσεως (εἰκ. 11).

Δύο ἄλλα τεμάχια ἐξ ἀμυγδαλίτου λίθου, ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον τῆς μονῆς (εἰκ. 12 Β, Β) παρουσιάζουσιν ὀκτάγωνον ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ

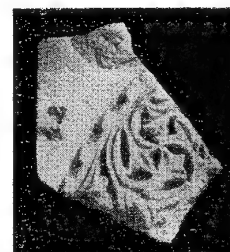
Εἰκ. 12. Ὅριζόντιαι τομαὶ πεσσίσκων καὶ κιονίσκων τοῦ τέμπλου.

κορμόν, ἐγγραφόμενον ἐντὸς τετραγώνου πλευρᾶς 0.124 μ., ὅση δηλαδὴ ἀκριβῶς εἶναι καὶ ἡ πλευρὰ τῶν πεσσίσκων τῆς προθέσεως. Πρέπει λοιπὸν τὰ τεμάχια ταῦτα νὰ ἀνήκουν εἰς τοὺς κιονίσκους, οἵτινες ἔβαινον ἐπὶ τῶν τετραγώνων πεσσίσκων, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων διδασκόμεθα.

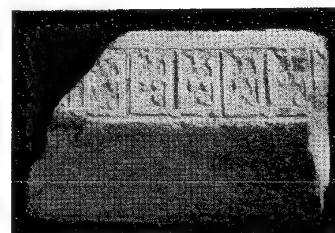
Ποῖον σχέδιον εἶχε τὸ κιονόκρανον τῶν κιονίσκων τούτων ἀγνοῶ, εἰκάζων ὅμως ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἐδέχθην αὐτὸ κυβικὸν μετὰ λοξῶς ἀποτετμημένας τὰς κατακορύφους ἀκμὰς (εἰκ. 16). Τὸ ὕψος τῶν κιονίσκων τῆς προθέσεως συνήγαγον καὶ πάλιν ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοιχωμάτων διατηρηθέντων πολυτίμων ἰχνῶν πακτώσεως τοῦ ἐπιστυλίου, ὅπερ ἔβαινε ἐπὶ τῶν στηριγμάτων (εἰκ. 11).

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸ τέμπλον τοῦ μέσου τμήματος. Τεμάχιά τινα τούτου, δυνάμενα νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὰ ἐκ τοῦ στυλοβάτου παρεχόμενα στοιχεία, εὐρίσκονται ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς μονῆς. Ἐν ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 12, Γ) ἀνήκει καὶ πάλιν εἰς πεσσίσκον τῆς Ὁραίας Πύλης· διότι ἔχει διαστάσεις ἐλαφρῶς μικροτέρας τῆς ἀντιστοίχου ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἐγκοπῆς ἥτοι 0.166×0.175 ἔναντι 0.185×0.185 , πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν κωλύει τὴν ταύτισιν, ἐν ᾧ

τὸ ἀντίθετον (ἂν δηλ. αἱ διαστάσεις τοῦ τεμαχίου μας ἦσαν μεγαλύτεραι τῶν τῆς ἐγκοπῆς) θὰ τὴν ἀπέκλειε. Τὸ μέγιστον σωζόμενον ὕψος τοῦ εἶναι 0.43. Ὅπως δ' εἰς τὰ ἄκρα τμήματα, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ὑπεράνω τοῦ τετραγώνου πεσσίσκου ὑπῆρχον κιονίσκοι ἐξ ἐρυθροποῦ ἀμυγδαλίτου λίθου, οὐχὶ ὅμως ὀκτάγωνοι ἐνταῦθα ἀλλὰ ραβδωτοί, φέροντες πιθανώτατα καὶ κόμβον ἢ σχοινίον κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των, ἐνθα παρατηρεῖται διακοπὴ τῶν ραβδώσεων. Αἱ ραβδώσεις τῶν κιονίσκων αὐτῶν ἐχωρίζοντο διὰ ταινιῶν διαμορφωμένων ὡς ἡμικυκλικά βεργία (εἰκ. 12 Δ, Ε, Ζ). Τοιούτων ραβδωτῶν κιονίσκων ὑπάρχουσιν

Εἰκ. 14. Τεμάχιον τοῦ ἀναγλύπτου πλαισίου τῶν ψηφιδωτῶν εἰκόνων.

Εἰκ. 13. Ἐπιστύλιον τέμπλου.

Εἰκ. 15. Τεμάχιον τοῦ ἀναγλύπτου πλαισίου τῶν ψηφιδωτῶν εἰκόνων.

εἰς τὸ μουσεῖον 4 τεμάχια, ἐξ ὧν τὰ μὲν τρία ἐγγράφονται ἐντὸς ὀκταγώνου, τοῦ ὁποίου ἡ ὀπισθία πλευρὰ εἶναι ἀρράβδωτος (εἰκ. 12, Ε, Ζ), τὸ δὲ τέταρτον, ὁμοίως ἐντὸς ὀκταγώνου ἐγγραφόμενον, φέρει ραβδώσεις κατὰ πάσας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ (εἰκ. 12, Δ). Καίτοι δὲ πάντες οἱ ραβδωτοὶ κιονίσκοι ἐγγράφονται ἐντὸς ὀκταγώνου, ὅμως τὸ ὀκτάγωνόν των δὲν εἶναι δι' ὅλους τῆς αὐτῆς διαμέτρου· διότι δύο μὲν τεμαχίων τὸ ὀκτάγωνον ἐγγράφεται ἐντὸς ὀρθογωνίου διαστάσεων 0.137×0.163 —ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν παρὰ τοὺς τοίχους πεσσῶν—τοῦ τρίτου ἐντὸς ὀρθογωνίου διαστάσεων 0.17×0.128 καὶ τέλος τοῦ τετάρτου ἐντὸς τετραγώνου πλευρᾶς 0.16×0.16 (μέσων κιόνων).

Τὸ ὕψος τῶν στηριγμάτων δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ, πάντως ὅμως δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀνώτερον τῶν 2.50 μ., διότι εἰς τὸ ὕψος τοῦτο πα-

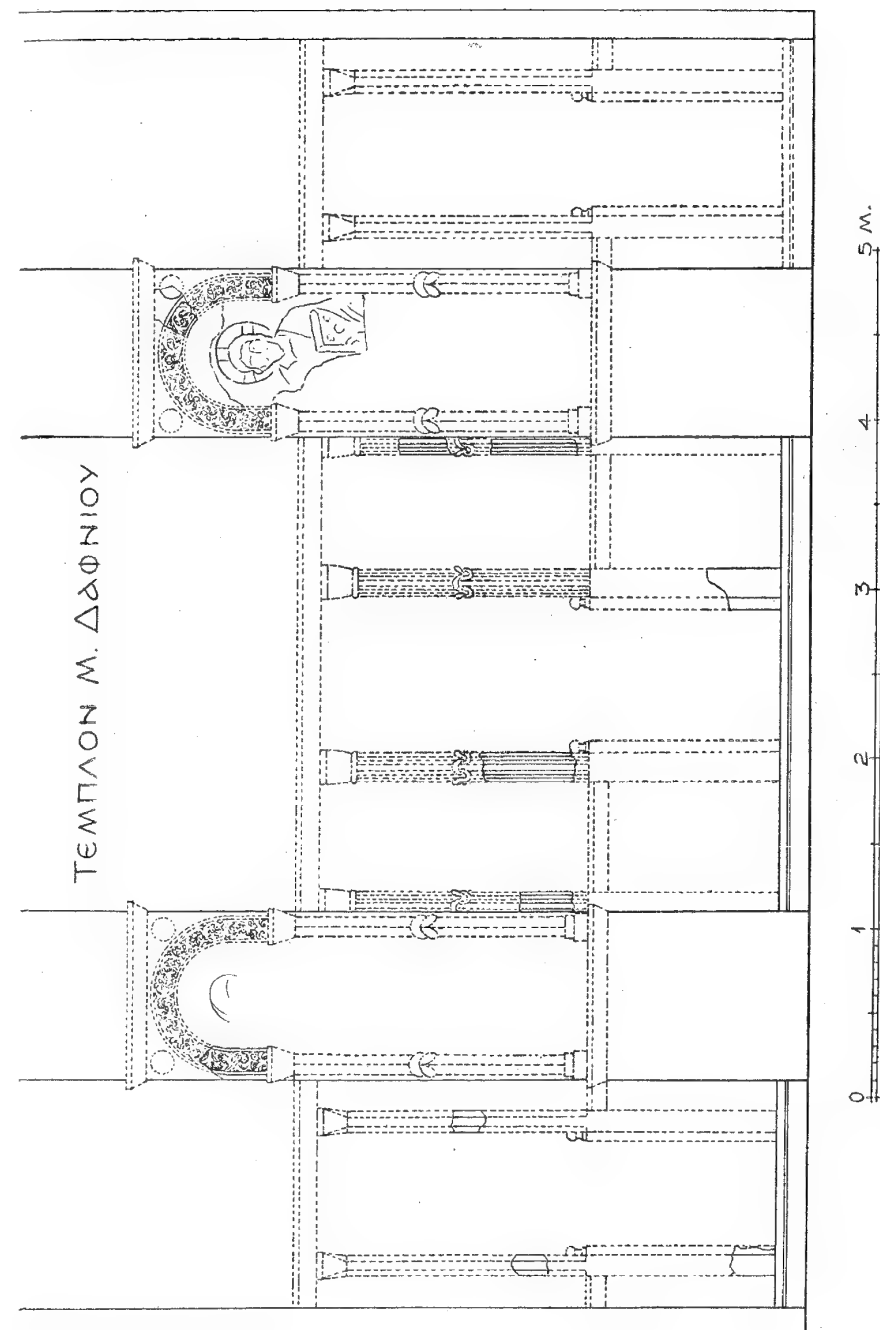
ρατηρείται ἐπὶ τῶν πλαγίων τοιχωμάτων τοῦ μέσου τμήματος ὁπὴ πακτώσεως ἐπιστυλίου. Εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μέσου τμήματος θὰ εὐρίσκετο εἰς ὅμοιον ὕψος τοῦ τῶν ἄκρων, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συμπεραίνομεν. Τὰς διαστάσεις καὶ τὴν διακόσμησιν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ μέσου τέμπλου δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω. Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανον ἐν ἑκ λευκοῦ μαρμάρου λοξότμητον ἐπιστύλιον τέμπλου, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσεῖῳ ὑπ' ἀρ. 37 (εἰκ. 13) νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον φέρει ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του ἐπιπεδόγλυφον κουφικὸν κόσμημα (εἰκ. 13), συγγενὲς πρὸς τὸ τῶν κατὰ τὰς γεννήσεις τῶν θύλων κοσμητῶν¹, τὸ δὲ πλάτος του συμβιβάζεται πρὸς τοὺς κάτωθεν του κιονίσκους. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ λευκὸν χρῶμά του, ὅπερ διαφέρει τοῦ ἐρυθρωποῦ τῶν κιονίσκων, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίσῃ δεδομένου, ὅτι καὶ εἰς ἄλλα τέμπλα — ὡς π.χ. τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος — οἱ μὲν κιονίσκοι εἶναι σκοτεινόχροοι, τὸ δ' ἐπιστύλιον λευκὸν καὶ τοῦτο διότι ἐπὶ τοῦ λευκοῦ μαρμάρου λαξεύονται εὐκόλως τὰ κοσμήματα, ἐδῶ δὲ μάλιστα συγκεκριμένως ἡ κηρομαστίχη τοῦ κάμπου τῶν κοσμημάτων, ἥτις θὰ ἦτο ἐρυθρά, θὰ προσηρμόζετο ὡς τόνος πρὸς τὸν τῶν ἐρυθρωπῶν κιονίσκων.

Πλήν δὲ τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τὰ πλαίσια ἢ προσκυνητάρια τῶν δύο ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοίχων ψηφιδωτῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἦσαν ἐπίσης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κατεσκευασμένα. Ἐκ τῶν πλαισίων τούτων διετηρήθησαν δύο τεμάχια, ἐν μεγαλύτερον, μεταφερθὲν πρὸ καιροῦ εἰς τὸ βυζαντινὸν μουσεῖον (εἰκ. 15) καὶ ἐν μικρότερον, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς μονῆς (εἰκ. 14) κτλ. Τὸ μέγα τεμάχιον ἀνήκει εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τοξωτοῦ πλαισίου, ὅπερ εἶχε μεγάλην ὑπερύψωσιν (0.20), διασώζει δὲ καὶ τμήμα τοῦ ἡμικυκλίου, ἐξ οὗ καὶ ὑπελογίσθη ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος αὐτοῦ εἰς 0.65 μ., ἥτις, προστιθεμένου καὶ τοῦ διπλοῦ πλάτους τοῦ πλαισίου (0.18), μᾶς δίδει ὡς ὀλικὸν πλάτος τοῦ πλαισίου 0.98 μ. ἥτοι ὅσον ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ πλάτος τοῦ μετώπου τῶν τοίχων (0.88) πλέον τὸ πάχος τῆς ἐκατέρωθεν ὀρθομαρμώσεως ($2 \times 0.05 =$) 0.10 μ. Τὸ ἀνάγλυφον κόσμημα τοῦ τοξωτοῦ πλαισίου ἀποτελεῖται ἐξ ἑλίκος μετὰ περιδινουμένων τριφύλλων, ἐργασμένων ἐπὶ κυρτῆς ἐπιφανείας, ἐξωτερικῶς δ' αὐτοῦ φέρει καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ὅμοιον ἀκριβῶς κόσμημα καὶ ἐπὶ καμπύλης ἐπιφανείας λαξευμένον, ἀλλὰ διάτρητον, παρουσιάζει καὶ τὸ μαρμαρίνον προσκυνητᾶριον τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Μ. Ὁσ. Λουκᾶ².

Τὸ δεύτερον σωζόμενον τεμάχιον τοῦ προσκυνηταρίου τοῦ Δαφνίου (εἰκ. 14) ἀνήκει εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν, παρουσιάζει δὲ ἀριστερᾷ τοῦ κοσμήματος κυ-

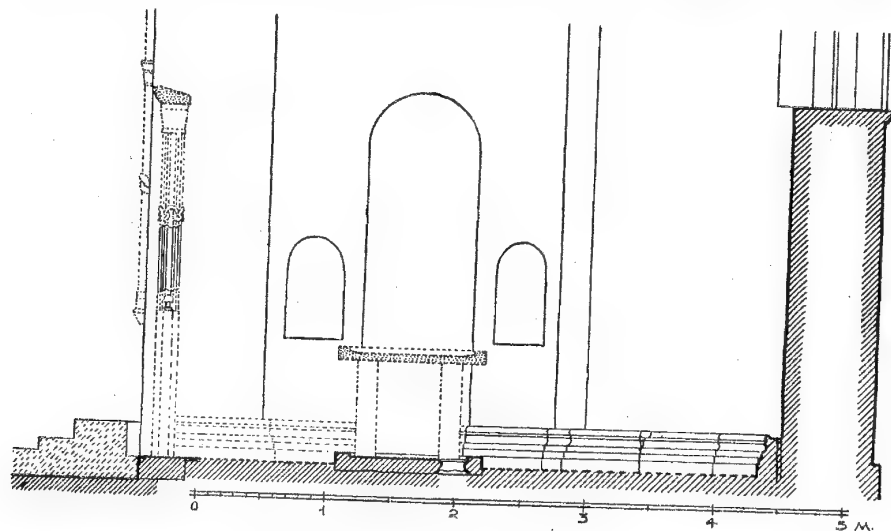
¹ Millet, Daphni σ. 66 εἰκ. 36.

² Schultz-Barnsley, The monastery of St. Luke of Stiris in Phocis πίν. 25.

Εἰκ. 16. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου καὶ τῶν προσκυνηταρίων τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δαφνίου.

κλικήν βάθυνσιν, διαμέτρου 0.18 μ. εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐτίθετο κομβίον (cabochon), οἷον βλέπομεν καὶ ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος προσκυνηταρίου τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσ. Λουκά. Τὸ πάχος ἀμφοτέρων τῶν τεμαχίων εἶναι κατὰ τὸ κατακόρυφον αὐτῶν ἄκρον 0.04 μ., τὸ τοξωτὸν δὲ τμήμα τοῦ προσκυνηταρίου θὰ ἐστηρίζετο, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωρίζομεν¹, ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου λεπτῶν κιονίσκων, ἀπλῶν ἢ διδύμων, συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους των δι' ἄμματος (εἰκ. 16). Τῶν κιονίσκων ὅμως τούτων, οἵτινες θὰ ἐπά-
 τουν ἐπὶ συνεχοῦς λοξοτμήτου βάσεως, δὲν διεσώθησαν τεμάχια. Ἡ παρατιθε-
 μένη εἰκὼν 16 παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω

Εἰκ. 17. Κατακόρυφος τομή τοῦ ἱεροῦ.

καταλεχθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἄλλων στοιχείων, ἡ δὲ εἰκὼν 17 κατακόρυφον τομήν τοῦ τέμπλου καὶ τῆς ἀγ. Τραπεζῆς ἐν ἀναπαραστάσει.

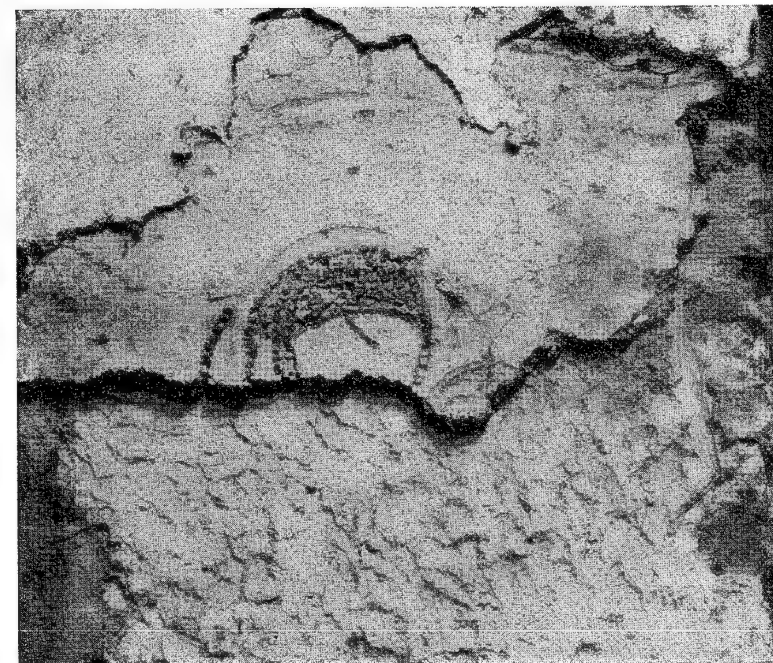
Αἱ ψηφιδωταὶ εἰκόνες τῶν προσκυνηταρίων

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς δημοσιεύσεως τῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ νομίζω σκόπιμον νὰ παράσχῃ ἐνταῦθα εἰκόνα καὶ περιγραφὴν τῶν μετὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ νεωτέρου ξυλίνου εἰκονοστασίου ἐμφανισθεισῶν ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέ-

¹ Ὁσίου Λουκάς (Schultz-Barnsley, The monastery of St. Luke κλπ. πίν. 25), Πρωτῶτον Καρυῶν (Ὁρλάνδος, Ε.Ε.Β. Σπ. τ. ΚΓ' [1953] σ. 85 εἰκ. 1), Νερεῆς Π. Σερβίας (G. Millet, L'ancien art Serbe εἰκ. 152), Σαμαρίνα Μεσσηνίας (Φρ. Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφ. 1919 σ. 91 εἰκ. 4), Μητρόπολις Μυστρᾶ (G. Millet, Mon. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 43), Πόρτα Παναγιά Τρικάλων (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. τ. Α' [1935] σ. 30 εἰκ. 20 καὶ σ. 31 εἰκ. 21) κλπ.

σεως καὶ τοῦ διακονικοῦ τοίχων ψηφιδωτῶν παραστάσεων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, αἵτινες παρέμειναν μέχρι τοῦδε ἀδημοσίευτοι.

Ἡ παρουσία τῶν εἰκόνων τούτων εἰς τὰ ἐν λόγῳ μέτωπα ἐπιβεβαιώνει τὴν κατὰ τὰ εἰρημένα μέτωπα ὑπαρξίν τῶν περιγραφέντων μαρμαρίνων προσκυνηταρίων, ἅτινα θὰ ἐχρησίμευον ὡς ἀρχιτεκτονικὰ αὐτῶν πλαίσια, μᾶς βοηθεῖ δὲ προσέτι καὶ εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς σχετικῆς πρὸς τὸ ὑπόλοι-

Εἰκ. 18. Λείψανα τῆς ψηφιδωτῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας ἐκ τοῦ βορείου προσκυνηταρίου τοῦ τέμπλου.

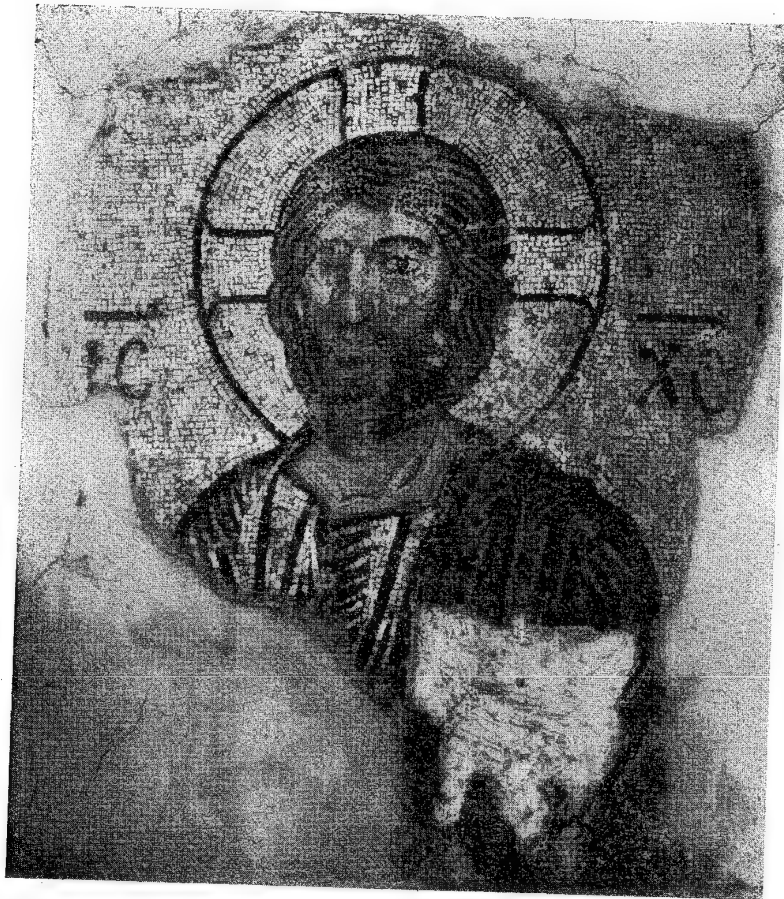
πον τέμπλον θέσεως αὐτῶν, ἐκ τοῦ ὕψους (3.25 ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ στυλοβάτου) εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκονται αἱ κεφαλαὶ τῶν θείων προσώπων, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὁποίων καὶ μεταβαλόμεν.

Ἄν κρίνωμεν ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων, ἰδίᾳ δὲ τοῦ τῆς Πόρτα-Παναγίας τῶν Τρικάλων μετὰ τὰ ἄριστα διατηρούμενα ψηφιδωτὰ προσκυνητάριά του¹, ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία πρέπει νὰ εἰκονίζοντο καὶ ἐδῶ ὁλόσωμοι καὶ ὄρθιοι, προβαλλόμενοι ἐπὶ ὀλοχρύσου κάμπου. Ἐκ τοῦ ὅλου ὅμως

¹ Ὅρα σχετικῶς τὴν περὶ αὐτῶν μελέτην μου καὶ εἰκόνας ἐν τῇ Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τ. Α' (1935) σ. 30 ἐξ. εἰκ. 20 καὶ 21.

σώματός των διεσώθησαν ἐνταῦθα δυστυχῶς μόνον ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ πλείστου μέρους τοῦ στήθους Του (εἰκ. 19) καὶ τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς μετὰ τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας (εἰκ. 18) καὶ τμήματος τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ παιδίου Ἰησοῦ, τὸ ὁποῖον αὕτη ἐκράτει εἰς τὴν ἀριστερὰν ἀγκάλην της.

Εἰκ. 19. Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἐκ τοῦ νοτίου προσκυνηταρίου τοῦ τέμπλου.

Ὁ Χριστός, ἐστραμμένος ἑλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερά (εἰκ. 19), εἶναι περιβεβλημένος χρυσοῦν χιτῶνα με βαθυπορφύρους εὐθυγραμμους πτυχὰς καὶ βαθυγάλαζον ἱμάτιον καταπίπτον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ Του ὤμου με πτυχὰς δηλονότι δια σκοτεινότερου κυανοῦ χρώματος. Καὶ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἐκράτει ὁ Χριστός κλειστὸν τὸ σήμερον κατεστραμμένον Εὐαγγέλιον — οὐτινος

σαφῶς διαγράφεται τὸ τετράγωνον σχῆμα¹ (εἰκ. 19), — ἐν ᾧ διὰ τῆς μὴ σωζομένης δεξιᾶς θὰ ἠυλόγει.

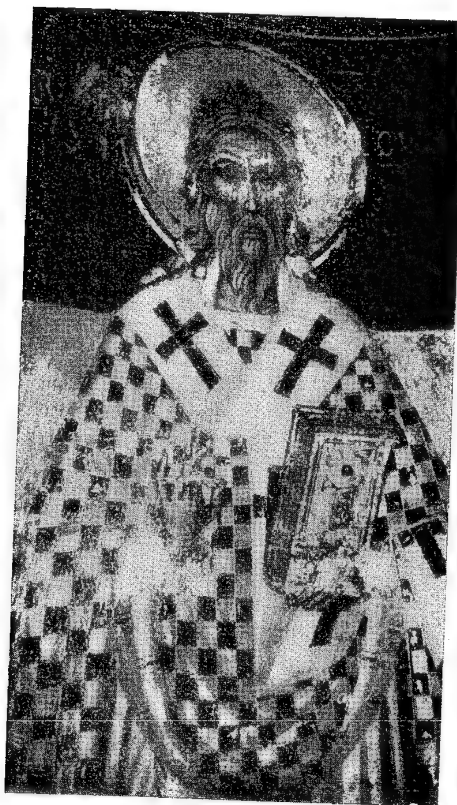
Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν στυγνὴν καὶ με ἀδρὰ τὰ χαρακτηριστικὰ μορφήν τοῦ Παντοκράτορος τοῦ τρούλλου, ὁ Χριστὸς τοῦ τέμπλου παρουσιάζεται ἥρεμος καὶ μελίκιος. Ἡ κεφαλὴ του, περιβαλλομένη ὑπὸ χρυσοῦ φωτοστεφάνου (φεγγίου) φέροντος ἐρυθρὸν περίγραμμα, προβάλλεται ἐπὶ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ πεπληρωμένου δι' ἀργυρῶν ψηφίδων² ἐντὸς ἐρυθροῦ περιγράμματος. Ἐκατέρωθεν τοῦ φεγγίου ὑπάρχει διὰ μελανῶν γραμμῶν ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή IC - XC (εἰκ. 19).

Τὸ ἑλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐστραμμένον πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ περιβάλλει ἐσχηματοποιημένη ξανθὴ καὶ φουντωτὴ κόμη, ἀποδιδόμενη με παραλλήλους κυματοειδεῖς γραμμὰς ἐναλλὰξ ἀνοικτοῦ καὶ βαθυτέρου καστανοῦ χρώματος. Δι' ὁμοίου χρώματος ψηφίδων ἀπεδόθη καὶ τὸ βραχὺ γένειον καὶ ὁ μύσταξ. Τὸ πρὸς τὸ πρόσωπον περίγραμμα τῆς κόμης ἐδηλώθη διὰ μελανῆς γραμμῆς, ἐν ᾧ διὰ καστανῆς γραμμῆς ἐσχεδιάσθησαν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου: αἱ καμπύλαι ὄφρυνες, οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοί (ἐξ ὧν ὁ ἀριστερὸς εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένος), τὰ κατὰ τὸ ἡμισὺ φαινόμενα ὦτα, ἡ ἑλαφρῶς γρυπὴ καὶ μᾶλλον παχεῖα ρὶς καὶ τὸ μικρὸν ἄσκαρον στόμα. Αἱ σάρκες τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λαιμοῦ ἀπεδόθησαν με τρυφερὰν ζωγραφικὴν τεχνοτροπίαν καὶ πλαστικὴν εὐαισθησίαν, ἐξετελέσθησαν δὲ με μικράς (0.002 ἕως 0.003 μ.) ψηφίδας χρώματος ροδίνου εἰς ποικίλας ἀποχρώσεις μέχρι τοῦ καστανοῦ, αἵτινες δίδουσιν εἰς τὸ μέτωπον καὶ τὰς παρειὰς τὴν καμπυλότητά των. Ἀντιθέτως τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου, ὡς π. χ. τὰ ὑπεράνω τῶν ὀφρῶν τμήματα τοῦ μετώπου, τὰ μῆλα τῶν παρειῶν καὶ ἡ ρὶς εἶναι δι' ἡμιλεύκων ψηφίδων ἐκτελεσμένα, δι' ἐντελῶς δὲ λευκῶν τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὀφθαλμῶν, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου προβάλλεται ζωηρῶς μέλαινα ἡ στρογγύλη κόρη.

¹ Τὸ ἐσταχωμένον εὐαγγέλιον, ὅπερ ἐκράτει ὁ Χριστός, ἐσώζετο ὁλόκληρον ὅταν ἀπεκαλύφθη ἡ εἰκὼν, ἔκτοτε ὅμως δυστυχῶς κατεστράφη.

² Χρήσις ἀργυρῶν ψηφίδων, ἂν καὶ σπανιωτέρα, ἐγένετο ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς μέχρι καὶ τοῦ 14^{ου} μ. Χ. αἰ. εἰς τε τὰ μνημειώδη ψηφιδωτὰ ἔργα καὶ τὰς φορητὰς εἰκόνας. Οὕτω π. χ. ἀργυρᾶς ψηφίδας συναντῶμεν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀγ. Σοφίας Κ/πόλεως καὶ τῆς Μ. Σινᾶ (Ch. Diehl, Manuel d'art byz., Paris 1925, σ. 203), τοῦ Ἀγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (Ch. Diehl, Ravenne, Paris [1903] σ. 82), τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Κ/πόλεως (Diehl, Manuel d'art byzantin, σ. 482), τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, 7^{ου} αἰ. (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης σ. 196), τῆς Ἀγ. Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης (Σταυρὸς πρὸ ἁψίδος ἱεροῦ. Diehl - Le Tourneau - Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1916, σ. 372) καὶ τὰς φορητὰς εἰκόνας: τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Ἀγ. Ἀννης τῆς Μ. Βατοπεδίου (τελευταία ἀπεικόνισις παρὰ Fr. Dölger, Mönchsland Athos, München 1945, σ. 142 καὶ εἰκ. 76 καὶ 77).

Γενικῶς ἢ τε τεχνικὴ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς εἰκόνης μαρτυροῦν ὅτι ὁ Χριστὸς τοῦ τέμπλου εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰ λοιπὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ, ἰδίᾳ δὲ τὰ τοῦ νάρθηκος (βλ. Χριστὸν Προδοσίας Ἰούδα, Millet, Daphni πίν. IV, 1). κλπ.

Εἰκ. 20. Ὁ Ἁγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης.
Τοιχογραφία τῆς προθέσεως.

Εἰκ. 21. Ὁ Ἁγ. Ἱεροθέος.
Τοιχογραφία τῆς προθέσεως.

ε) **Αἱ τοιχογραφίαι τῆς προθέσεως.** Ἐπὶ τῶν κυλινδρικῶν τοιχωμάτων τῆς μικρᾶς (107 μ.) διαμέτρου προθέσεως τοῦ ναοῦ καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ διλόβου αὐτῆς παραθύρου ἀπεκαλύφθησαν, κατόπιν ἀφαιρέσεως τοῦ μεταγενεστέρου ὑδροχρώματος, εἰς ὕψος 2.90 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, αἱ ὁλόσωμοι τοιχογραφίαι δύο παλαιῶν Ἀθηναίων ἱεραρχῶν: τοῦ Ἁγ. Ἱεροθέου, πρὸς νότον (εἰκ. 21), καὶ τοῦ φερομένου ὡς μαθητοῦ αὐτοῦ Ἁγ. Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 20 καὶ 22), εὐθὺς δ' ἄνωθεν αὐτῶν ἦτοι ἀμέσως κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς προθέσεως—ἐφ' οὗ ἡ ψηφιδωτὴ προτομὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου—ἡ τοιχογραφία τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ (εἰκ. 25).

Οἱ ἱεράρχαι εἰκονίζονται εἰς φυσικὸν περίπου μέγεθος, ἐντὸς ὀρθογωνίου, διαστάσεων 0,66×1,98 μ., περιβαλλομένου ὑπὸ στενῆς (0,05) ἐρυθρᾶς ταινίας. Ὁ κάμπος, ἐφ' οὗ ἐξωγραφήθησαν δὲν ἔχει ἀπ' ἄνω ἕως κάτω τὸν αὐτὸν τόνον ἀλλὰ διαιρεῖται εἰς τρεῖς ζώνας, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἄνω—ἐφ' ἧς προ-

βάλλονται αἱ μετὰ κυτρίνου φωτοστεφάνου κεφαλαὶ τῶν ἁγίων καὶ εἶναι γεγραμμένοι διὰ λευκοῦ χρώματος αἱ σχετικαὶ ἐπιγραφαί: ὁ ἅγ(ιος) Ἱερὸς-θεὸς καὶ ὁ ἅγ(ιος) Διονύσιος, — εἶναι μέλαινα, ἡ μέση ἔχει τόνον ὠχρας ἡ δὲ κάτω εἶναι κεραμόχρους μὲ στίγματα μιμούμενα τὰ τοῦ πορφυρίτου λίθου.

Ἀμφότεροι οἱ ἱεράρχαι εἰκονίζονται κατ' ἐνώπιον ἐνδεδυμένοι τὴν πλήρη αὐτῶν ἀρχιερατικὴν στολὴν (εἰκ. 22) ἥτοι 1) λευκὸν στιχάριον 2) ἐπιτραχήλιον, τοῦ ὁποίου διακρίνεται τὸ κάτω μέρος 3) ἐπιγονάτιον 4) πολυκόσμητον φαιλόνιον καὶ τέλος 5) ὠμοφόριον. Μίτραν φυσικὰ δὲν φοροῦσι διότι ὑποτίθενται εὐρισκόμενοι ἐν τῷ ναῷ, τούτου δ' ἔνεκα καὶ κρατοῦσιν ἀμφότεροι πλουσίως ἐσταχωμένοι καὶ κλειστὸν Εὐαγγέλιον καὶ δὴ ὁ μὲν Διονύσιος διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐν ᾗ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ (εἰκ. 20), ὁ δὲ Ἱεροθέος δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ἐξ ὧν ἡ δεξιὰ κεκρυμμένη κάτωθεν τοῦ φαιλονίου (εἰκ. 21).

Ἐλαφραὶ φαῖαι κατακόρυφοι λωρίδες ἐπὶ τοῦ λευκοῦ στιχαρίου παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν λευκοῦ σηρικῶ ὑφάσματος, πρὸς τὸ ὅποιον ζωηρὰν ἀν-

Εἰκ. 22. Ὁ Ἁγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης

τίθουσιν προξενεῖ ἡ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ ἀξονικῶς πρὸς τὰ κάτω κατερχομένη ταινία τοῦ ἐπιτραχήλιου—ἀπλὴ τοῦ Διονυσίου (εἰκ. 22), διπλὴ τοῦ Ἱεροθέου—ἥτις εἶναι καστανόχρους διαιρουμένη εἰς ὀρθογώνια μαργαριτοκόσμητα τμήματα ποικιλλόμενα μὲ κυτρίνας διαγωνίους γραμμὰς εἰς τοῦ Ἱεροθέου, μὲ καρδιόσχημα δὲ λευκὰ καὶ μελανά κοσμήματα, εἰς τοῦ Διονυσίου. Ἀμφότεραι αἱ ταινίαι καταλήγουσιν εἰς μακροὺς κροσσούς (εἰκ. 22) χρώματος καστανοῦ ἢ ἐναλλάξ μελανοῦ καὶ καστανοῦ.

“Ομοιον πρὸς τὸ ἐπιτραχήλιον τόνον χρώματος καὶ ὁμοίαν διακόσμησιν παρουσιάζει καὶ τὸ τετράγωνον, διαγωνίως κρεμάμενον ἐπιγονάτιον (εἰκ. 22).

“Ανωθεν τοῦ στιχαρίου καὶ τοῦ ἐπιτραχήλιου φέρουσιν οἱ ἱεράρχαι ποικιλόκοσμα, μακρὰ φαιλόνια πορπούμενα ἔμπρὸς καὶ πίπτοντα πρὸς τὰ ὀπίσω ἕως κάτω, ἐξ ὧν τὸ μὲν τοῦ Ἱεροθέου διαιρεῖται εἰς τετραγωνίδια λευκά ἢ

Εἰκ. 23. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Ἱεροθέου.

φαιὰ καὶ μέλανα σχηματίζοντα σταυρούς (πολυσταύριον) (εἰκ. 21), τὸ δὲ τοῦ Διονυσίου διαιρεῖται ὁμοίως εἰς τετραγωνίδια ἀλλ' ἐν εἴδει ζατρικίου, ἐναλλάξ βαθέως καστανὰ καὶ ροδόχροα (εἰκ. 20). “Επ' ἀμφοτέρων τῶν φαιλονίων διακρίνονται σαφῶς αἱ βοηθητικαὶ τῆς σχεδιάσεως τῶν κοσμημάτων χαραγαὶ (βελονιάσματα). Τέλος ἀμφότεροι οἱ ἱεράρχαι φέρουσιν ἐπὶ τῶν φαιλονίων ὁμοφύτρια, ἅτινα κοσμοῦνται διὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν (εἰκ. 20, 21, 22) ἀναδιπλοῦνται δ' ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς αὐτῶν χειρὸς ὑπὸ τὸ εὐαγγέλιον.

“Αξίαι ἰδιαίτερας προσοχῆς εἶναι αἱ σεβάσμιαι καὶ ὑποβλητικαὶ μορφαὶ τῶν Ἱεραρχῶν. Πλήρης ζωῆς καὶ δυνάμεως εἶναι ἰδίᾳ ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἱεροθέου (εἰκ. 23). “Επὶ καστανοῦ προπλάσμου ἔσχεδιάσθησαν μὲ παραλλήλους, λιγυράς, λευκοφαίας πινελλίας τὰ γένεια τοῦ ἁγίου καὶ ἠνοίχθησαν τὰ ὠχρορόδινα σαρκώματα τοῦ προσώπου, ἐπὶ τῶν ὁποίων φαιοὶ ἐνδιάμεσοι τόνοι προσδίδουσι τὸν ὄγκον. Λίαν ἐσχηματοποιημένα ἀπεδόθησαν πλὴν τοῦ γενείου καὶ ἢ κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ κρανίου κυκλικὴ «παπαλήθρα», ἰδίᾳ ὅμως τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου: ἡ ρίς, κατ' ἐξοχὴν δ' αἱ ὀφρύες, αἵτινες ἔχουν καταντήσει αὐστηρῶς γεωμετρικὰ σχήματα (εἰκ. 23). Ἡ φαλάκρα τοῦ ἱεράρχου φωτίζεται ὥσάν νὰ ἦτο ἀπὸ μέταλλον. Αἱ χεῖρες ἀφ' ἑτέρου παρουσιάζουσι σάρκα ροδόχρουν μὲ πρασίνας καὶ καστανοχρόους σκιὰς. Ὀλιγώτερον ἐκφραστικὴ τῆς τοῦ Ἱεροθέου ἀλλ' ἐντονώτερον ἐκείνης, καίτοι ἐφθαρμένη, μεταδίδουσα τὸ αἶσθημα τῆς ἱερότητος, παρουσιάζεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Διονυσίου (εἰκ. 20), ἐμφανίζουσα κόμην καὶ γενειάδα ἀτημελήτους, ἐνθουμίζουσας ἀναλόγους παραστάσεις τοῦ Προδρόμου. Αἱ λευκόφαιαι τρίχες τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου εἶναι καὶ ἐδῶ ἐξωγραφημέναι ἐπὶ καστανοῦ προπλάσμου, τὰ δὲ σαρκώματα εἶναι ὑποκίτρινα. Παρὰ τὴν ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν τῶν ἢ κόμη καὶ τὸ γένειον τοῦ Διονυσίου παρουσιάζουσι περισσότεραν πλαστικότητα καὶ κίνησιν ἀπὸ τ' ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἱεροθέου.

“Απὸ εἰκονογραφικῆς καὶ τεχνοτροπικῆς ἀπόψεως ὁ τεχνίτης τοῦ Δαφνίου ἀφίσταται βεβαίως πολὺ τῶν παλαιότερων προτύπων τῶν δύο ἱεραρχῶν, τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ¹ (κῶδ. 1613 τέλους 10^{ου} αἰ.), τὸν “Οσιον Λουκᾶν² (11^{ου} αἰ.) καὶ τὸ Πρωτῆτον τῶν Καρυῶν³ (ἀρχῶν 14^{ου}). Πολὺ περισσότερον συγγενεύουσι, χωρὶς ὅμως βέβαια καὶ νὰ συμπίπτουσι πρὸς τὰ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Λαύρας⁴ (τοῦ 1560, ἔργα τοῦ Φράγκου Κατελάνου) πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῶν ἱεραρχῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Ὑμηττοῦ Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου⁵, ἰδίᾳ ὅμως πρὸς τὰς τῆς Μ. Φανερωμένης τῆς Σαλαμίνος ἔργα τοῦ Γεωργίου Μάρκου καὶ τῶν μαθητῶν του⁶ (1735).

“Ο ἐκ τῶν ἄνω φωτισμὸς τῶν κεφαλῶν, ἰδίᾳ δὲ τῆς τοῦ Ἱεροθέου, καὶ ἡ λειότης δι' ἧς ἀποδίδονται αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιφάνειαι αὐτῶν προσδίδουν εἰς

¹ Il. Menologio de Basilior. II πίν. 88 καὶ προχείρως, παρὰ O. W u l f f, Altchr. und Byz. Kunst εἰκ. 459.

² Diez - Demus, Mosaic decoration in Greece εἰκ. 26 (Διονύσιος), εἰκ. 27 (Ἱερόθεος).

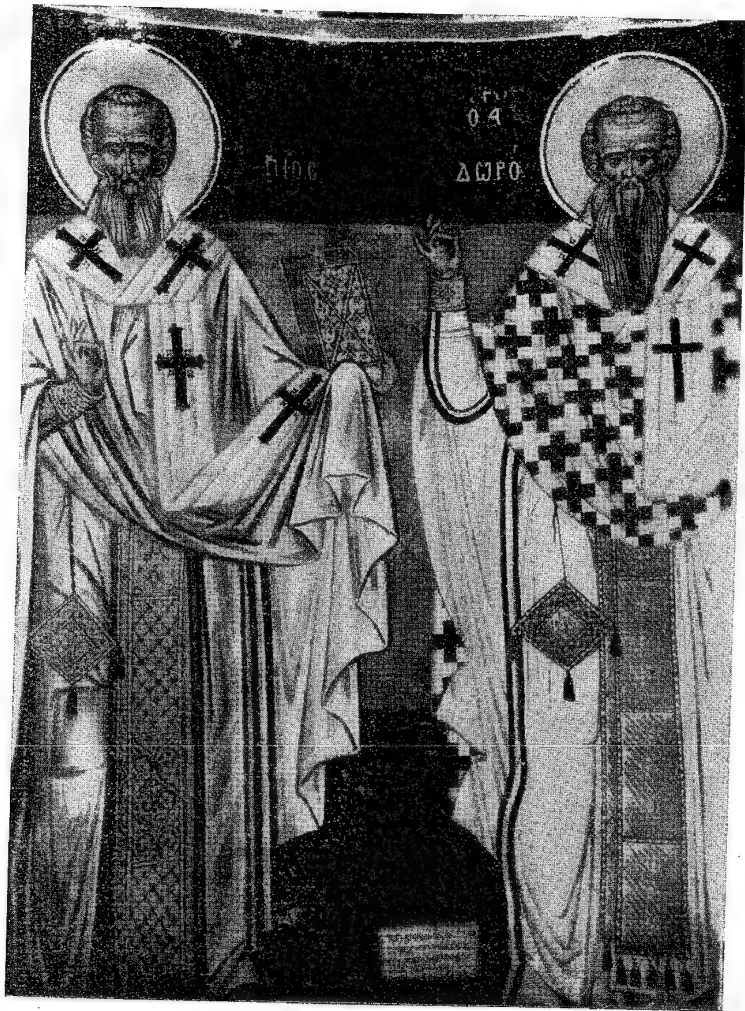
³ Millet, Monuments de l' Athos. Les peintures πίν. 43 1, (Διονύσιος), πίν. 45, 2 (Ἱερόθεος).

⁴ Millet, ἔ.δ. πίν. 256, 2.

⁵ Τοιχογραφία ἐκκλησιῶν τοῦ Ὑμηττοῦ (“Εκδοσις Α. Ε. Ἑλληνικῆς Τέχνης).

⁶ Γ. Σωτηρίου, Ἡ ἐν Σαλαμίνι μονὴ τῆς Φανερωμένης (“Επ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Α' [1924] σ. 121).

αὐτὰς μίαν μεταλλικὴν λάμπριν, οἷαν συχνὰ συναντῶμεν εἰς τοιχογραφίας τῆς Τουρκοκρατίας¹. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, ὡς καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἰσχυρᾶς σχηματοποιήσεως τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, αἱ ἐξεταζόμε-

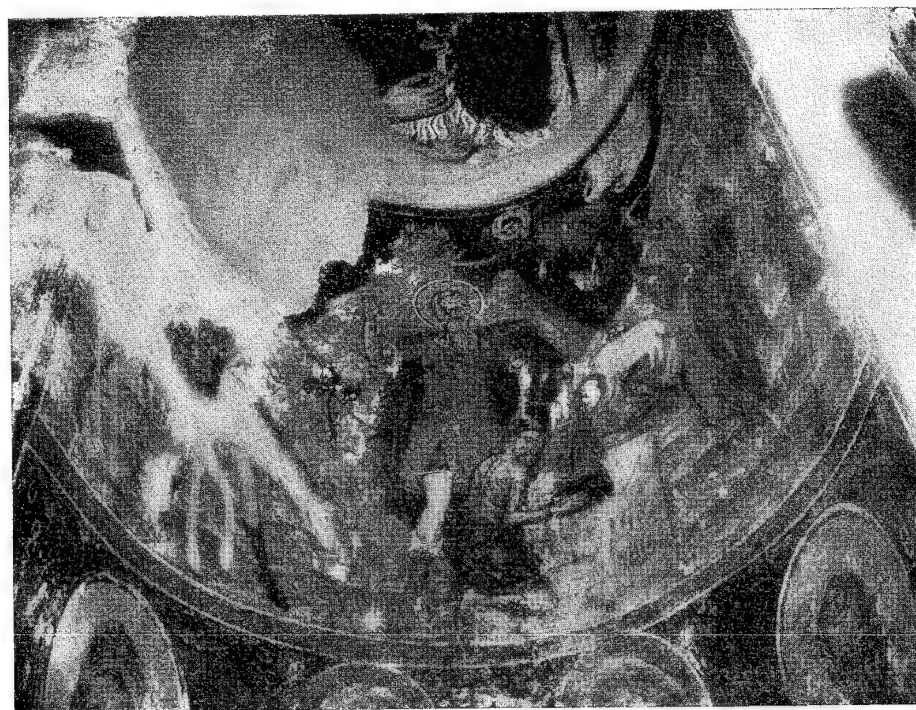

Εἰκ. 24. Ἱεράρχαι. Τοιχογραφία τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μονῆς Φανερωμένης Σαλαμίνας. (Φωτογρ. Π. Παπαχατζηδάκη)

ναι τοιχογραφίαι παρουσιάζουσι συγγένειαν ἄφ' ἐνὸς πρὸς τὰς λίαν ἐσχηματοποιημένας μορφὰς τῶν ἱεραρχῶν τῆς Μ. τοῦ Θεολόγου, αἵτινες χρονολογοῦνται

¹ Τοιχογραφίαι Ἐκκλ. Ὑμηττοῦ πίν. 21.

μετὰ πιθανότητος ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 16^{ου} αἰῶνος¹ καὶ ἄφ' ἑτέρου — πολὺ μάλιστα περισσότερον — πρὸς τὰς τῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μ. Φανερωμένης Σαλαμίνας (εἰκ. 24), αἵτινες ὁμως δὲν ἔχουσι τὴν δύναμιν ἐκφράσεως τῶν ἡμετέρων². Διὰ τοῦτο θεωρῶ τὰς τοιχογραφίας τοῦ Δαφνίου πολὺ μὲν μεταγενεστέρας τῶν τῆς Μ. Θεολόγου, προγενεστέρας δὲ κατὰ τι τῶν τῆς Σαλαμίνας ἢτοι ἀνηκούσας μᾶλλον εἰς τὸν 17^{ον} αἰῶνα τελευτῶντα. Κατὰ ταῦτα αἱ ἐξετασθεῖσαι τοιχογρα-

Εἰκ. 25. Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Τοιχογραφία τῆς προθέσεως.

φίαι ἀποτελοῦσι μίαν εἰσέτι ἀπόδειξιν περὶ τῆς ἀκμῆς τῆς Μ. Δαφνίου κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος, ἢτοι δύο καὶ ἥμισυν αἰῶνας μετὰ τὴν ἐξ αὐτῆς ἀποχώρησιν τῶν Φράγκων μοναχῶν.

Ἡ ἄνωθεν τῶν δύο ἱεραρχῶν εἰκονιζομένη Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (Γένεσ. κβ', 9 - 13) (εἰκ. 25) περιλαμβάνει, ὡς συνήθως, 3 ἀλληλοδιαδόχους σκηναὶς ἐκτυλισσομένας ἐν μέσῳ τριῶν κορυφῶν ἀποτόμων ὁρέων σχεδιασμένων κατὰ

¹ Ξυγγόπουλος, Τοιχογραφίαι Ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ σ. 11.

² Χαρακτηριστικὴ τῆς ὁμοιότητος τῶν ἡμετέρων τοιχογραφιῶν πρὸς τὰς τῆς Σαλαμίνας εἶναι καὶ ἡ τριμερὴς διαίρεσις τοῦ κάμπου, οἷαν συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ Δαφνί (σ. 89).

τὸ γνωστὸν συμβατικὸν κλιμακωτὸν σχέδιον ἦτοι ἀριστερᾷ μὲν τὴν κομίσασαν τὰ ξύλα τῆς θυσίας λευκὴν ὄνον (εἰκ. 25) σεσαγμένην, βεβαίως δὲ καὶ τοὺς σήμερον μὴ σωζομένους πλέον εἰμὴ μόνον κατὰ τοὺς ὑψηλὰ ὑποδεδεμένους πόδας τῶν δύο συνοδοῦς παῖδας¹, ἐν τῷ μέσῳ δὲ τὸν Ἀβραάμ ὑψοῦντα τὴν μάχαιραν ἵνα σφαῇ τὸν πρὸ τοῦ ἀνημμένου κτιστοῦ κυβικοῦ θυσιαστηρίου γονυκλινῇ καὶ ἡμίγυμνον εἰκονιζόμενον Ἰσαάκ (εἰκ. 25), ὑπεράνω δὲ τῶν δύο τὸν Ἄγγελον Κυρίου καθιπτάμενον, ἵνα ἀναχαιτίσῃ τὴν σφαγὴν καὶ δεικνύοντα τὸν εἰς τὴν ρίζαν δένδρου προσδεδεμένον λευκὸν κριόν, ὅστις θ' ἀντικαταστήσῃ τὸν Ἰσαάκ εἰς τὴν θυσίαν. Τέλος δεξιᾷ εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὁ Ἀβραάμ δεικνύων εἰς τὸν Ἰσαάκ τὸν ἀπελευθερώσαντα αὐτὸν Ἄγγελον Κυρίου (εἰκ. 25).

Τὸ θέμα τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ ἀπεικονίζεται οὐχὶ σπανίως εἰς τὸ ἱερὸν εἰς τὰς συνθέσεις τοῦ ὁποίου κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας ὡς προεικονίσθη εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, εἶναι δ' ἐκ τῶν ὀλίγων τῆς Π. Διαθήκης θεμάτων, τὰ ὁποῖα παρέμειναν εἰς τὴν εἰκονογράφειαν τῶν ναῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους. Ὑπάρχουσι δὲ τοῦ θέματος αὐτοῦ ποικίλαι συνθέσεις ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς² μέχρι καὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ἡμετέρα παράστασις διαφέρει εἰκονογραφικῶς καὶ τεχνοτροπικῶς βέβαια πολὺ ἀπὸ τὰς παλαιότερας· διότι ἐν ᾧ εἰς ταύτην ὁ Ἀβραάμ εἰκονίζεται εἰς τὴν σκηνὴν τῆς σφαγῆς μὲ βραχὺν μόνον ἐρυθρὸν χιτῶνα προβαλλόμενον ἐπὶ πρασίνῃς, ὀπισθεν ἐρριμμένης γλαυμῆς καὶ ὁ Ἰσαάκ ἡμίγυμνος μὲ ζωηρῶς τονιζόμενον τὸν σκελετὸν τῆς ράχεως αὐτοῦ, εἰς τὰς βυζαντινὰς³ καὶ τὰς μεταβυζαντινὰς⁴ εἰσέτι ἀμφοτέρωτεροι φοροῦσι πάντοτε τὸν μακρὸν χιτῶνα καὶ τὸ ἱμάτιον, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν τρίτην φάσιν τῆς ἡμετέρας εἰκόνος, ἔνθα ὁ Ἀβραάμ φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ πράσινον ἱμάτιον ἐφ' οὗ ἄσπρα φῶτα. Εἰκάζω τούτου ἕνεκα ὅτι ἡ ἡμετέρα εἰκὼν θὰ ἐλήφθη ἐκ λαϊκωτέρου τινὸς προτύπου, αἰσθητικῶς πολὺ κατωτέρου τῶν μνημονευθέντων. Καὶ τοῦ θυσιαστηρίου δ' ὡσαύτως τὸ σχῆμα εἶναι χονδροειδέστερον ἐνταῦθα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς συνθέσεως αὕτη εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν Ἱεραρχῶν, ὡς ἀποδεικνύει κυρίως ἡ παράστασις τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀβραάμ μὲ τὴν ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένην κόμην καὶ τὸ γένειον.

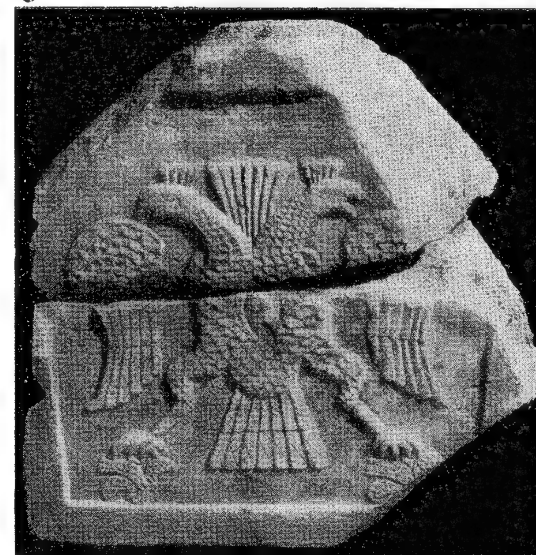
¹ Πβλ. Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων (ἔκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 52).

² Dalton, East Christian Art πίν. XXXIV, 2 (ἐλεφαντοστοῦν), Ῥαβέννας Ἀγ. Βιτάλιος Colasanti, Arte biz. in Italia πίν. 13 (ψηφιδωτόν) κλπ.

³ Περιβλεπτός Μυστρά: Millet, Mon. byz. de Mistra, πίν. 113, 3 - Ἀρίστες Π. Σερβίας V. I. Petkovič, La peinture serbe au moyen-âge 26b, Γκρατσάνι-τοα, Petkovič, ἔ.δ. 63a κ.λ.π.

⁴ Καθολικὸν Μ. Λαύρας (Θεοφάνους τοῦ Κρητός) Millet, Athos, les Peintures πίν. 121, 6, Τράπεζα Λαύρας (Θεοφάνους) Millet, ἔ.δ. πίν. 141, 2. Μ. Κουτλουμουσίου Millet, ἔ.δ. πίν. 160, 3. Δοχειαρίου, Millet, ἔ.δ. πίν. 224, 2 κλπ.

Πρὶν ἢ ἐγκαταλείψωμεν τὴν πρόθεσιν θὰ ἀναφέρωμεν ἐν ἀπροσδόκητον εὗρημα, ὅπερ ἐγένετο κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ μεταγενεστέρου γεμίματος τοῦ κάτω μέρους αὐτῆς. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ἡμῖς μαρμαρίνου δωρικοῦ κιονοκράνου, ἐπὶ τῆς ἀνω ἐπιφανείας τοῦ ἄβακος τοῦ ὁποίου εἶναι λαξευμένον τὸ κάτω ἡμῖς τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ, οὗτινος τὸ ἀνω ἡμῖς ἀπόκειται ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς μονῆς ἀπεικονίζεται δ' ἀνευ περιγραφῆς ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Millet

Εἰκ. 26. Δικεφαλὸς ἀετός, πιθανῶς ὁμφάλιον τοῦ δαπέδου ἐπὶ τουρκοκρατίας.

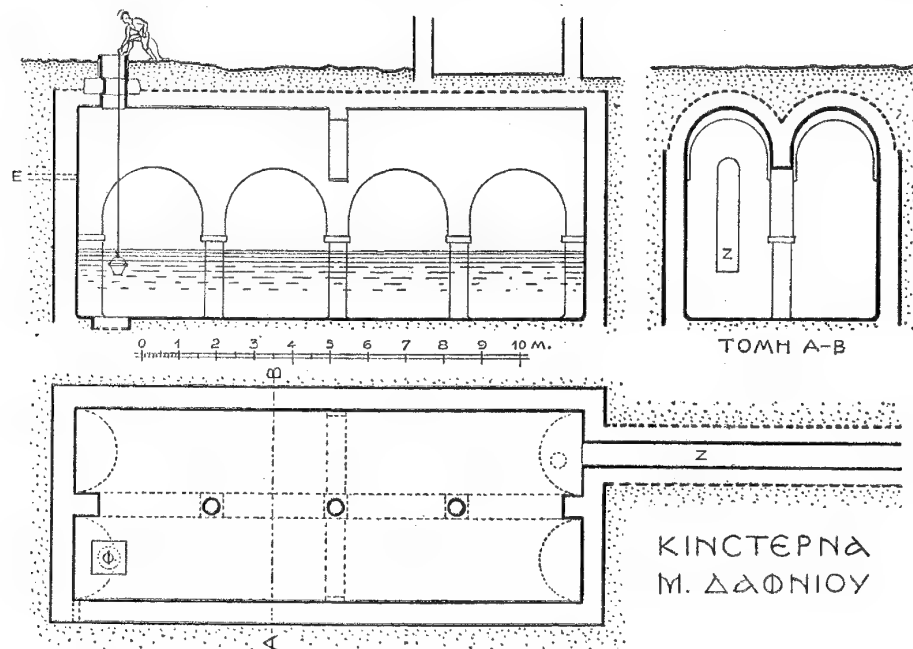
(σ. 69). Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 26 παρέχει τὴν εἰκόνα ὁλοκλήρου τοῦ ἀναγλύφου, ὅπερ λόγῳ τοῦ σχεδίου τοῦ ἀετοῦ, τῆς μᾶλλον ἀμελοῦς του ἐργασίας καὶ τῆς τεχνοτροπίας του πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, θὰ ἐξηρσίμευσε δ' ἴσως ὡς ὁμφάλιον τοποθετημένον εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ, ὡς τόσον συχνὰ τὸ συναντῶμεν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος¹ καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας², ὡς σύμβολον τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους.

Γ) Ἡ κινιστέρνα. Ἡ Μονὴ Δαφνίου εἶναι ἐκτισμένη εἰς τὴν συμβολὴν δύο ἐλαφρῶς ἀπὸ βορρᾶ καὶ νότου κατερχομένων κλιτύων. Τὰ ὕδατα τῶν

¹ Π.χ. ἐν τῷ δαπέδῳ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 47, 6. Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς² [1956] σ. 46).

² Συχνότατα εἰς ναοὺς τῆς Ζακύνθου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ., ὡς π.χ. εἰς τὴν Φανερωμένην, τὴν Ὀδηγήτριαν, τὴν Εὐαγγελίστριαν, τὴν Ἀγ. Παρασκευήν, τὴν Ἀγ. Βαρβάραν, τὸν Ἀγ. Χαράλαμπος, τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους κλπ.

κλιτύων τούτων, τά τε ἐπίγεια καὶ τὰ ὑπόγεια, ἐσκέφθησαν οἱ μοναχοί, ἥδη λίαν ἐνωρίς, νὰ συλλέξωσιν ἐντὸς εὐρυχώρου δεξαμενῆς ἢ κινστήρας πρὸς πόσιν καὶ ἄλλας χρείας αὐτῶν. Ὡς δ' εἶναι φυσικὸν καὶ λογικὸν ἢ κινστήρνα κατεσκευάσθῃ εἰς τὴν συμβολὴν (μισογάγκειαν) τῶν δύο κλιτύων μετὰ τὸν πυθμένα της εἰς βάθος 7 περίπου μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς. Περίεργον εἶναι ὅτι καὶ τῆς κινστήρας ταύτης τὴν ὑπαρξίν οὐδόλως ἀναφέρει οὔτε ὁ Λαμπάκης οὔτε ὁ Millet ἐν τῇ περὶ Δαφνίου πραγματείᾳ του.

Εἰκ. 27. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομαὶ τῆς κινστήρας τῆς Μ. Δαφνίου.

Τούτου ἕνεκα ἐπελήφθη τῆς μελέτης, καταμετρήσεως καὶ σχεδιάσεως αὐτῆς, ἥτις σημειωτέον παρουσίασε μεγάλας δυσχερείας, ἐπειδὴ τὸ βάθος τοῦ ἐν αὐτῇ ὕδατος φθάνει κατὰ περιόδους τὰ 5 μέτρα. Κατωρθώθη ὁμως τελικῶς ἡ καταμέτρησις αὐτῆς δι' ἐκκενώσεως τοῦ ὕδατος μέχρι μεγάλου βάρους τῇ βοηθείᾳ ἀντλίας, εὐγενῶς παραχωρηθείσης ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατεθείσης γενικῆς κατόψεως (εἰκ. 4, Β) ἡ κινστήρνα εὐρίσκεται κάτωθεν τῶν μεταγενεστέρων κελλίων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς ἐκτείνεται δὲ καὶ πέραν αὐτῶν πρὸς δυσμᾶς. Ἐχει τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 13.30×4.95 μ. (εἰκ. 27). Τὰ μακρὰ της τοιχώματα ἔχουσι πάχος 0.65 μ. εἶναι δ' ἐσωτερικῶς κεκαλυμμένα δι' ἄριστα εἰσέτι

διατηρουμένου ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ὅπερ παχύνεται κατὰ τὴν μετὰ τοῦ πυθμένος συνάντησιν τῶν τοίχων εἰς σχῆμα τετάρτου κύκλου. Ἐσωτερικῶς ὁ ὀρθογώνιος χώρος τῆς κινστήρας διαιρεῖται εἰς δύο κλίτη διὰ σειρᾶς ἐκ τριῶν κίωνων¹ συνδεομένων δι' ὑπερυψωμένων τόξων τόσον μεταξύ των, ὅσον καὶ μετὰ τῶν ἀντιστοιχῶν, λίαν ἐξεχουσῶν παραστάδων τοῦ τοίχου (εἰκ. 27, τομή). Οἱ κυλινδρικοὶ μαρμαρίνοι κίονες ἔχουσι διάμετρον 0.48 μ. καὶ ὕψος 2.80 μ. φέρουσι δ' ὡς κιονόκρανα τετραγώνους ἄβακας, ἐφ' ὧν πατοῦσι τὰ τόξα. Ἀμφότερα τὰ κλίτη καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν στηριζομένων κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους ἐκάστου κλίτους ἐπὶ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν (σφενδονίων). Ἡ κλεῖς τῶν καμαρῶν αὐτῶν εὐρίσκεται εἰς ὕψος 5.50 μ. ἀπὸ τοῦ πυθμένος.

Ἡ ἀντλησις τοῦ ὕδατος ἐγίνετο ἐκ τῆς ὀροφῆς διὰ μαρμαρίνων προστομιαίων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐν μὲν εὐρίσκετο παρὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους τῆς κινστήρας, δεύτερον δὲ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου κλίτους (σήμερον ἐντὸς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ τοίχου τῶν μεταγενεστέρων κελλίων) (εἰκ. 27) καὶ τέλος τρίτον (σήμερον ἐν τῷ κέντρῳ τῆς αὐλῆς), ἀντιστοιχεῖ πρὸς στενὴν ὑπόγειον στοὰν κατεσκευασμένην κατὰ προέκτασιν τοῦ βορείου κλίτους τῆς κινστήρας πρὸς ἀνατολὰς (εἰκ. 27, Ζ)².

Τὸ δυτικὸν προστομιαῖον ἐμφανίζει δύο περιόδους· ἡ παλαιότερα, κειμένη 0.60 μ. βαθύτερον τῆς μεταγενεστέρης, παρουσιάζει βαθυγάλαζον μάρμαρον ὕψους 0.33 μὲ κυκλικὸν ἄνοιγμα διαμέτρου 0.48 μ., ἐπὶ τοῦ χεῖλους τοῦ ὁποίου διακρίνονται αἱ ἐκ τῆς μακροχρονίου χρήσεως τῶν σχοινίων ἀνεκλύσεως τῶν κάδων αὐλακες. Τὸ δὲ ἐκκεντρικῶς πρὸς τὸ παλαιότερον τοποθετημένον μεταγενέστερον προστομιαῖον κυλινδρικὸν καὶ μονόλιθον ἐκ καταλεύκου μαρμαρίου κατεσκευασμένον ἔχει ἐσωτερικὴν διάμετρον 0.60 μ., ὕψος 0.60, καὶ πάχος 0.07 μ. διακρίνονται δὲ καὶ ἐπ' αὐτοῦ αἱ αὐλακες ἐκ τῶν σχοινίων ἀνεκλύσεως.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ὅτι εἰς ὕψος 3.55 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου διατηρεῖται κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τῆς κινστήρας ὀρθογώνιος ὀπὴ ἐκχειλίσεως. Κλίμακα ὁμως καθόδου πρὸς καθαρισμόν, οἷαν συχνὰ συναντῶμεν εἰς βυζαντινὰς ἰδίαις κινστήρας³, δὲν ἠδυνήθη νὰ διακρίνω. Ἀντὶ ταύτης ὁμως, ἀντιστοίχως πρὸς

¹ Ὅμοιοι δίκλιτοι κινστήρνα ὑπάρχουσι καὶ εἰς τὰς Μονὰς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος καὶ Ἀγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ. Ὅρα τὰς κατόψεις των ἐν Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰκ. 108 καὶ 109.

² Ἡ στοὰ αὕτη, προεκτεινομένη ἔτι πέραν πρὸς ἀνατολὰς, φαίνεται ὅτι συγκοινωνεῖ μὲ τὸ ἔξω τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς σωζόμενον φρέαρ, διὰ ταύτης δὲ πιθανώτατα ἐπετεύχθη — κατόπιν προδοσίας μοναχοῦ τινος Παΐσιου — ἡ κατάληψις τῆς μονῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν (ὅρα σχετικῶς Γ. Λαμπάκη ν, Ἀρχαιολογία τῆς Μ. Δαφνίου, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 61).

³ Ὡς π.χ. εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ κινστήρναν τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων (Ὁρλάνδος, Μακεδονικὰ τ. Α' [1950] σ. 378 εἰκ. 1), τὴν αὐτόθι παρὰ τὴν Μ. Βλατάδων (Ξυγγόπουλος, Ἐπετ. Φίλος. Σχολ. Παν]μίου Θεσ]νίκης 1956 τ. Ζ' σ. 53 εἰκ. 1 καὶ 2) κλπ.

τὸ προστομιαῖον ὑπάρχει ὀρθογώνιον φρεάτιον κατασταλλάξεως τῆς ἰλύος καὶ καθαρισμοῦ (εἰκ. 27). Τὴν μέχρι τῆς στάθμης τῆς ὀπῆς ἐκχειλίσεως χωρητικότητα τῆς κεντρικῆς κινστέρνας τῆς Μ. Δαφνίου ὑπολογίζω εἰς 300 κυβικά μέτρα.

ζ) *Τὸ δυτικὸν παρεκκλήσιον*. Τελευταῖον εὗρημα ἐγένετο πρὸς δυσμάς, εὐθὺς ἔξω τοῦ φραγγοβυζαντινοῦ ἔξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 4, Γ). Εἶναι δὲ τοῦτο ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κτίσμα ἐφαπτόμενον τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ ἔξωνάρθηκος καὶ καταλήγον πρὸς βορρᾶν εἰς τρίπλευρον, ἐπὶ ἡμικυκλικοῦ θεμελίου βαίνουσαν ἀψίδα. Τὸ μήκος τοῦ κτίσματος τούτου εἶναι ὅσον καὶ τὸ πλάτος τῆς προσόψεως τοῦ ἔξωνάρθηκος ἥτοι 13.45 μ., τὸ δὲ πλάτος 6.06 μ. Χάριν οἰκονομίας ὕλικου τὸ κτίσμα τοῦτο ἐχρησιμοποίησεν ὡς ἀνατολικὸν του τοῖχον τὴν πρόσοψιν τοῦ παλαιοῦ ἔξωνάρθηκος, ἰδίᾳ δὲ τοὺς πεσσούς αὐτοῦ, παραλλήλως πρὸς τοὺς ὁποίους κατεσκευάσθη ὁ δυτικὸς του τοῖχος μετὰ πάχος 0.90 μ., σωζόμενος κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν του μέχρις ὕψους 1.80 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Παρὰ τοὺς μεγάλους ἐκ παλαιότερων κτηρίων ὀγκολίθους, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησεν, ἰδίως εἰς τὰς γωνίας, ἡ τοιχοποιία τοῦ νεοφανέντος κτίσματος, παρεμβάλλουσα καὶ τεμάχια τινα πλίνθων κατὰ τοὺς ἄρμους, εἶναι ἀμελής, ἀνήκουσα προφανῶς εἰς μεταγενεστέρους τῆς Ἀλώσεως χρόνους. Ἡ στέγη τοῦ κτηρίου θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ξυλίνη καὶ μονόρρικτος μετὰ κλίσιν πρὸς δυσμάς. Τοῦτο συνάγεται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν τεσσάρων βυζαντινῶν πεσσῶν τῆς προσόψεως τοῦ ἔξωνάρθηκος ὑπάρξεως ἐπαλλήλων ὀπῶν, διαστάσεων 0.16×0.16 , ἐξ ὧν αἱ μὲν κατώτεραι εὐρίσκονται εἰς ὕψος 3.25 αἱ δὲ ἀνώτεραι εἰς 3.90 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Εἶναι προφανές, ὅτι αἱ ὀπαὶ αὗται ἐχρησίμευσαν πρὸς πᾶντως αἱ μὲν κατώτεραι τῶν ὀριζοντίων ἐλκυστήρων τῶν ἡμιζευκτῶν τῆς στέγης τοῦ παρεκκλησίου αἱ δὲ ἀνώτεραι τῶν ἀμειβόντων αὐτῆς. Ἐπειδὴ δὲ ὅμοιαι ὀπαὶ δὲν παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ γεμίματος τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενοῦ, θὰ ἔπρεπε δὲ νὰ ὑπάρχωσιν ἂν τὸ γέμισμα ἦτο παλαιόν, διότι ἡ νῦν προκύπτουσα ἀπόστασις τῶν ζευκτῶν εἶναι σχετικῶς μεγάλη συμπεραίνω, ὅτι ἀρχικῶς ἦτοι ὅταν ἐκτίσθη τὸ νέον οἰκοδόμημα, δὲν θὰ ὑπῆρχε τοῖχος μεταξὺ τῶν πεσσῶν, οἷος κατεσκευάσθη μεταγενεστέρως.

Ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ νεοφανέντος κτίσματος ἡ ὑπαρξίς ἀψίδος ἔστω καὶ πρὸς βορρᾶν ἐστραμμένης καὶ ἰδίᾳ ἡ παρουσία μικρᾶς ἡμικυκλικῆς κόγχης προθέσεως κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν πείθουσιν, ὅτι θὰ ἦτο ἐκκλησιαστικός. Ἐπειδὴ δὲ παρ' αὐτὸ εὐρέθη καὶ ἡ ὁμιλοῦσα περὶ νέας οἰκοδομῆς ἐπιγραφὴ τοῦ ρουφείου τῶν *μπακάληδων*,¹ ἡ χρονολογούμενη ἀπὸ τοῦ 1764,

¹ Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἀλλὰ πλημμελῶς ὑπὸ Fr. Lenormant ἐν Revue Archéologique N.S. τ. 24 σ. 284. Πανομοιότυπος αὐτῆς, ἀποκειμένη ἄλλοτε ἐν Μασσαλίᾳ, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Vilhoison ἐν Mémoires de l'Acad. des Inscr. Nouv. Sér. τ. II σ. 124. Ἀργότερον ἐδημοσίευσεν τὴν ἐπιγραφὴν πληρέστερον

καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐν αὐτῇ ἀναφερομένη οἰκοδομὴ πρὸς οὐδεμίαν ἄλλην δύναται νὰ ταυτισθῇ, ἡ δὲ χρονολογία τῆς προσαρμόζεται πρὸς τὴν ἐργασίαν τῆς ἀποκαλυφθείσης τοιχοποιίας τοῦ προσκτίσματος, νομίζω ὅτι τὸ ἀποκαλυφθὲν κτήριο δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ ὑπὸ τῆς εἰρημένης ἐπιγραφῆς ἀναφερόμενον.

Τὸ εὗρεθὲν ὅμως παρεκκλήσιον δὲν φαίνεται νὰ ἔζησεν ἐπὶ μακρόν. Διότι μετεβλήθη, ἴσως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως, εἰς θολωτὸν τι χαμηλὸν κτίσμα¹, ἴσως δεξαμενὴν, χάριν τῆς κατασκευῆς τοῦ ὁποῖου ὁ μὲν ἀνατολικὸς τοῖχος του ἐνισχύθη ἐσωτερικῶς διὰ προσθέτου τοῖχου πάχους 1.00 μ. ὁ δὲ δυτικὸς διὰ τοῖχου πάχους 0.70, ἐφ' οὗ ἐστηρίχθη ἡ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. βαίνουσα κυλινδρική καμάρα. Ἐπειδὴ δ' ἡ καμάρα αὕτη ἐκάλυπτε κατὰ δύο ὁλόκληρα μέτρα ὕψους τὴν πρόσοψιν τοῦ βυζαντινοῦ ἔξωνάρθηκος, ἀπεφασίσθη πρό τινος ἡ κατεδάφισις αὐτῆς, ἵνα ἀποκατασταθῇ ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ μνημείου. Αὕτη δ' ἡ κατεδάφισις ἐγένετο ἀφορμὴ τῆς εὐρέσεως τοῦ μεταβυζαντινοῦ δυτικοῦ παρεκκλησίου, ὅπερ, σημειωτέον, συνεκινῶναι διὰ στενῆς (0.70) θύρας καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἔξωνάρθηκος. Ὅταν δ' ἀργότερον τὸ ἐξωτερικὸν παρεκκλήσιον ἀπέβη δεξαμενὴ² τότε ἡ λατρεία διεξήγετο ἐσωτερικῶς κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τοῦ ἔξωνάρθηκος, ὅπερ μετετράπη εἰς παρεκκλήσιον τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς³. Τότε δ' ὡσαύτως φαίνεται ὅτι ἐκλείσθησαν καὶ τὰ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενὰ διὰ τοῖχου εἰς τὸν ὁποῖον ἠνοίχθη, χάριν φωτισμοῦ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, παράθυρον ἄνωθεν τῆς δεξαμενῆς, μετὰ ξύλινον ὑπέρθυρον καὶ ἡμικυκλικὸν ἀνακουφιστικὸν τόξον, φραγθὲν καὶ τοῦτο μεταγενεστέρως.

καὶ ὀρθότερον ὁ Δημ. Καμπούρογλου ἐν Ἱστορίᾳ τῶν Ἀθηναίων II σ. 245-248 καὶ Ἀλλαχοῦ καὶ ὁ Γ. Λαμπάκης ἐν Χριστ. Ἀρχαιολογία τῆς Μ. Δαφνίου, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 56, κατ' αὐτοὺς δὲ καὶ ὁ G. Millet ἐν Monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 45 σημ. 12.

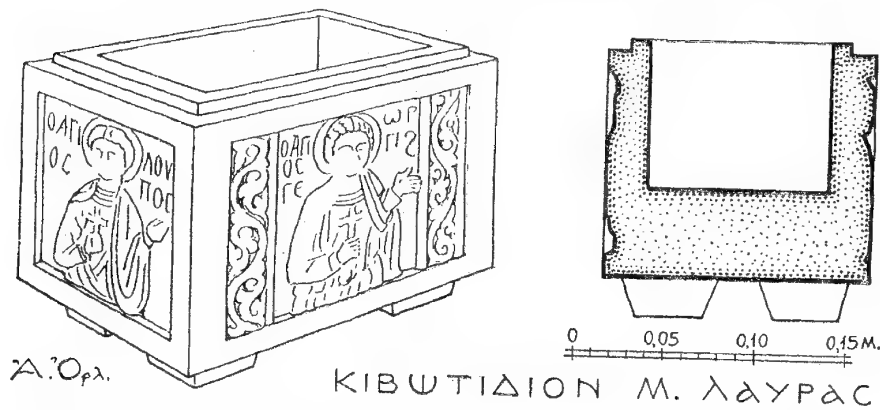
¹ Ὁ Lenormant ἐν D' Athènes à Eleusis (σχέδιον σ. 4) τὸ χαρακτηρίζει ὡς ὑπόγειον κρύπτην ἢ τάφον (caveau).

² Τὸ θολωτὸν κτίσμα σημειοῦται ἐν τῇ γενικῇ κατόψει τῆς Μ. Δαφνίου, ἣν παρέσχον ὁ Alb. Lenoir ἐν Architecture monastique τ. I, σ. 260 εἰκ. 171, ὁ A. J. Buchon ἐν Atlas des Nouv. Recherches Historiques πλν. XXXI καὶ ὁ Fr. Lenormant, D' Athènes à Eleusis σ. 4.

³ Πβλ. Γ. Λαμπάκη, Ἀρχαιολογία τῆς Μ. Δαφνίου σ. 98.

ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΚΙΒΩΤΙΔΙΟΝ ΤΗΣ Μ. ΛΑΥΡΑΣ

Μεταξύ τῶν ὀλίγων μαρμαρίνων ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει τὸ σκευοφυλάκιον τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας συγκαταλέγεται καὶ κιβωτιδίον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπίδου (εἰκ. 1) ἔχον ἐξωτερικῶς τὰς ἐξῆς διαστάσεις: μῆκος 0.202, πλάτος 0.145 μ.

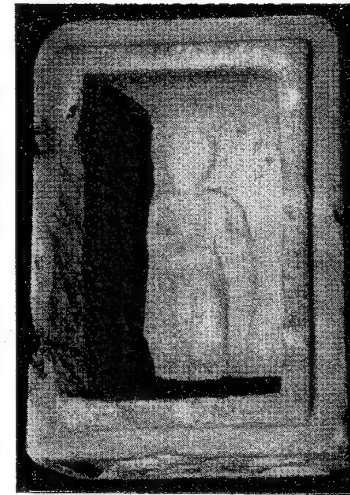
Εἰκ. 1. Προοπτικὴ ἀποψὶς καὶ ἐγκαρσία τομὴ τοῦ κιβωτιδίου τῆς Μ. Λαύρας.

καὶ ὕψος 0.13 μὴ συμπεριλαμβανομένων τῶν τεσσάρων ταπεινῶν (ὑψ. 0.02) συμφυῶν ποδῶν, ἐφ' ὧν στηρίζεται. Σήμερον τὸ κιβωτιδίον στερεῖται καλύμματος, ὅπερ θὰ προσηρμόζετο εἰς τὴν ὑπάρχουσαν κατὰ τὸ ἄνω χεῖλος τῶν κατακορύφων παρεῖων αὐτοῦ σωζομένην ἐγκοπὴν (πατούραν) (εἰκ. 1).

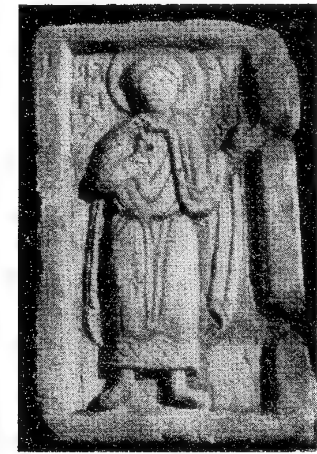
Τόσον ἡ ἐσωτερικὴ ὀριζοντία ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένος του, ὅσον καὶ αἱ τέσσαρες κατακορύφου ἐξωτερικαὶ παρεῖαι τῶν τοιχωμάτων τοῦ κιβωτιδίου φέρουσιν ἀναγλύφους παραστάσεις, ἀνάγλυφον δ' ὡσαύτως παράστασιν θὰ ἔφερον ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ἐλλείπον σήμερον μαρμαρίνον κάλυμμα αὐτοῦ.

Καὶ εἰς μὲν τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πυθμένος του εἰκονίζεται ἐν ἀμυδρῷ ἀναγλύφῳ (εἰκ. 2) ἀνδρική μορφή, ἐνδεδυμένη ποδήρη, ἐξωσμένον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ γλαμύδα πορπομένην ἐμπρὸς καὶ πίπτουσιν ὀπισθεν τῶν ὤμων. Ἐπειδὴ ἡ μορφή αὕτη φαίνεται νὰ ἔχη τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας ὀριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους θὰ εἰκονίζει πιθανώτατα ἓνα νεκρὸν. Λόγῳ ὅμως μὴ

ὑπάρξεως ἐπιγραφῆς ἀγνοῶ τίνα ἀκριβῶς νεκρὸν εἰκονίζει, εἰκάζω δ' ὅμως ὅτι θὰ πρόκειται περὶ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ἐπειδὴ α) ἐξαιρέσει μῖς, πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν παρεῖων εἰκονιζόμεναι ἀνάγλυφοι μορφαὶ (ταυτιζόμεναι διὰ προσχαρᾶμένων ἐπιγραφῶν) εἶναι σχετικαὶ πρὸς τὸν μάρτυρα τοῦτον καὶ β) ἐπειδὴ ὑπάρχουσιν ἐν Ἀγ. Ὁρει ἀνάλογα, σχετικὰ πρὸς τὸν Ἀγ. Δημήτριον παραδείγματα μεταλλίνων κιβωτιδίων—ὡς π. χ. τὸ ἀργυροῦν τῆς Μ. Βατοπεδίου¹ καὶ τὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας²—εἰς τὰ ὁποῖα εἰκονίζεται ἐσωτερικῶς νεκρὸς ὁ Ἀγ. Δημήτριος. Ὡς δὲ πειστικῶς ὑπεστήριξεν ὁ κ.

Εἰκ. 2. Ἡ ἐν τῷ πυθμένι τοῦ κιβωτιδίου ἀμυδρῶς ἀνάγλυφος εἰκὼν.

Εἰκ. 3. Ἡ ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν ὁλόσωμος εἰκὼν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου.

Ἀ. Ευγγόπουλος (ἔ. ἀ. σ. 113), τὰ μετὰ παραστάσεων τοῦ Ἀγ. Δημητρίου μυροδόχα κιβωτίδια ἀποτελοῦσι «μικρογραφίας τῆς ἐν τῷ κιβωτίῳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου σαρκοφάγου, ἧτις ἐπιστεύετο ὅτι περικλείει τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου». Ἐπιστεύετο δὲ μάλιστα ὡσαύτως κατὰ τοὺς μετὰ τὸν 10ον αἰῶνα, ὅτι ἡ σαρκοφάγος αὕτη ἦτο διπλὴ ἀποτελουμένη ἀπὸ μίαν ὑπέργειον κενὴν καὶ μίαν ὑπὸ ταύτην ὑπόγειον, περιέχουσαν τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος, ἐκ τῶν πληγῶν τοῦ ὁποῖου ἐξήρχετο τὸ μύρον. Ἐπειδὴ δ', ὡς φαίνεται, πολλάκις ἐγένετο σύγχυσις μεταξὺ τῶν δύο σαρκοφάγων καὶ πολλοὶ ἐπίστευον ὅτι τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου εὗρισκετο εἰς τὴν ὑπέργειον σαρκοφάγον³,

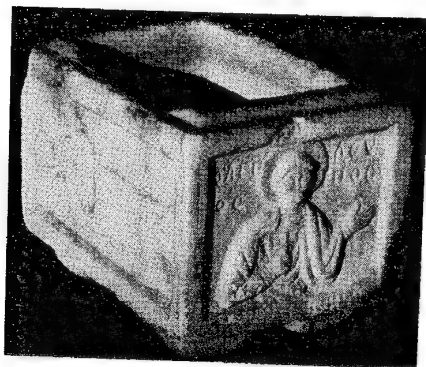
¹ Ἀ. Ευγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1936 σ. 104 καὶ 114.

² Ἀ. Ευγγόπουλος, ἔ. ἀ., σ. 109.

³ Ὁρα σχετικῶς Ἀ. Ευγγόπουλον, ἔ. ἀ. σ. 115.

συμπεραίνω, ότι την δοξασίαν ταύτην ακολουθεῖ καὶ τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον κιβωτιδίου, ὅπερ εἰκονίζει εἰς τὸν πυθμένα του ἓνα νεκρόν, ὅστις, κατὰ τ' ἀνωτέρω, πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἁγ. Δημήτριος.

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ κιβωτιδίου εἰκονιζομένων μορφῶν. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κιβωτιδίου εἰκονίζεται, ἐντὸς ἐξέχοντος πλαισίου, ὁλόσωμος κατὰ τὸ μήκος τῆς πλευρᾶς ὁ Ἁγ. Δημήτριος (εἰκ. 3) μὲ πλουσίαν περιβολὴν ἥτοι μὲ ποδῆρη, ἐξωσμένον χειριδωτὸν χιτῶνα ἔχοντα κεκοσμημένην τὴν κάτω παρυφήν (εἰκ. 3)

Εἰκ. 4. Προοπτικὴ ἄποψις τοῦ κιβωτιδίου μὲ τὰς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἁγίου Λούπου.

καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα πορπουμένην ἔμπρὸς πρὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ καταπίπτουσιν κατὰ μὲν τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ ὀπισθεν τοῦ ὤμου, ἵνα ἀφήσῃ ἐλευθέραν τὴν φέρονσαν τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος καὶ κατακορύφως ὑψουμένην δεξιὰν τοῦ ἁγίου, κατὰ δὲ τὸ δεξιὸν ἡμισυ ἀναδιπλουμένην ἔμπροσθεν καὶ καλύπτουσιν τὸν πλαγίως δεξιὰ εἰς σχῆμα δεήσεως ἐκτεινόμενον ἀριστερὸν βραχίονα τοῦ μάρτυρος. Περιέργον εἶναι, ὅτι ἐν ᾧ ὁ ἅγιος παρρεστάθη καθ' ἑαυτὸν ὄρθιος, ὅμως ἐπὶ τοῦ κιβωτιδίου φαίνεται κατακεκλιμένος (εἰκ. 4), ἔγινε δὲ τοῦτο πιθανῶς ἵνα παρασταθῇ μεγαλύτερος εἰς κλίμακα, ὥς ἀποτελῶν τὸ κύριον πρόσωπον τοῦ κιβωτιδίου. Κατακεκλιμένον δ' ἀνέμενέ τις τὸν ἅγιον μᾶλλον ἐπὶ τοῦ μὴ σωζομένου καλύμματος, ὥς τὸν βλέπομεν π.χ. ἐπὶ τοῦ ὀριζοντίου συρτοῦ καλύμματος τοῦ περιφήμου ἀργυροῦ κιβωτιδίου τῆς Μ. Βατοπεδίου¹ καὶ τοῦ ὁμοίου τῆς Halberstadt². Κλίνω τούτου ἕνεκα νὰ ὑποθέσω, ὅτι τὸ ἐλλεῖπον μαρμάρινον κάλυμμα τοῦ κιβωτιδίου τῆς Λαύρας δὲν θὰ ἦτο ἀπλῶς ὀριζόντιον ἀλλὰ θὰ εἶχε τὴν μορφήν ἀνεστραμμένης σκάφης, οἷαν συναντῶμεν εἰς τε παλαιοχριστιανικὰς³ καὶ εἰς βυζαντινὰς σαρκοφάγους⁴, μικρογραφίαν τῶν ὁποίων παρέχει τὸ ἐξεταζόμενον κιβωτιδίου.

¹ Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἑφημ. 1936, σ. 102 εἰκ. 1.

² O. M. Dalton, Byzantine art and archaeology εἰκ. 338.

³ Σαρκοφάγοι Ἁγ. Ἑλένης καὶ Ἁγ. Κωνσταντίας, ἐν τῷ Βατικανῷ (O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 131 καὶ εἰκ. 76, 77).

⁴ Π.χ. τὴν σαρκοφάγον τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 82 εἰκ. 29) καὶ τὴν σαρκοφάγον τοῦ Γεωργίου Καπανδριτοῦ (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΓ' [1935] σ. 353 εἰκ. 6).

Ἐπὶ τῶν δύο ἀμέσως πρὸς τὴν πλευρὰν ἐφ' ἧς εἰκονίζεται ὁ Ἁγ. Δημήτριος συνεχομένων κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ἡμετέρου κιβωτιδίου εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον ἐντὸς ἐξέχοντος πλαισίου οἱ δύο νεαροὶ καὶ ἡγαπημένοι τοῦ Ἁγ. Δημητρίου σύντροφοι καὶ συναθληταὶ ἥτοι ἀφ' ἐνὸς μὲν ὁ Ἁγ. Νέστορ (εἰκ. 5), ὅστις μὲ τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου κατέβαλε τὸν Λυαῖον, ἀφ' ἑτέρου δ' ὁ Ἁγ. Λούπος, ὁ ὑπηρέτης τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὅστις κατὰ τὴν ὥραν τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου λαβὼν τὸ δράριον αὐτοῦ ἐξετέλει ἰάσεις, δι' αἷς καὶ ἐθανατώθη ὑπὸ τοῦ Μαξιμιανοῦ. Καὶ ὁ μὲν Ἁγ. Νέστορ εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὡς νέος ἀγένειος, φορῶν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, κρατῶν δὲ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος

Εἰκ. 5. Προτομὴ τοῦ Ἁγ. Νέστορος.

Εἰκ. 6. Προτομὴ τοῦ Ἁγ. Λούπου.

τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρον ἔμπρὸς ὑψωμένην εἰς σχῆμα προσευχῆς μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ δὲ Ἁγ. Λούπος, ἀγένειος καὶ αὐτός (εἰκ. 6), φορεῖ χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ χλαμύδα πορπουμένην ἀριστερᾷ, κρατεῖ δὲ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἐνῶ τὴν ἀριστερὰν ἐκτείνει πλαγίως πρὸς τὰ ἄνω εἰς χειρονομίαν δεήσεως.

Τέλος ἐπὶ τῆς τετάρτης πλευρᾶς, ἀντιστοίχου πρὸς τὴν ἑτέραν μακρὰν πλευρὰν, ἐφ' ἧς εἰκονίζεται ὁ Ἁγ. Δημήτριος, παρίσταται ἐν προτομῇ μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν οὐλὴν κόμην του ὁ Ἁγ. Γεώργιος (εἰκ. 7) ἐν χιτῶνι καὶ χλαμύδι μετὰ φίβλας καὶ ἐν στάσει ὁμοίᾳ πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Λούπου. Ἐπειδὴ δ' ἡ εἰκὼν του εἶναι τετράγωνος ἵνα πληρωθῇ τὸ ἀπομένον κενὸν τοῦ ὀρθογωνίου χώρου τῆς παρεῖδς ἐγλύφωσαν ἐκατέρωθεν τῶν δύο κατακορύφων παρεῖδων τοῦ πλαισίου τῆς εἰκόνης του ἀνὰ μία εὐρεία διακοσμητικὴ ταινία ἐκ κυματιστοῦ βλαστοῦ καὶ ἀναδιπλουμένων, σχεδὸν χαρακτῶν, ἡμιανθεμίων, μιμουμένων τεχνικὴν ἐπὶ μετάλλου. Ποίαν σχέσιν πρὸς τὰς λοιπὰς ἔχει ἐνταῦθα ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου δὲν δύναμαι ἀσφαλῶς νὰ ἐξηγήσω. Βεβαίως οἱ δύο ἅγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος συχνότατα εἰκονίζονται παρ' ἀλλήλους καὶ εἰς τοὺς τοίχους τῶν ναῶν καὶ εἰς ἔργα μικροτεχνίας. Ἐνταῦθα

ἴσως ὁ Ἅγ. Γεώργιος νὰ ἦτο ὁ φερώνυμος ἢ ὁ προστάτης ἅγιος τοῦ ἀναθέσαντος τὸ κιβωτιδίου.

Τὴν εἰκόνα τοῦ Ἅγ. Γεωργίου ὡς καὶ τὴν τοῦ ὑπτίου Ἅγ. Δημητρίου παραμορφώνουσιν ἐσκωριασμένοι σιδηροὶ δακτύλιοι (εἰκ. 7), προστεθέντες μεταγενεστέρως ὑπὸ ἀπειροκάλου μοναχοῦ καὶ χρησιμεύοντες προφανῶς διὰ τὸ κλεῖθρον ἀσφαλείας τοῦ κιβωτιδίου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ ἐξετασθέντος κιβωτιδίου, ἐξ ὧσων ἀνωτέρω εἴπομεν, πρόκειται πιθανώτατα περὶ θήκης προοριζομένης νὰ περιλάβῃ

Εἰκ. 7. Προτομή τοῦ Ἅγ. Γεωργίου.

μύρον καὶ αἷμα τοῦ μυροβλήτου ἁγίου, τοιαῦται δὲ ὑπάρχουσι πολλαὶ εἰς τὸ Ἅγ. Ὅρος. Τὸ ἡμέτερον κιβωτιδίου εἶναι βυζαντινῶν χρόνων, χρονολογούμενον πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος, ὡς μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ πλαδὰ τεχνοτροπία τῶν ἀναγλύφων παραστάσεων αὐτοῦ, αἵτινες ἔχουσι μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς ἀνάλογα ἔργα, π.χ. πρὸς τὰ ἀνά-

γλυφα τῆς ξυλογλύπτου θύρας τῆς Ἀχρίδος (Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. XXXIV) κλπ. ἀλλὰ καὶ τὸ εἶδος καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ κυματιστοῦ βλαστοῦ καὶ τέλος ὁ χαρακτήρ τῶν γραμμάτων τῶν συνοδευουσῶν τὰς ἀναγλύφους μορφὰς τῶν ἁγίων ἐπιγραφῶν.

ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ ΧΕΛΑΝΔΑΡΙΟΥ

α) *Τὸ μαρμάρινον τέμπλον.* Εἰς ἄρθρον του περὶ τῶν φραγμάτων τοῦ ἱεροῦ τῶν βυζαντινῶν ναῶν ὁ μακαρίτης καθηγητὴς Louis Bréhier¹ κατέλεξε παραδείγματα μαρμαρίνων τέμπλων τῶν καθολικῶν μονῶν τινῶν τοῦ Ἅγ. Ὁρους, παρέλιπεν ὅμως ν' ἀναφέρῃ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, ὅπερ, ὡς ἐξηκριβώσα κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1953 ἐπίσκεψίν μου εἰς τὴν εἰρημένην μονήν, διατηρεῖται ἀκέραιον ὀπισθεν τοῦ μεταγενεστέρου ξυλίνου εἰκονοστασίου (εἰκ. 1)². Τὸ μαρμάρινον λοιπὸν τοῦτο τέμπλον ἀποτελεῖται, ὡς συνήθως, κατὰ μὲν τὸ μέσον τμήμα του, ἦτοι τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ κυρίως ἱερόν, ἐκ 4 πεσσίσκων ὕψους 1,215 μ. καὶ συμφυῶν πρὸς αὐτοὺς ὑπερθεν κιονίσκων, ὕψους 1,815, στηριζόντων ἐλαφρὸν ὀριζόντιον ἐπιστύλιον (εἰκ. 1). Κατὰ δὲ τὰ ἄκρα τμήματα (προθέσεως καὶ διακονικοῦ) ἀντὶ τεσσάρων ὑπάρχουσι δύο μόνον πεσσίσκοι μετὰ κιονίσκων ἐφαπτόμενοι τῶν ἐκατέρωθεν τοιχωμάτων καὶ στηρίζοντες ὁμοίως ἐλαφρὸν ἐπιστύλιον. Ὡς δὲ συνήθως, τῶν μέσων στηριγμάτων τοῦ κεντρικοῦ τμήματος οἱ πεσσίσκοι, ὡς καὶ οἱ τῶν ἄκρων τμημάτων, φέρουσι συμφυεῖς καὶ τοὺς δύο μικροὺς παραστάτας τῶν βημοθύρων, ὧν οἱ μέσοι ἀπολήγουν ἄνω εἰς ὀγκώδεις *κοινδύλους*³ (πόμολα) (εἰκ. 1 καὶ 2).

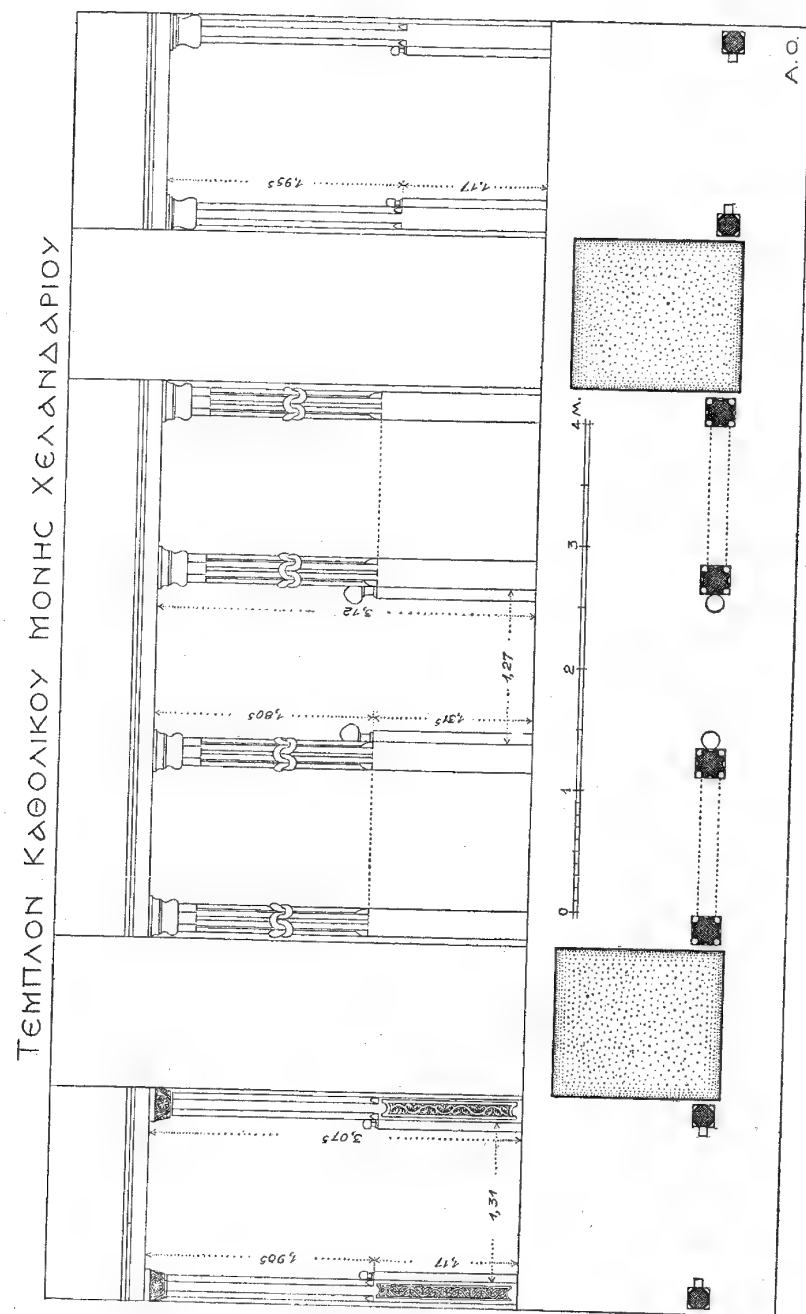
Πλὴν τῶν πεσσίσκων τῆς προθέσεως, οἵτινες κοσμοῦνται κατὰ τὴν προσθίαν κατακόρυφον αὐτῶν ἐπιφάνειαν δι' ἀναγλύφου ἐλικοειδοῦς κοσμήματος (εἰκ. 2), πάντες οἱ λοιποὶ ἦτοι οἱ 4 τοῦ μέσου τμήματος καὶ οἱ 2 τοῦ διακονικοῦ εἶναι ἀκόσμητοι. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς ἐπὶ τῶν πεσσίσκων κιονίσκους, οὗτοι εἰς μὲν τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν εἶναι ὀκτάγωνοι ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ, στεφόμενοι τῆς μὲν προθέσεως ὑπὸ κυβικῶν μετὰ λοξῶν ἀποτετιμημέ-

¹ Atti del V Congresso intern. di studi bizantini τ. II, Roma 1940, σ. 48 ἐξ.: Anciennes clôtures de choeur dans les monastères de l'Athos. Εἰδικώτερον περὶ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν ἐπραγματεύθη προσφάτως ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. ΚΓ' (1953) σ. 83-91 (Κανίσκιον Φαίδωνι Κουκουλέ) ἐπενεγκῶν ἱκανὰς προσθήκας καὶ διορθώσεις εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἄρθρον τοῦ Bréhier.

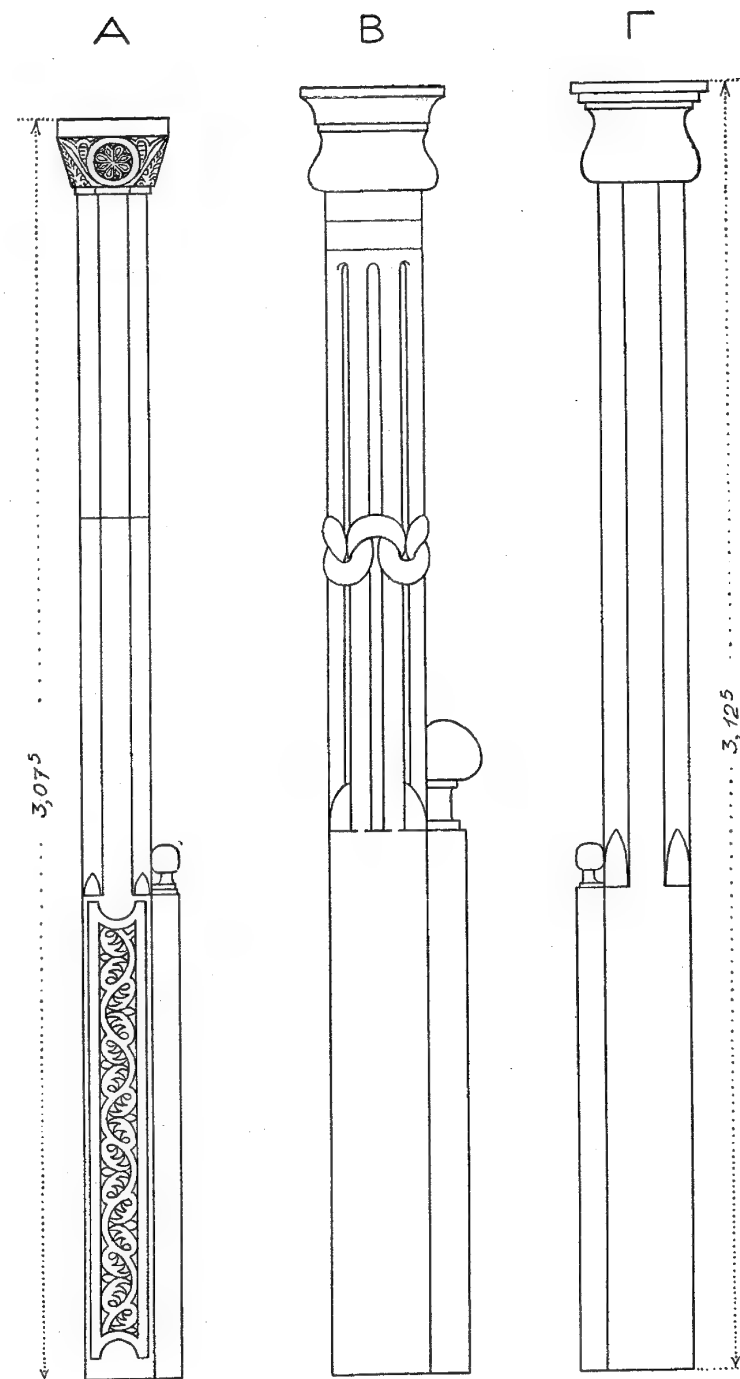
² Περὶ ἄλλων μαρμαρίνων τέμπλων καθολικῶν μονῶν τοῦ Ἅγ. Ὁρους θέλω πραγματευθῆ προσεχῶς.

³ Κατὰ Κωδινόν (21, 21 Βόννης): τὸν ἐπάνω κόνδυλον τοῦ δικανικίου κεχρυσωμένον ὄντα.

Εἰκ. 1. Ἀναπαράστασις τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου.

Εἰκ. 2. Κιονίσκοι ἐκ τοῦ τέμπλου. Α προθέσεως, Β μέσου τμήματος, Γ διακονικοῦ.

νων γωνιῶν κιονοκράνων κοσμουμένων διὰ ρόδακος (εἰκ. 2) τοῦ δὲ διακο-
νικοῦ διὰ κοιλοκύρτων κιονοκράνων, ἐν ᾧ τουναντίον οἱ τοῦ μέσου τμήματος
ἔχουσι τὴν μορφήν δέσμης ράβδων ἢ λαμπάδων, συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον
τοῦ ὕψους των διὰ σχοινίου ἢ κόμβου¹ στέφονται δ' ὑπὸ κιονοκράνων, ἅτινα
παρουσιάζουσιν ὡς καὶ τὰ τοῦ διακονικοῦ μορφήν κοιλόκυρτον (εἰκ. 2), οἷαν δὲν
συναντῶμεν εἰς ἄλλα βυζαντινὰ κιονόκρανα, ἰδιαίχουσιν δὲ μᾶλλον εἰς ἀρχιτε-
κτονικὰ μέλη τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἰδίᾳ εἰς ἰσλαμικὰ κιονό-
κρανα τοῦ 17^{ου} αἰῶνος². Τοῦτου ἕνεκα φρονῶ, ὅτι τὰ κιονόκρανα ταῦτα
δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν τέμπλον ἀλλ' ἀντικατέστησαν τὰ βυζαντινὰ,
κατὰ τὸν 16^{ον} ἢ 17^{ον} αἰῶνα, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ὑπερθεῖν ἐπιστυλίου, τοῦ
ὁποίου ὡσαύτως ἡ κοίτης μορφῆς τομῇ δὲν εἶναι βυζαντινὴ. Ἐπειδὴ δὲ
καὶ τῶν κορμῶν ἢ τε ἐργασία καὶ ἢ ἐν γένει ὅψις φαίνεται χονδροει-
δεστέρα ἀναλόγων βυζαντινῶν, ὑποθέτω ὅτι ὁλόκληρον τὸ βυζαντινὸν μέ-
σον τμήμα τοῦ τέμπλου, φθαρὲν ἄγνωστον ἕνεκα τίνος αἰτίας, ἀντικατεστάθη
δι' ἄλλου μιμηθέντος τὴν μορφήν τῶν κιονίσκων τοῦ παλαιοῦ οὐχὶ δὲ καὶ τῶν
κιονοκράνων. Πάντως ἡ ἀντικατάστασις αὕτη εἶναι πρόγενεστέρα τοῦ 1774,
ὁπότε, συμφώνως πρὸς σχετικὴν ἐπὶ τοῦ μεταγενεστέρου ξυλίνου τέμπλου σερ-
βικὴν ἐπιγραφὴν, ἐγένετο ἡ ἐπιχρύσωσις τοῦ νεωτέρου τέμπλου. Σημειωτέον
ὅτι συγγενὴ περίπου κιονόκρανα ἔχει καὶ τὸ ἐν τῇ αὐλῇ τῆς μονῆς φρεατοστέ-
γασμα, ὅπερ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1598.

Λόγῳ τῆς ἀποκρύψεως τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου ὑπὸ τοῦ μετα-
γενεστέρου ξυλίνου δὲν ἠδυνήθηγιν νὰ ἐξακριβώσω ἐὰν σώζονται μαρμάρινα
θωράκια μετὰ τῶν πεσσίσκων καὶ ἂν ταῦτα ἦσαν ἢ ὄχι διακεκοσμημένα.

β) Τὸ πλυντήριο. Εἰς ἀπόστασιν 2 λεπτῶν τῆς ὥρας πρὸς τὰ Β.Δ.
τοῦ περιβόλου τῆς Μ. Χελανδαρίου εὐρίσκεται τὸ ἄνωθεν εἰκονιζόμενον ἡμι-
κατεστραμμένον, πλακοσκεπὲς κτίσμα (εἰκ. 3), ὅπερ, λόγῳ τῆς κεραμοπλαστικῆς
διακοσμῆσεως τὴν ὁποίαν παρουσίαζεν, ὅταν μακρόθεν διὰ πρώτην φορὰν
κατ' Ἰούνιον τοῦ 1953 τὸ ἀντίκρυσεν, εἴλκυσε ζωηρῶς τὴν προσοχήν μου.

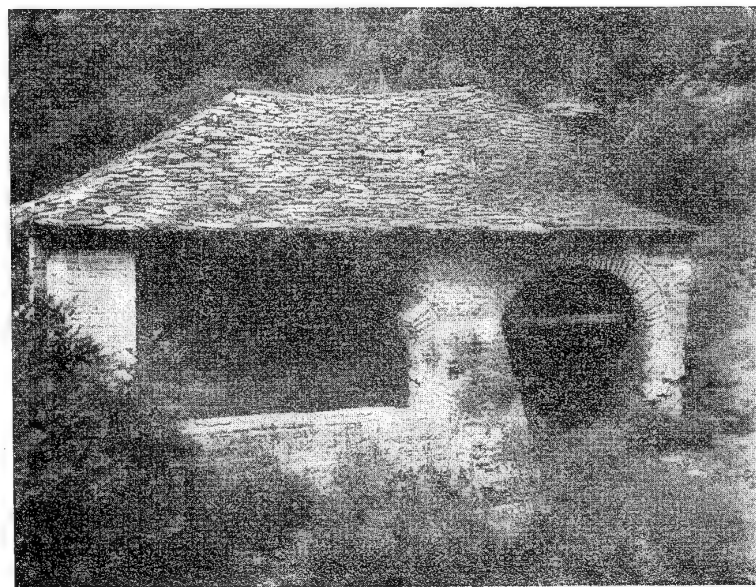
Ἐγγυτέρα ἐξέτασις τοῦ κτηρίου αὐτοῦ μοι ἐφάνέρωσε τὸν προορισμὸν
του. Σειρὰ δέκα ὥραιων μαρμαρίνων σκαφῶν, παρατεταγμένων εἰς τὸ ἐσω-
τερικόν του ἐμαρτύρει ὅτι ἐχρησίμευεν ἄλλοτε — ἐν μέρει δὲ καὶ σήμερον —
ὡς πλυντήριο τῆς μονῆς Χελανδαρίου. Ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτου εἶδους μοναστη-
ριακὸν κτίσμα ἐγνώριζον μὲν ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὰς μονὰς — τὸ τυπικὸν τῆς ἐν

¹ Τοιαύτης μορφῆς κιονίσκων τέμπλου ὑπάρχουσι πολλὰ βυζαντινὰ παραδείγματα, ὡς π.χ. τὸ τῆς Ἀγ. Τριάδος τοῦ Κριεζώτη (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' [1939-40] σ. 12 εἰκ. 8 ἄνω), τὸ τῆς παρὰ τὴν Ἀρταν Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β' [1936], σ. 22 εἰκ. 15 καὶ σ. 23 εἰκ. 16 Α, Β), τὸ τῆς Μ. Δαφνίου (Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Η' [1955-56] σ. 80 εἰκ. 12) καὶ ἄλλα.

² Ὅρα ὅμοια σχήματα ἰσλαμικῶν κιονοκράνων τοῦ 17^{ου} αἰῶνος παρὰ Α. Ε. Richardson - H. Corfiato, *The Art of Architecture*, London (ἄν. χρ.), σ. 319.

Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ρητῶς ἀναφέρει τὴν ὑπαρξίν
τῶν σχετικῶν σαπωνιστριῶν¹ τοῦ ξενῶνος — δὲν εἶχον ὅμως συναντήσει μέχρι
τοῦδε τοιοῦτο εἰς ὅσας μονὰς εἶχον ἐπισκεφθῇ καὶ ἐπομένως δὲν τὸ εἶχον συμ-
περιλάβει εἰς τὴν Μοναστηριακὴν Ἀρχιτεκτονικὴν μου μεταξὺ τῶν βοηθητικῶν
ἐξαρτημάτων τῶν βυζαντινῶν μονῶν, ἐπελήφθη τῆς λεπτομεροῦς ἐξετάσεως
καὶ καταμετρήσεως αὐτοῦ, τούτων δὲ τὰ πορίσματα ἐκθέτω κατωτέρω.

Σχέδιον καὶ σύστημα καλύψεως τοῦ κτηρίου. Τὸ ἐξεταζόμενον κτί-

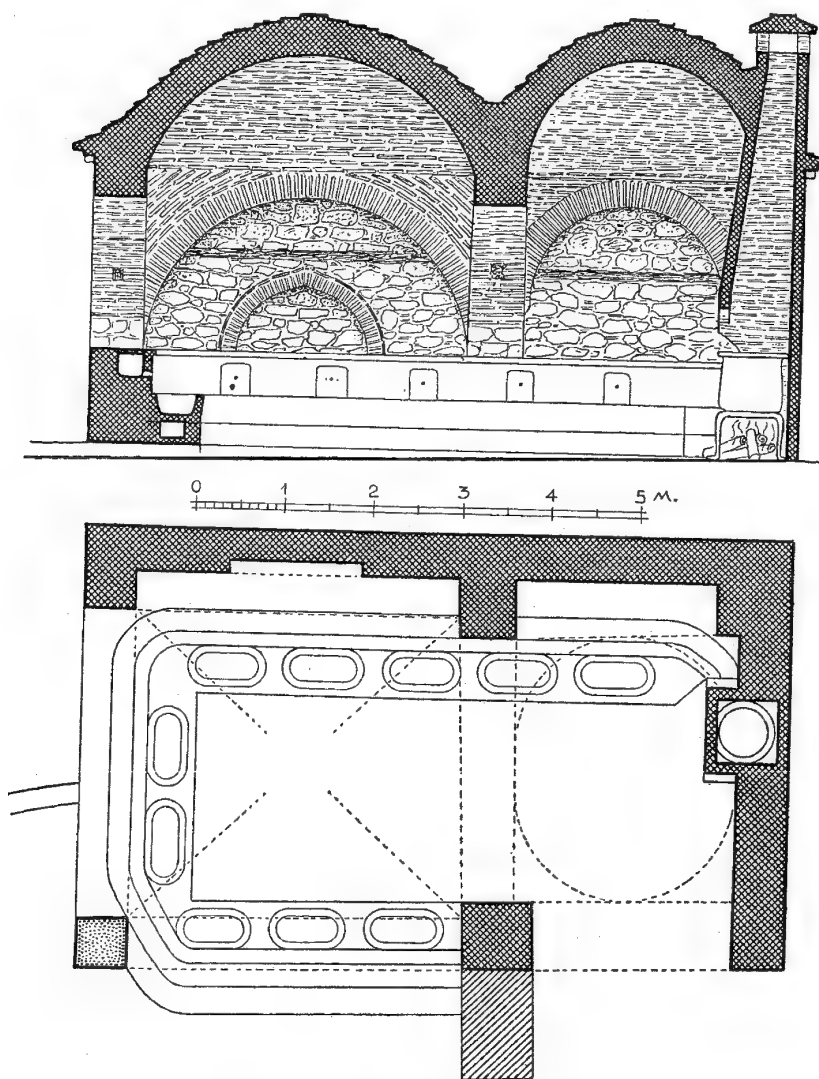

Εἰκ. 3. Νοτιά ὅψις τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

σμα ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 4) ἐξωτερικῶν διαστάσεων
8.00×5.20 μ. καὶ ὕψους κατὰ τὴν πρόσοψιν, ἥτοι τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευ-
ράν, 2.80 μ. Ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν του ἡ μὲν βόρειος καὶ ἡ ἀνατολικὴ
συνίστανται ἐκ τυφλῶν τοίχων ἐκτισμένων διὰ κοινῶν λίθων καὶ ἐφωδιασμέ-
νων διὰ ξυλοδεμάτων, αἱ δὲ δύο ἄλλαι ἦσαν διαλελυμέναι εἰς τόξα στηριζό-
μενα ἐπὶ ἐνὸς γωνιαίου καὶ ἐνὸς διαμέσου πλινθίνου πεσσοῦ (εἰκ. 3 καὶ 4).
Ἐκ τῶν πεσσῶν τούτων ὁ μὲν γωνιαῖος, καταπεσὼν ἄγνωστον πότε καὶ ἐκ τίνος
αἰτίας — πιθανώτατα τῆς ὠθήσεως τοῦ ὑπερθεῖν αὐτοῦ θόλου — ἀνεκτίσθη με-

¹ Dmitriewskij, *Τυπικὰ Ι*, Κίεβον 1895, σ. 691: τὰς πέντε σαπωνιστρίδας ἀνὰ νόμισμα ὅμοιον ἐν πρὸς τὸ ἡμῖν . . . καὶ ἐκάστη κυριακῇ ὑπὲρ σαπωνίου χάριν ἐκπλύνσεως τῶν ἱματίων τῶν ἀνακεκλιμένων ἀρρώστων.

ταγενεστέρως (εἰκ. 3) χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι συνεδέετο ἄλλοτε διὰ πλινθίνου τόξου πρὸς τε τὸν μεσαῖον πεσσὸν καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου

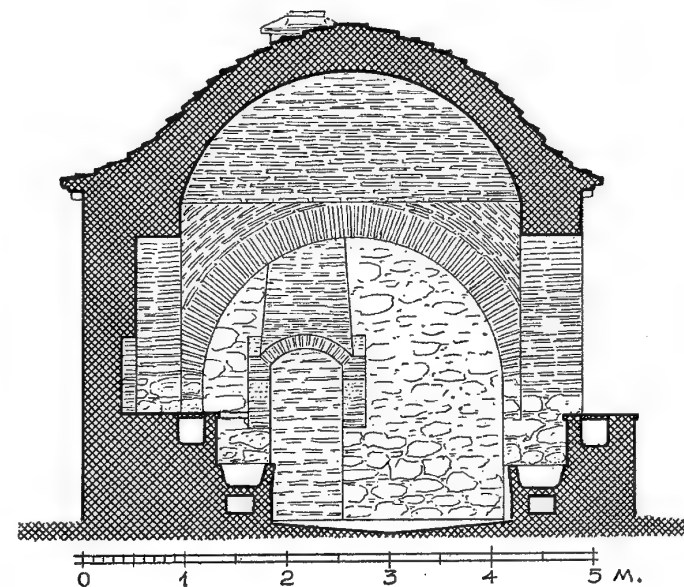

Εἰκ. 4. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομὴ τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

ἀντίστοιχον παραστάδα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐντούτοις σώζονται εἰσέτι τὰ παρὰ τὴν γέννησιν τμήματα τῶν παλαιῶν πλινθίνων τόξων (εἰκ. 3).

Τὸ κτήριο ἐστεγάζετο διὰ δύο καλῶς καὶ σήμερον διατηρουμένων, πα-

ραπλεύρων, πλινθίνων θόλων οἷτινες στηρίζονται, τῇ μεσολαβῇσει λοφίων, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ πλινθίνων τόξων τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων (εἰκ. 3), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ ἰσχυροῦ (0.60×0.65) ἐγκαρσίου τόξου, ὃπερ βαίνει πρὸς βορρᾶν μὲν ἐπὶ παραστάδος τοῦ βορείου τοίχου ἀντιστοίχου διατομῆς (εἰκ. 4), πρὸς νότον δ' ἐπὶ τοῦ πλινθίνου ἐνδιαμέσου τετραγώνου πεσσοῦ τῆς προσόψεως, οὔτινος αἱ σχετικῶς μικραὶ διαστάσεις (0.77×0.80) φαίνεται ὅτι πάλαι ἤδη

Εἰκ. 5. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

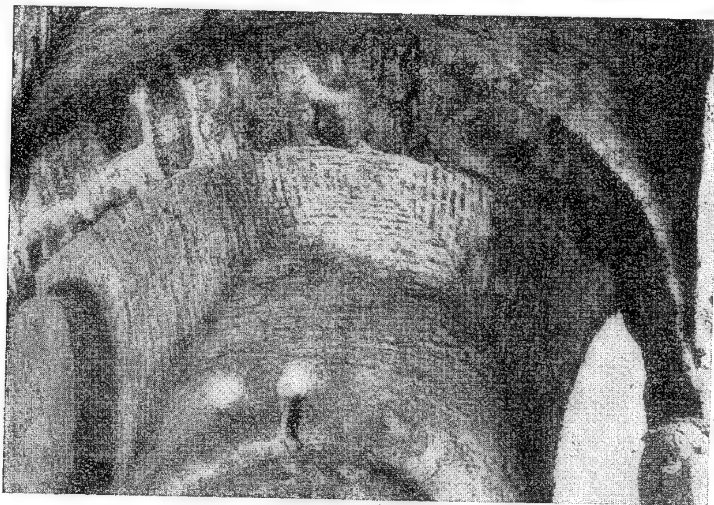
ἐθεωρήθησαν ἀνεπαρκεῖς πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν ἰσχυρῶν ὠθήσεων τοῦ ἐγκαρσίου τόξου, τούτου δ' ἕνεκα ἐδέχθη ὁ μέσος οὔτος πεσσὸς νὰ ἐνισχυθῇ ἐξωτερικῶς δι' ἰσοπαχοῦς πρὸς αὐτὸν κεκλιμένης, πλινθίνης ἀντηρίδος (εἰκ. 3) κατασκευασθείσης ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τοῦ ὕψους τῶν γεννήσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγκαρσίου τόξου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μορφή τῶν καλυπτόντων τὸ κτήριο δύο θόλων, ἐξ ὧν ὁ μὲν πρὸς ἀνατολὰς ἔχει τὸ σχῆμα ἐπιμηκυμένου δίκην ἐλλείψεως ἡμισφαίριου (εἰκ. 4), οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Μ. Ἀγ. Στεφάνου τῶν Μετεώρων¹, καὶ εἰς βυζαντινὸν φρέαρ τῆς Θεσσαλονίκης². Ὁ δὲ πρὸς δυσμὰς εἶναι σκαφοειδής, ἔχει δηλαδὴ μορφήν, ἣτις δὲν εἶναι

¹ Ἀ. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927, σ. 30 εἰκ. 47.

² Ξυγγόπουλος, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης τ. Ζ', 1956, σ. 58 εἰκ. 6.

μὲν πολὺ συνήθης εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς, δὲν εἶναι ὅμως καὶ ἄγνωστος εἰς μοναστηριακὰ καὶ κοσμικὰ κτήρια, ἐξ ὧν ἀναφέρω ἐνταῦθα ὡς παραδείγματα τὴν Τράπεζαν τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων¹, τὸ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἐν Μυστρᾷ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας διμερὲς πρόσκτισμα, ὅπερ καλύπτεται διὰ δύο ἐν συνεχείᾳ σκαφοειδῶν ἢ ἄλλως μοναστηριακῶν λεγομένων θόλων, ὧν εἰκόνα παρέχω παραπλευρῶς (εἰκ. 6), δύο διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος τῶν παρεκκλησίων τοῦ Ἁγ. Νικολάου καὶ τῶν Ἁγ. Τεσσαράκοντα ἐν Ἁγ. Ὁρει μονῆς τῆς Λαύρας² καὶ τὴν παρὰ τὴν μονὴν

Εἰκ. 6. Σκαφοειδὲς θόλος εἰς νότιον πρόσκτισμα τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρᾶ. (Φωτογρ. Α. Γαβρῆλ)

Βλαττάδων τῆς Θεσσαλονίκης κινστέρναν³. Ἀρχικῶς οἱ δύο θόλοι, τῶν ὁποίων ἡ κλεῖς εὐρίσκεται εἰς ὕψος 4.47 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, θὰ ἐνεφανίζοντο ἔξωτερικῶς μὲ τὰς καμπύλας τῶν ἐπιφανείας κεκαλυμμένας διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν⁴ (εἰκ. 7), ἀργότερον δ' ὅμως περιελήφθησαν ἀμφότεροι κάτωθεν ξυλίνης στέγης, καλυφθείσης ὁμοίως διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν (εἰκ. 3).

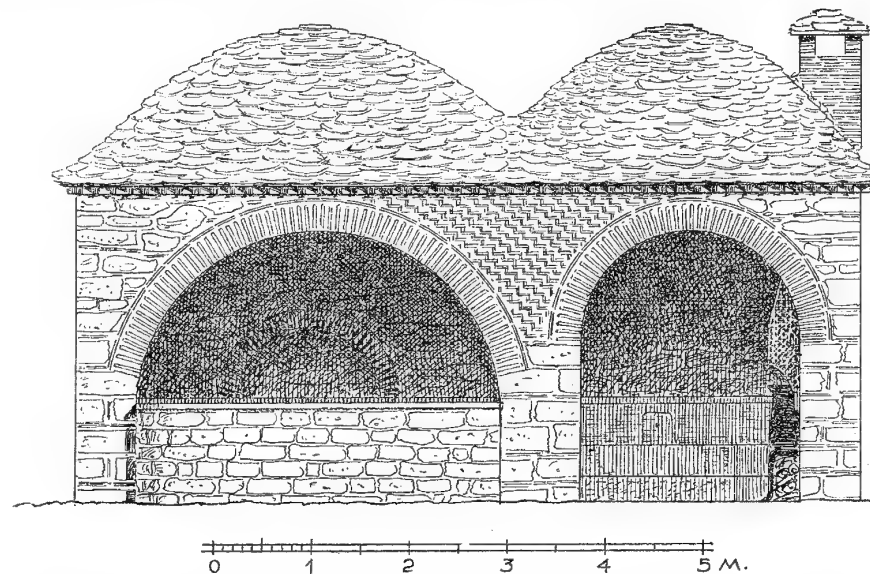
¹ Ἀ. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ σ. 29 καὶ εἰκ. 44.

² Εἰς τὴν ὑπὸ Millet ἐν B.C.H. XXIX (1905) σ. 82 εἰκ. 5 δημοσιευθεῖσαν κάτοψιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας δὲν ὑποδηλοῦνται οἱ καλύπτοντες τὰ διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος τῶν δύο παρεκκλησίων θόλοι.

³ Ξυγγόπουλος, ἑ.ἀ. σ. 52 καὶ 53 εἰκ. 1.

⁴ Ἡ ἀπ' εὐθείας κάλυψις θόλων διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν προτιμωμένη ἐν Ἁγ. Ὁρει τῆς διὰ κεράμων, λόγῳ τῆς ὑγρότητος τοῦ κλίματος, εἶναι συνήθης εἰς τὰς μονὰς τοῦ Ἁθῶ. Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ μονῇ Χελανδρίου τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Τρύφωνος ἔχει τὸν τροῦλλον του πλακοσκεπῆ.

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησης. Εἶναι χαρακτηριστικὸν διὰ καίτοι τὸ κτήριο προωριζέτο διὰ τὸν πεζὸν σκοπὸν τῆς πλύσεως τῶν σινδόνων καὶ τῶν ἱματίων τῶν ἀρρώστων ἢ καὶ τῶν ἄλλων μοναχῶν, ὅμως οἱ φιλόκαλοι κατασκευασταὶ τοῦ δὲν ὤκησαν νὰ φαιδρύνουν τὰς δύο κυρίας του ὄψεις (νοτίαν καὶ δυτικὴν) διὰ πλινθίνων κοσμημάτων. Οὕτω πλὴν τῶν ἐπιμελῶς διὰ πλινθίων πάχους 0.035 μ. ἐκτελεσμένων τόξων τῶν (ὧν τὸ σωζόμενον διατηρεῖ εἰσέτι κατὰ τὰς γεννήσεις καὶ τὸν ξύλινον ἐλκυστήρα του εἰκ. 3) καὶ τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τριγωνικὰ τύμπανα ἐπληρώθησαν διὰ τοῦ λεγομένου βαθμιδωτοῦ θέματος (motif), ἐκτελεσθέντος διὰ πλινθίων πάχους 0.035 καὶ ἰσοπαχῶν πρὸς

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου.

αὐτὰς ἀρμών ἐκ κονιάματος (εἰκ. 3 καὶ 7). Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα δὲν εἶναι βεβαίως νέον· διότι τὸ συναντῶμεν εἰς τὰ τριγωνικὰ τύμπανα τῶν τοξωτῶν ἡλιακῶν πολλῶν ἀγιορειτικῶν μονῶν¹, ὡς π.χ. τοῦ Ξηροποτάμου, τοῦ Παντοκράτορος, τοῦ Κουτλουμουσίου καὶ αὐτῆς ἐτι τῆς Μ. Χελανδαρίου (εἰκ. 7). Τέλος πλινθίνῃ ὀδοντωτῇ ταινίᾳ τρέχει εὐθὺς κάτωθεν τῆς στέγης (εἰκ. 3).

Ἐσωτερικὴ διάταξις τῶν σκαφῶν. Αἱ πρὸς πλῆσιν τῶν ἱματίων τῶν μοναχῶν προοριζόμεναι μαρμάριναι σκάφαι², δέκα τὸν ἀριθμὸν ἐν συνόλῳ, εἶναι

¹ Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ὁρλάνδου, Μοναστηρ. Ἀρχιτ. σ. 20 εἰκ. 28 (Μονὴ Κουτλουμουσίου).

² Ὀνομαζόμεναι σήμερον ὑπὸ τοῦ λαοῦ πλύστρες ἢ κοπάνες (Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις τ. Β. σ. 766).

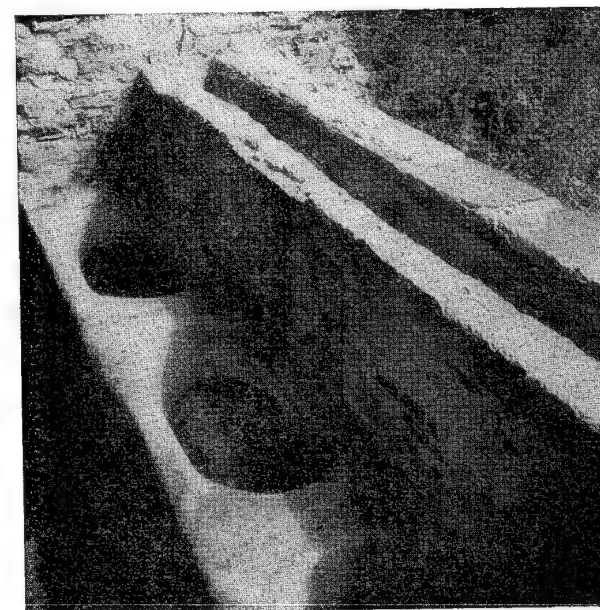
τεταγμένοι κατά σειράν ἐν ἐπαφῇ, καταλαμβάνουσαι ὁλόκληρον τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ τὸ ἥμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου. Τοποθετημένοι ἐπὶ πλινθίνου ὑποβάθρου ὕψους 0.25 μ., διαπερωμένοι ὑπὸ ὀρθογωνίου αὐλακος, ὕψους 0.16 καὶ πλάτους 0.25, εἶναι λαξευμένοι ἐντὸς κανονικῶν ὀγκων λευκοῦ μαρμάρου διαστάσεων: πλάτους 0.62, ὕψους 0.31 μ. καὶ μήκους περίπου 1.10 μ. Αἱ κοιλότητες τῶν σκαφῶν κανονικώτατα λαξευ-

Εἰκ. 8. Ἡ μετὰ κεραμίων κοσμημάτων δυτικὴ πρὸς τὴν αὐλὴν πλευρὰ τῶν κελλίων τῆς Μ. Χελανδαρίου.

μένοι (εἰκ. 9) ἔχουσι πλάτος μὲν 0.63 μ. καὶ βάθος 0.22 μ. Τὸ σχῆμά των ἐν κατόψει μὲν εἶναι ὀρθογώνιον, ἀπολήγον ἑκατέρωθεν εἰς δύο ἡμικύκλια (εἰκ. 4), ἐν κατακορύφῳ δ' ἐγκαρσίᾳ τομῇ εἶναι τραπέζιον (εἰκ. 5). Τὸ ὕδωρ ὅπερ ἐτροφοδοτεῖ τὰς σκάφας διωχετεύετο εἰς αὐτὰς μέσῳ κλισίᾳ, πλακοσκεποῦς αὐλακος, πλάτους 0.26 καὶ βάθους 0.30 μ., κατεσκευασμένης ἐντὸς πεζουλλίου ἢ τοιχώματος ὑψομένου παραπλεύρως καὶ ὑπεράνω τῶν σκαφῶν. Ἡ πρὸς τὰς σκάφας βλέπουσα παρειὰ τοῦ πεζουλλίου τούτου ἦτο ἐπενδεδυμένη διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, πάχους 0.05 μ., αἵτινες εἰς ὕψος 0.20 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν σκαφῶν διετρυνώοντο ὑπὸ ὀπῶν, δι' ὧν τὸ ἐκ τῆς ὀπισθεν αὐλακος ὕδωρ εἰσέρρεεν εἰς τὰς σκάφας, ρυθμιζόμενον διὰ κρουνῶν.

Τὸ χάριν τῆς πλύσεως εἰς τὰς σκάφας ρέον ὕδωρ ἐθερμαίνεται ἐντὸς μεγάλου λέβητος τιθεμένου ἐπὶ ἐστίας κατεσκευασμένης εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πλυντηρίου (εἰκ. 4 καὶ 5). Τῆς ἐστίας ταύτης διατηρεῖται μέχρι σήμερον καὶ ἡ βοηθοῦσα εἰς τὸ ἔλκυσμα τοῦ πυρὸς πυραμιδοειδῆς «φούσκα» καὶ ἡ ὑπὲρ τὴν στέγην εἰς τὸν ἐλεύθερον ἀέρα προβάλλουσα καπνοδόχη (εἰκ. 3 καὶ 5). Μετὰ τὴν ἐν τῷ λέβητι θέρμανσίν του τὸ ὕδωρ ἔχετο εἰς τὴν παρακειμένην τῇ ἐστίᾳ ἀρχὴν τῆς ἄνω αὐλακος καὶ τῇ βοηθείᾳ τοῦ πρὸς

Εἰκ. 9. Σκάφαι τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ πλυντηρίου καὶ ἄνωθεν ἡ αὐλαξ ἀγωγῆς τοῦ θερμοῦ ὕδατος.

δυσμὰς κεκλιμένου πυθμένος αὐτῆς ἐφέρετο πρὸς τοὺς κρουνοὺς τῶν σκαφῶν. Ἀφ' ἐτέρου τὰ ἐκ τῆς πλύσεως ἀκάθαρτα ὕδατα ἀπωχετεύοντο μέσῳ ὀπῆς, εὐρισκομένης εἰς τὸ κάτω ἄκρον ἐκάστης κοιλότητος, εἰς τὴν κάτωθεν τῶν σκαφῶν εὐρισκομένην αὐλακα τοῦ ὑποβάθρου, ἥτις, ἔχουσα καὶ αὐτὴ τὸν πυθμένα κεκλιμένον πρὸς δυσμὰς, ὠδήγει τὰ ἀκάθαρτα ὕδατα ἔξω τοῦ πλυντηρίου, πρὸς μεγαλυτέραν ἀποχευτικὴν ὑπόνομον εὐρισκομένην κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου.

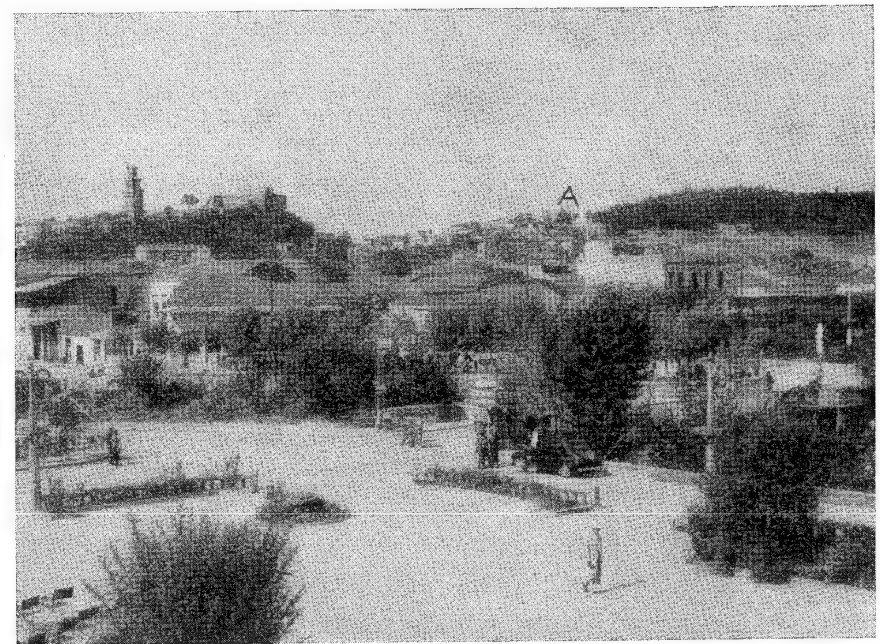
Πρόνοια εἶχεν ὡσαύτως ληφθῇ καὶ διὰ τὴν ἐκροὴν τῶν πλεοναζόντων ἢ ὅπωςδήποτε ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου τοῦ πλυντηρίου πιπτόντων ὑδάτων, ὅπερ ἀντὶ νὰ κατασκευασθῇ ὀριζόντιον διηρέθῃ εἰς δύο ἐλαφρῶς κεκλιμένα ἐπίπεδα συγκλίνοντα πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου, οὗ-

τως ὥστε νὰ σχηματίζεται κατ' αὐτὸν λίαν ἀνοικτὴ αὐλαξ (εἰκ. 5), ἥτις, ἔχουσα καὶ αὐτὴ κλίσιν πρὸς δυσμάς, ὠδήγει τὰ ὕδατα τοῦ δαπέδου, μέσῳ ὁπῆς σωζομένης ὑπὸ τὸν δυτικὸν τοῖχον καὶ ἐν τῷ μέσῳ του, πρὸς τὴν μεγάλην ἀποχευτικὴν ὑπόνομον.

Περαίνων τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀπερίττου πλυντηρίου τῆς Μ. Χελανδαρίου ἐξαίρω ἰδιαιτέρως τὴν στοχαστικότητά καὶ τὴν ἐξαίρετον οἰκονομίαν καὶ πρακτικότητά τῆς διατάξεως τοῦ ταπεινοῦ τούτου προσκτίσματος, τὸ ὁποῖον εἶναι πιθανώτατα ἔργον τοῦ 18ου αἰῶνος καθ' ὃν καὶ ἄλλα σημαντικὰ ἔργα ἐξετελέσθησαν εἰς τὴν μοιήν, ὡς π.χ. ἡ μετὰ τῶν ὡραίων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων δυτικὴ πλευρὰ τῶν κελλίων (εἰκ. 8), ἐφ' ἧς ἀναγράφεται διὰ πλίνθων ὑπὸ τὸ γεῖσον ἡ χρονολογία 1777. Τὸ βαθμιδωτὸν κεράμινον θέμα ὅπερ ἀπαντᾷ εἰς τε τὸ πλυντήριον (εἰκ. 7) καὶ εἰς τὰ κελλία τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (εἰκ. 8) μαρτυρεῖ ἀρκούντως περὶ τῆς ταυτοχρόνου κατασκευῆς των.

ΨΗΦΙΔΩΤΟΝ ΔΑΠΕΔΟΝ ΕΚ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

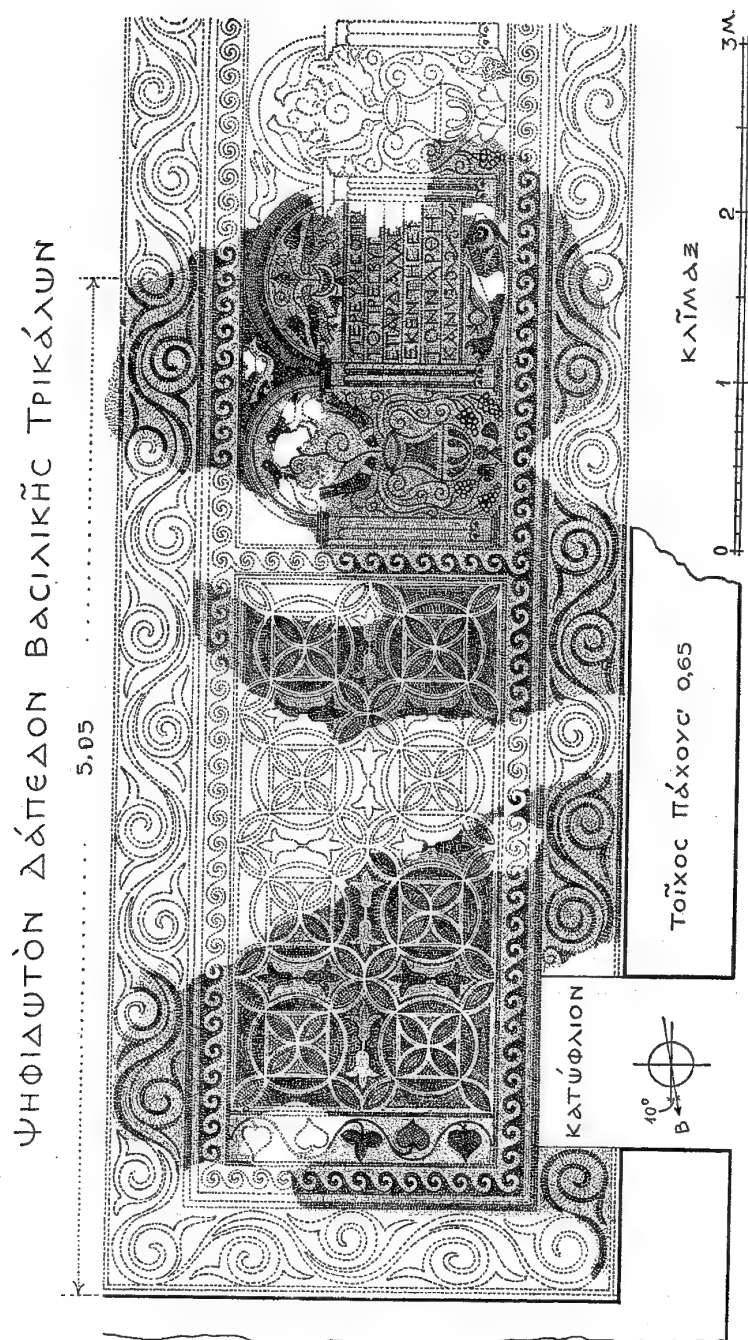
Κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1956 διὰ μηχανικοῦ ἐκκαφέως ἐπιχειρηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Δήμου Τρικάλων διάνοξιν περιφερικῆς ὁδοῦ πέριξ τοῦ ὀλίγον ἔξω τῆς

Εἰκ. 1. Ἀποψὺς τοῦ φρουρίου τῶν Τρικάλων (ἀριστερᾷ) καὶ τοῦ λοφίσκου τοῦ Προφήτου Ἡλίας (δεξιᾷ).

πόλεως, πρὸς Βορρᾶν τῆς ἀκροπόλεως (Κάστρου) τῶν Τρικάλων, κειμένου λοφίσκου τοῦ Προφήτου Ἡλίας (εἰκ. 1) εὗρέθη, ὅλως ἀπροσδοκῆτως, κατὰ τὴν παρυφὴν ἄλσους ἐν θέσει Α τῆς εἰκόνης 1, τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμενον ἡμικατεστραμμένον ψηφιδωτὸν δάπεδον¹ (εἰκ. 2), οὗτινος οὔτε τὸ ἀκρι-

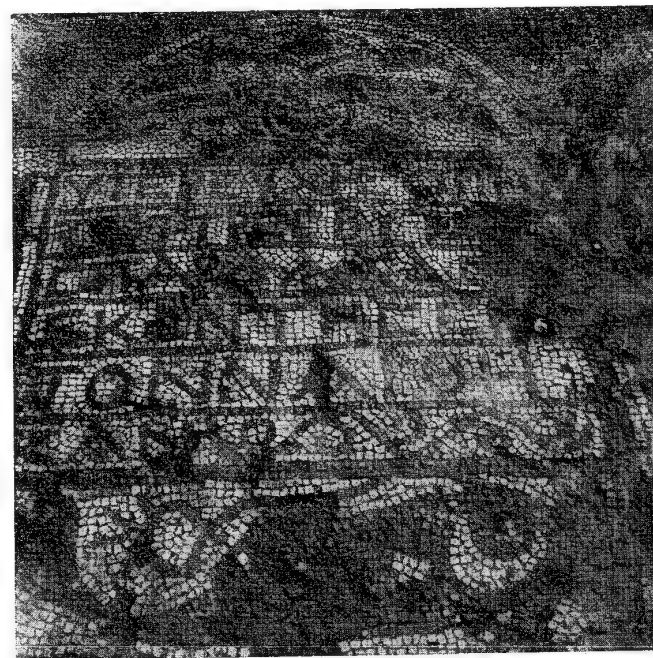
¹ Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Τρίκκης καὶ Σταγῶν Κύριον Δωρόθεον, ὅστις μὲ εἰδοποίησε περὶ τῆς εὗρέσεως τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ ποικιλοτρόπως διευκόλυνε τὴν ἐρευνάν μου ὡς καὶ τὰς πρὸς συντήρησιν τοῦ ψηφιδωτοῦ ἐνεργ-

Εικ. 2. Αποτύπωση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου βασιλικῆς παρὰ τὸν Προφήτην Ἠλίαν τῶν Τρικάλων.

βές ἀρχικὸν μῆκος οὔτε τὸ πλάτος κατέστη δυνατόν νὰ ὁρισθῶσιν, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τοῦ κατωφεροῦς τοῦ ἐδάφους ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς μεγάλης καταστροφῆς ἣν ἐπέφερεν ὁ μηχανικὸς ἐκσκαφεύς.

Πάντως μικρὰ ἐξακριβωτικὴ σκαφή, ἐνεργηθεῖσα πρὸς εὗρεσιν περισσotέρων στοιχείων διεπίστωσε τὴν κατὰ τὸ βόρειον καὶ τὸ δυτικὸν τοῦ ψηφιδωτοῦ κράσπεδον ὑπαρξιν τοίχων, ἐπενδεδυμένων δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ἥς τμήματα διατηροῦνται παρὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων, ὧν ὁ πρὸς δυσμὰς εὐρέθη ὅτι εἶχε πᾶχος 0.65 μ. καὶ ὅτι ἔφερε θύραν ἀνοίγματος 1.00, ἥς τὸ κατώφλιον προεξετείνετο ἐν εἴδει βαθμίδος ἐντὸς τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου (εἰκ. 2). Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἀποκλίνοντος κατὰ 10° πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τοῦ μαγνητικοῦ βορρᾶ, παρεῖχεν ἤδη μίαν ἐνδειξιν ὅτι τὸ εὐρεθὲν δάπεδον ἦτο δυνατόν

Εἰκ. 3. Ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή τοῦ δαπέδου.

νὰ ἀνήκῃ εἰς παλαιοχριστιανικὴν τινα βασιλικήν, τοῦθ' ὅπερ ἐπιβεβαιώνει οὐ μόνον τὸ σχέδιον τῆς διακοσμήσεως αὐτοῦ ἀλλὰ κυρίως ἐπιγραφή (εἰκ. 3), σχεδὸν ἀρτίως διατηρουμένη καὶ συντεθειμένη ἐκ βαθυπρασίνων ψηφίδων κάτωθεν τῆς μέσης ἐκ τριῶν συνεχῶν διακοσμητικῶν ἀψίδων, αἵτινες κοσμοῦσι τὸ ψηφιδωτόν (εἰκ. 2), καὶ ἥτις λέγει:

Ἐπεὶ εὐχῆς ὁ πρ[ω]τοπρεσβύτ[ερος] | Παρδαλᾶς |
ἐκέντησεν | τὸν νάρθη | καν.

γείας μου. Εὐχαριστῶ ὡσαύτως καὶ τὸν ἐφορευόντα τῆς ἀρχαιολογικῆς περιφερείας Βόλου ἐπιμελητὴν κ. Δημ. Θεοχάρην, σπεύσαντα ὡσαύτως νὰ με καταστήσῃ ἐνήμερον τοῦ ἐργήματος καὶ νὰ λάβῃ τὰ πρῶτα ὑπὲρ συντηρήσεως αὐτοῦ προστατευτικὰ μέτρα.

Πρόκειται λοιπόν ἀσφαλῶς περὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος βασιλικῆς, τῆς ὁποίας δυστυχῶς οὐδὲν ἄλλο πλὴν τοῦ ἐξεταζομένου τμήματος δαπέδου ἐσώθη. Τὸ ἀρχικὸν μήκος (11.90 μ.) τοῦ νάρθηκος τούτου δυνάμεθα ἐμμέσως νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῆς ἀποστάσεως εἰς ἣν εὐρίσκεται ὁ ἄξων τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ βορείου τοίχου, δεχόμενοι, ὡς εἶναι εὐλόγον, ὅτι ἡ ἐπιγραφή θὰ εὐρίσκετο εἰς τὸ μέσον. Ἀφ' ἐτέρου τὸ πλάτος του θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπολογισθῇ ἐκ τῶν σωζομένων πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς πλαισίων ἐκ κυματιστῶν βλαστῶν ἐὰν δὲν παρατηρεῖτο λευκὴ ψηφιδωτὴ ἐπιφάνεια καὶ πέραν τοῦ ἀνατολικοῦ πλαισίου.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὴν ἐπιγραφὴν καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ δαπέδου.

1. Ἡ ἐπιγραφή. Ἡ ἀρχικὴ φράσις ὑπὲρ εὐχῆς εἶναι συνηθεστάτη εἰς τοιοῦτου εἶδους ἀναθηματικὰς ἐπιγραφάς¹. Τὸ ἄξιωμα τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου, ὅπερ ἔφερον ὁ δαπανήσας διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ νάρθηκος Παρδαλᾶς, ἀπαντᾷ καὶ εἰς τινὰς ἄλλας ἐπιγραφὰς παλαιοχριστιανικῶν χρόνων², ὡς καὶ εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου πρὸς δρῦν³ τοῦ ἔτους 403. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ὄνομα Παρδαλᾶς ἢ Παρδάλας, τοῦτο εἶναι παλαιόν, ἀπαντῶν ἤδη παρὰ Πλουτάρχῳ⁴ καὶ εἰς ρωμαϊκὰς ἐπιγραφάς⁵ καὶ νομίσματα⁶, ἐνῶ ἀφ' ἐτέρου ὑπὸ τὸν τύπον Παρδάλιος ἀπαντᾷ ὡς ὄνομα ἐπισκόπου παρὰ τῷ ἐκκλησιαστικῷ συγγραφεῖ Σωκράτει⁷. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ῥήματος ἐκέντησεν ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ κατεσκεύασε ψηφιδωτόν, ὀφειλομένη προφανῶς εἰς τὴν ὁμοιότητα τοῦ τρόπου ἐκτελέσεως κεντήματος ἐπὶ στήμονος (canevas). Εἶναι δὲ ἡ χρῆσις τοῦ ῥήματος τούτου καὶ ἄλλοθεν γνωστὴ¹.

Ἀξία παρατηρήσεως εἶναι καὶ ἡ τὸ πρῶτον εἰς ψηφιδωτὴν ἐπιγραφὴν δαπέδου συναντωμένη λέξις νάρθηξ, ἡ ἀρχαιότερα τῆς ὁποίας μέχρι τοῦδε γνωστὴ μνεία ἀπαντᾷ παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Θαυματουργῷ², ἔπειτα δις παρὰ Προκοπίῳ³ καὶ παρὰ Παύλῳ Σιλεντιαρίῳ⁴ ἥτοι κατὰ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐτι ἀργότερον (7^{ον} μ.Χ. αἰ.) τὴν εὐρίσκομεν παρὰ [Ψευδο] Σωφρονίῳ⁵ καὶ τέλος εἰς τὸ Μαρτύριον τοῦ Ἀγ. Ἀρθέου⁶. Πβλ. καὶ τὸ Μ. Ἐτυμολ. 597, 48 ἐνθα λέγεται: νάρθηξ σημαίνει δύο· τὸν τῆς ἐκκλησίας νάρθηκα . . . καὶ γίνεται παρὰ τὸ νέρθεν εἶναι τοῦ ναοῦ. Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὴν μετὰ τελικοῦ νῦ ἐκφορὰν τῆς τριτοκλίτου ἐνικῆς αἰτιατικῆς (νάρθηκαν), αὕτη εἶναι πολὺ παλαιὸν φαινόμενον, ἐμφανιζόμενον, ὡς ὁ ἀείμνηστος Γεώργ. Χατζηδάκης⁷ ἐσημείωσεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰῶνος⁸.

2. Ἡ διακόσμησις τοῦ δαπέδου. Ἡ ὀρθογώνιος ἐπιφάνεια τοῦ νάρθηκος ἔφερε τὴν ἐξῆς ψηφιδωτὴν διακόσμησιν: Πρὸς ἀνατολὰς μὲν καὶ πρὸς δυσμὰς, ἥτοι κατὰ τὰς μακρὰς αὐτῆς πλευράς, εὐρεῖαν (0.43 μ.) ταινίαν, κοσμουμένην διὰ κυματοειδῶς ἀναπτυσσομένων ἐλίκων (εἰκ. 2), ἐσωτερικῶς δὲ ταύτης καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευράς πλαίσιον ἐκ σπειρομαϊάνδρων, πλάτους 0.18 μ. Ἐπειτα τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μεταξὺ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς καταλειπομένου κενοῦ διηρέθη εἰς τρία μικρότερα ὀρθογώνια διά-

¹ Π.χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν βασιλικῶν: Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929, σ. 27) καὶ Ἐρεσοῦ Λέσβου (Ὁρλάνδος, αὐτόθι σ. 39), ἐπὶ κιονοκράνου τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου Ρόδου (Αρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Γ' [1948] σ. 26), ἐπὶ κολυμβήθρας τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Μεσαναγροῦ Ρόδου (Αρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Γ' σ. 39), ἐπὶ θαλαμίου τέμπλου τῆς βασιλικῆς Πλημμυρίου Ρόδου (Α.Β.Μ.Ε. Γ' σ. 33) κλπ.

² H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure ἀριθμ. 47 καὶ 885. Ὁρα σχετικῶς καὶ E. Hanton ἐν Byzantion τ. IV (1929) σ. 118. Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου ὄρα Κ. Μ. Ράλλην, Πρ. Ἀκ. Ἀθ. 11 (1936) σ. 98-106. Μητροπ. Θεσσαλιώτιδος Ἱεζεκιήλ, Ἑκκλησία ΚΔ' (1947) σ. 195-196 καὶ 325-328 καὶ Ἱ. Ράμφων, Τὸ ἄξιωμα τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου, ἐν Ἀθήναις 1952.

³ Hardouin, Acta Conciliorum κλπ. 1 σ. 1041.

⁴ Πολιτικὰ παραγγέλματα 17 καὶ 32 (= Ηθικά 813F καὶ 825D, Βερναρδ. 5 σ. 99, 23 καὶ 128, 8/9) καὶ Πάρδαλός τις ἦτο φίλος τοῦ ῥήτορος Αἰλίου Ἀριστείδου (Ἀριστείδου Λόγ. 26 σ. 580 καὶ 608).

⁵ IG II 2²(2) 1817 42, C.I.G. 3417 21-3, 4744-4812 1-4, 7299 1. Cagnat, Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes τ. IV σ. 528 ἀριθμ. [1611], 1752 καὶ 1756 122.

⁶ Münsterberg, Num. Zeitschr. 1912, 6. Mionnet, Suppl. 5, 439. von Fritze, Münzen von Pergamon (Abh. Ak. Berl. 1910 93, 96 καὶ 1932 5, 47, 11).

⁷ Δ', 12, 20 (=Migne, E.P. 67, 489B).

¹ Π.χ. ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλης τῆς Λέσβου (Ὁρλάνδος, Παλαιοχριστ. βασιλικαὶ τῆς Λέσβου ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929, σ. 71) καὶ τῆς ἐν Ἰωνίᾳ βασιλικῆς τοῦ Γκιουλ-Μπακσέ, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ Weber ἐν Byz. Zeitschr. 1901, 571· πβλ. καὶ H. Grégoire ἐν Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure N° 93. Παρομοίαν ἔκφρασιν πληροφοροῦμαι ὅτι ἀνέγνωσεν ἐπὶ ἀνεκδότου ψηφιδωτοῦ δαπέδου βασιλικῆς τῆς Εὐρυτανίας ὁ ἔφορος κ. Μ. Χατζηδάκης.

² 3^{ον} μ.Χ. αἰ. Migne, E.P. 10, 1048A.

³ Περὶ κτισμάτων ἔκδ. Βόννης, σ. 187 καὶ 323.

⁴ Ἐκφρασις Ἀγ. Σοφίας στ. 423 (=Migne, E.P. 86, 2 στήλη 2136).

⁵ Migne, E.P. 87, 3 στ. 3985A.

⁶ Boissonade, Anecdota Graeca V, Parisiis 1833, σ. 46

⁷ Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων ὑπ' ἀριθμ. 21, Ἀθήναι 1915, σ. 62.

⁸ Ἀναφέρω προχειρῶς ἀνάλογά τινα παραδείγματα παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν μετὰ τριτοκλίτου αἰτιατικῆς ληγούσης εἰς νῦ. Ἐπιγραφαί: Ἡλίδος: τὸν Παντοκράτορα (O. Walter, Öst. Jahresh. XIV [1911] Beibl. 108). Γόρτυνος Κρήτης: ὁ τὴν εὐλαβὴν μνήμην (Gerola, Monumenti Ven. nell' isola di Creta τ. IV [Venezia 1932], σ. 559 ἀρ. 48 καὶ 560 ἀρ. 49).

χωρα, ἐξ ὧν διεσώθησαν μόνον τὸ βόρειον καὶ τὸ μέσον. Ἐκ τούτων τὸ βόρειον, περατούμενον κατὰ τὴν μίαν τῶν στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν διὰ ταινίας ἐκ κισσοφύλων πλάτους 0.30 (εἰκ. 4), πληροῦται δι' ὀκτὼ κύκλων (διαμ. 0.85 μ.) ρυθμικῶς εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς τεταγμένων. Τετράγωνα (πλευρᾶς 0.38 μ.) ἐγγεγραμμένα ἐντὸς τῶν κύκλων τούτων περιβάλλουσι σύμπλεγμα ἐκ τεσσάρων

Εἰκ. 4. Γεωμετρικά διακοσμητικά σχέδια τοῦ δαπέδου.

διαγωνίως τοποθετημένων ἑλλειψοειδῶν φύλλων, ἄλλα δὲ πάλιν ἑλλειψοειδῆ φύλλα, ἀναχωροῦντα διαγωνίως ἐκ τῶν γωνιῶν τῶν τετραγώνων, συναντῶνται μετὰ τῶν ἀντιστοίχων φύλλων τῶν γειτονικῶν τετραγώνων σχηματίζοντα νέα ἐνδιάμεσα τετράφυλλα. Τέλος τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τῶν ἐνδιαμέσων τετραφύλλων δημιουργούμενα ρομβοειδῆ σχήματα πληροῦνται δι' ὁμολόγων σχεδίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων σχεδιάζονται ἀντίκωπα τρίφυλλα ἀνθέμια.

Καὶ τὰ μὲν κοσμήματα τῶν πλαισίων ἐξετελέσθησαν διὰ βαθυπρασίνων ἀβακίσκων, πλευρᾶς 0.01—0.015 μ., ἐπὶ λευκοῦ κάμπου, τὰ δ' ἐντὸς τῶν διαχώρων γεωμετρικά κοσμήματα διὰ βαθυπορφύρων ἀβακίσκων ὁμοίων διαστάσεων.

Πολὺν διάφορος τῆς τοῦ βορείου εἶναι ἡ διακόσμησις τοῦ μέσου διαχώρου, τοῦ ὁποίου ὁλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια καταλαμβάνεται ὑπὸ τριῶν ἡμικυ-

κλικῶν ἀψίδων, αἵτινες βαίνουνσιν ἐπὶ δύο μέσων καὶ δύο ἄκρων στηριγμάτων, κιόνων ἢ πεσσῶν, ἀπεικονισθέντων ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ ἥτοι μετὰ τῶν βαθμιδωτῶν ἐπικράνων καὶ βάσεων αὐτῶν, ἀκόμη δὲ καὶ μετὰ τῶν ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ραβδώσεων.

Ἡ ἐξ Ἀνατολῆς ὁρμωμένη «φρίκη τοῦ κενοῦ», ἥτις χαρακτηρίζει καὶ τὰ

Εἰκ. 5. Ἀμφορεῖς καὶ πτηνὰ ὑπὲρ τὰ ἄκρα μετακίονια.

παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτά, ἐγέμισε καὶ ἐδῶ οὐ μόνον ὁλόκληρον τὸν μεταξὺ τῶν στηριγμάτων χώρον ἀλλὰ καὶ τὸν ὑπὸ τὰ ἡμικυκλικὰ τόξα ἀκόμη δὲ καὶ τὰ ἄνωθεν καὶ μεταξὺ τῶν τόξων δημιουργούμενα καμπυλόγραμμα τρίγωνα (εἰκ. 2). Οὕτω τὰ μὲν δύο ἄκρα μετακίονια διεκοσμήθησαν δι' ὑψηλῶν, με μεγάλας ἑλικοειδεῖς λαβὰς ἀμφορέων, ἀπὸ τοῦ στομίου τῶν ὁποίων ἐξέρχονται, πίπτοντες ἐκατέρωθεν τοῦ ἀγγείου, ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ περατούμενοι εἰς χρυσοῦς βότρυς, ἐν ᾧ ὑπὲρ τὸ στόμιον τοῦ ἀμφορέως καθίπτανται συμμετρικῶς πτηνὰ σπεύδοντα ἵνα πίοσιν ἐξ αὐτοῦ τὸ ὕδωρ τῆς ζωῆς. Ἐτι ἄνωτέρω, ὑπὸ τὸ τόξον, εἰκονίζονται ἀντωπὰ ἄλλα δύο, μακρόποδα ταῦτα, πτηνὰ, πιθανώτατα παγώνια (εἰκ. 5).

Εἰς τὸ μέσον μετακίονιον, τὸν μὲν μεταξὺ τῶν κορυφῶν τῶν στηριγμᾶς τῶν χώρων καταλαμβάνει ἡ ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσα ὥραία, μεγαλογράμματος ἐπιγραφὴ, κάτωθεν τῆς ὁποίας εἰκονίσθη μέγας ὁ συμβολικὸς ἰχθύς (εἰκ. 2) ἄνωθεν δὲ φιάλη ἢ κρήνη πρὸς τὴν ὁποίαν σπεύδουσι νὰ πῶσιν, ἀνὰ ἐν ἐκατέρωθεν πτηνόν, ἐν ᾧ λιγυροὶ κισσοφόροι κλάδοι, ἐκφυόμενοι ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κρήνης, πληροῦσιν ἁρμονικῶς τὸν κάτωθεν τοῦ τόξου ἡμικυκλικὸν χώρον (εἰκ. 2).

Τέλος εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τριῶν τόξων τρίγωνα εἰκονίσθησαν λευκὰ πτηνὰ (περιστεραί;) πετώντα ἐντὸς σκοτεινοῦ ἀέρος (εἰκ. 2).

Λόγῳ τῆς πολυτελεστάτης διακοσμήσεως αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ λόγῳ τῆς ἐν αὐτῷ παρουσίας τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, τὸ μέσον διάχωρον ἦτο προφανῶς τὸ σπουδαιότερον, τοποθετημένον πιθανώτατα ἀμέσως πρὸ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, ἃν καὶ δὲν ἀνέμενέ τις τοιαύτην εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἔνθα συνήθως τοποθετεῖται ὑψηλὰ παράθυρον.

Τὴν ἰδιαίτην σημασίαν τοῦ μέσου διαχώρου μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ ἰδιαίτερα καὶ ἐντελὴς πρωτότυπος διακόσμησις αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ πολὺ μεγαλύτερα ποικιλία τόνων τῶν ψηφίδων του. Ἐδῶ πράγματι πλὴν τῶν λευκῶν ἀβακίσκων τοῦ κάμπου καὶ τῶν βαθυπρασίνων, αἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς καὶ τινων ἀνοιχτοπρασίνων εἰς τὰ τόξα, ἔγινε χρῆσις καὶ βαθυπορφύρων καὶ ἰωδῶν καὶ δὴ καὶ ροδίνων τόνων ἀβακίσκων, ὡς βλέπομεν εἰς τὰς ραβδώσεις τῶν στηριγμάτων, εἰς τὸ πτίλωμα τοῦ στήθους τῶν ἐκατέρωθεν τῆς κρήνης πτηνῶν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους τῶν ἀμφορέων. Κιτρινωποὶ τέλος ἀβακίσκοι ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τοὺς βότρυς. Χαρακτηριστικὴ τέλος διὰ τὸ μέσον διάχωρον εἶναι καὶ ἡ παρουσία πολλῶν συμβολικῶν στοιχείων¹: ἰχθύς, παγωνίων, ἀμφορέων, περιστέρων κλπ.

Πρὶν ἢ περατώσω τὸν περὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου λόγον θὰ προσθέσω συμπληρωματικὰ τινὰ, σχετικὰ πρὸς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ ἐξάρω τὸ ὥραϊον σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς καὶ τὴν ὁμοιότητα τῶν στοιχείων τῆς πρὸς τὰ τῶν ρωμαϊκῶν ἐπιγραφῶν τοῦ 2^{ου}, 3^{ου} καὶ 4^{ου} μ.Χ. αἰῶνος², ἰδίᾳ δὲ τὸ ἐν σχήματι πλαγίου πεῖ σῖγμα καὶ τὰς βραχυγραφικὰς συνδέσεις γραμμάτων τινῶν (ligaturae) ὡς π.χ. ΓΕ (=Π + Ε), ΗΣ (=Η + Σ) κλπ., αἵτινες ὁμοίως ἀπαντῶσιν εἰς ρωμαϊκὰς ἐπιγραφὰς τῶν ἀνωτέρω αἰώνων³.

¹ Περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τῶν ἐπὶ ψηφιδωτῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ὄρα St Pelerkanidis ἐν Zeitschr. für Kirchengeschichte τ. 59 (1940) 114-124.

² Larfeld, Handbuch der griechischen Epigraphik, München 1914, σ. 276.

³ Ὡς παραδείγματος χάριν εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Βεροῖας ('Ορλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 2 [1917] σ. 149 καὶ Woodward, B.S.A. XVIII, 147).

Σημειῶνω ἐπίσης, ὅτι ὁ ψηφωτής δὲν παρέλιπε καὶ αὐτὰς ἀκόμη τὰς μεταξὺ τῶν γραμμῶν τῆς ἐπιγραφῆς βοηθητικὰς χαρακώσεις νὰ ἀποδώσῃ διὰ ψηφίδων· διότι καὶ αὗται ἀποτελοῦσι διακοσμητικὸν στοιχεῖον. Τέλος εἰς τὴν τελευταίαν γραμμὴν, τῆς ὁποίας μόνον τὴν ἀρχὴν καταλαμβάνει ἡ ἐπιγραφὴ, προσέθεσε κυματιστὸν βλαστὸν πρὸς πλήρωσιν τοῦ δημιουργηθέντος κενοῦ (εἰκ. 2 καὶ 3).

Λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς ἐκτελέσεώς του, τῶν ἀρχαϊζόντων γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ὁμοιότητός των πρὸς τὰ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἑρεσοῦ, αἵτινες χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 5^{ου} μ.Χ. αἰῶνος, δυνάμεθα, νομίζω, μετὰ πιθανότητος νὰ δεχθῶμεν ὡς χρόνους κατασκευῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν Τρικάλων καὶ ἄρα καὶ τῆς σχετικῆς βασιλικῆς τὰ μέσα ἢ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 5^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἤκμαζεν ἡ πόλις τῆς Τρίκκης, τῆς ἐπισκοπῆς τῆς ὁποίας ὁ μόνος ἀσφαλῶς γνωστὸς ἐκ τῶν πηγῶν διὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ἐπίσκοπος εἶναι ὁ πολὺς συγγραφεὺς τῶν Αἰθιόπικων Ἡλιόδωρος (380 μ.Χ.)¹.

¹ Σωκράτης, Ἑκκλησ. Ἱστορ. Ε', 22 (Migne, E.P. τ. 67 σ. 637). Νικηφόρος ὁ Κάλλιςτος, Ἑκκλ. Ἱστ. IB', λδ' (Migne, E.P. τ. 146 σ. 860 c). Τοὺς πληρεστέρους ἐπισκοπικοὺς καταλόγους Τρίκκης κατήρτισεν ὁ Ν. Γιαννόπουλος ('Ἐπετ. Φιολ. Συλλόγου Παρνασσοῦ, τ. 10 [1914] σ. 297-302 καὶ Θεολογία τ. 13 [1935] σ. 29-31). Ὁ ὑπὸ τοῦ Γιαννοπούλου ὁμοῦς σημειούμενος (ἐ.δ. σ. 297) πρῶτος ἐπίσκοπος Τρίκκης Διόδωρος, ὡς παρακαθῆσας εἰς τὴν Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον τοῦ 325 μ.Χ., με παραπομπὴν εἰς M. Le Quien, Oriens Christianus τ. Β' (1740), δὲν μνημονεύεται ὑπὸ τούτου εἰς τὴν οἰκείαν ἀναγραφὴν τῶν ἐπισκόπων Τρίκκης (αὐτόθι, στ. 117-120), οὐδὲ περιλαμβάνεται εἰς τοὺς σχετικοὺς καταλόγους τῶν πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου (βλ. E. Honigman, Recherches sur les listes des pères de Nicée et de Constantinople, Byzantion, τ. 11 [1936] σ. 429-439, Τοῦ αὐτοῦ, La liste originale des pères de Nicée, αὐτόθι, τ. 14 [1939] σ. 17-76 καὶ Τοῦ αὐτοῦ, The original lists of the members of the Council of Nicaea κλπ., αὐτόθι, τ. 16 [1944], σ. 20-28). Ὁ δὲ ἀμέσως μετὰ τὸν Ἡλιόδωρον γνωστὸς ἐπίσκοπος Τρίκκης Κωνσταντῖνος ὁ Α' παρεκάθησεν εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ πατριάρχου Φωτίου συγκληθεῖσαν Σύνοδον τῷ 879 μ.Χ. (N. Γιαννόπουλος, Ἐπετ. Φιολ. Συλλ. Παρνασσοῦ τ. 10 [1914] σ. 298).

ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Α) Ο "ΧΡΙΣΤΟΣ", ΤΩΝ ΜΕΣΚΛΩΝ

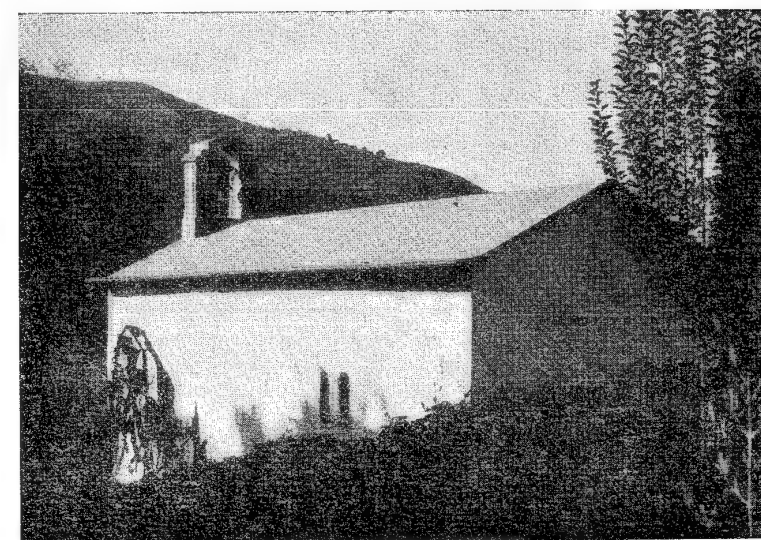
Εἰς ἀπόστασιν 20 χιλιομέτρων Ν.Δ. τῶν Χανίων εὐρίσκεται ἐντὸς χοανοειδοῦς κοιλάδος περιστεφομένης ὑπὸ καταφύτων ὁρέων καὶ διαρρεομένης ὑπὸ τοῦ ὀρμητικοῦ χειμάρρου Πλατανιά¹ τὸ μικρὸν χωρίον Μεσκλά². Εἰς

¹ Ο Spratt (Travels and Researches in Crete τ. II, London 1865, σ. 169) ὀνομάζει τὸν χείμαρρον τοῦτον Πλάτανον, ἐν ᾧ δὲ Pashley (Travels in Crete II, London 1837, σ. 159) τὸν ἀποκαλεῖ, ὀρθότερον, Πλατανιᾶν, ἅτε σκιαζόμενον—ὡς καὶ σήμερον ἐστὶ—ὑπὸ ὑψηλῶν πλατάνων. Τούναντίον δὲ Μιχ. Δέφνερ ('Ὀδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Κρήτην, ἐν Ἀθήναις [1924], Ἐκδόσεις τοῦ Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων ἀρ. 54 σ. 236) τὸν ταυτίζει πρὸς τὸν Ἰάρδανον.

² Ἡ ἀρχαιότερα μνεία τῶν Μεσκλῶν, ἣν ἠδυνήθην ν' ἀνεύρω ἀπαντᾷ εἰς ἔγγραφον τοῦ Ἑνετοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Petro Boldu τοῦ ἔτους 1536 (Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς ἱστορίας τ. III, Ἡράκλειον 1953, σ. 139 σ. 2), ἐξ οὗ ἐμφαίνεται ὅτι τὰ Μεσκλά συγκατελέγοντο μετὰ τῶν χωρίων τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐπανάστασιν τῶν Δυτικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης, ἀρχηγὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ Γεώργιος Καντανολέων καὶ ἐνεκα τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι τῶν σχετικῶν χωρίων ἐξετοπίσθησαν ὑπὸ τοῦ Καπετάνου Κρήτης Ἰερωνύμου Corner. Κατόπιν τῶν ὑπὸ τοῦ Σπανάκη δημοσιευθέντων ἐγγράφων (ἔ.δ. σ. 135-38) ἡ μνημονευθεῖσα ἐπανάστασις ἣτις ἀναφέρεται μὲν καὶ ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Ἀντωνίου Trivan, ὑπῆρχον ὁμῶς δισταγμοὶ ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν τῆς τοποθέτησιν εἰς τὰς ἀρχὰς ἢ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος (βλ. Στεφ. Ξανθοῦδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆναι 1939, σ. 119-121), τοποθετεῖται ἀσφαλῶς πλέον εἰς τὸ ἔτος 1528. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς εἶχεν ἐκλέξει τὸ ὀρεινὸν χωρίον Μεσκλά πρὸς ἐγκατάστασιν τοῦ στρατοπέδου του (Στ. Ξανθοῦδίδου, ἔ.δ. σ. 120). Ἐνδιαφέρουσα σχετικῶς εἶναι καὶ ἡ παράδοσις ἣν κατέγραψεν ὁ Γ. Κ. Σπυριδάκης ('Ἐπετ. Ἐτ. Κρητ. Σπουδῶν τ. Β' σ. 135), καθ' ἣν «ὕστερ' ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τοῦ Καντανολέων, οἱ Βενετοὶ ἐσφάσαν οὐλοὺς τοσοῦτο κατοίκους 'στὰ Μεσκλά' ὅνδ' ὁ μόνος σωθὴκανε ἀπὸ τοῦ πορρέσανε νὰ φύγουνε. Οἱ Βενετοὶ τοσοῦτο καταδιώξαν καὶ ἅμα οἱ δυὸ ἀπὸ τὰ Μεσκλά ἐφτάσαν 'στὸ φαράγγι, στὴ Σαρακίνα, ὁ ἓνας ἐσκοτώθηκε μὲ τὸ τόξο, ὁ ἄλλος ἐπήδηξε 'στὸ ἀπέναντι μέρος τοῦ φαράγγιου καὶ ἐσώθηκε. Αὐτὸς ἐπαντρεύτηκε καὶ ὕστερα ἀπὸ καιρὸ ἐγύρισεν πάλι 'στὰ Μεσκλά καὶ ἀπ' αὐτὸν εἶναι οὗλοι ποὺ κατοικοῦνε σήμερον στὰ Μεσκλά». Πρέπει τέλος ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ὑπῆρχεν εἰς τὰ Μεσκλά σημαντικὴ βασιλική, τῆς ὁποίας μέγα τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δαπέδου διεσώθη μέχρι σήμερον, ἐμφανίζον, κατὰ μὲν τὴν παρυφὴν τὸ σῦνη-

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ Β. Δ.

Εἰκ. 2. Ἀποψὲς τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ Ν. Α.

τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ χωρίου τούτου καὶ εὐθὺς ὑπὲρ τὴν δημοσίαν ἀμαξιτὸν ὀρθοῦται ἐπὶ ταπεινοῦ ὑψώματος, μικρὸς καὶ ἀπέριτος ναῖσκος (εἰκ. 1) τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος¹, γνωστὸς δ' εἰς τοὺς περιοίκους—παρ' ὧν ἀπολαύει μεγάλου σεβασμοῦ—ὑπὸ τὸ ὄνομα Χριστός².

¹ *Αρχιτεκτονικὸν σχέδιον.* Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 3) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον ἐλαφρῶς τραπεζιόσχημον, συνολικῶν ἐξωτερικῶν διαστάσεων 4.35×7.25 μ., ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου προβάλλει ἡμικυκλικὴ ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, ἐν ᾗ ἡ μικρὰ κόγχη τοῦ διακονικοῦ ἀνοίγεται εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 3) μηδόλως ὑπαρχούσης κόγχης προσθέσεως. Ὁ ὅλος χώρος τοῦ ναοῦ διαιρεῖται εἰς δύο κατὰ μῆκος μέρη: τὸν κυρίως ναὸν πρὸς ἀνατολὰς (ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.87×4.65 μ.) καὶ τὸν πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένον νάρθηκα (διαστάσεων 2.50×3.10 μ.) προστεθέντα μεταγενεστέρως, ὡς ἀποδεικνύεται α) ἐκ τοῦ σαφοῦς ἄρμου διαχωρισμοῦ τοῦ ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ β) ἐκ τοῦ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ μεσοτοίχου ὑπάρχοντος πολεμιστροειδοῦς παραθύρου (εἰκ. 3, τομὴ), ὅπερ οὐδένα λόγον ὑπάρξεως θὰ εἶχεν ἂν ὁ τοίχος ἐφ' οὗ ἀνοίγεται ἡ το καὶ ἀρχικῶς μεσότοιχος, ὡς εἶναι σήμερον, καὶ γ) ἐκ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν ἐπικοινωνίας τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα ὑπάρχοντος ἀνακουφιστικοῦ, μετ' εἰσέχοντος τυμπάνου

θες εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Κρήτης (Συΐας, Χερσονήσου) διακοσμητικὸν θέμα τῶν διατεμνομένων ἡμικυκλίων, ἐν δὲ τῇ ἐσωτερικῇ τετραγῶνᾳ κοσμούμενα διὰ μαιάνδρων, τετραφύλλων, κόμβων τοῦ Σολομώντος κλπ. Εἰκόνα τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου, ἀναγομένου πιθανῶς εἰς τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα τελευτῶντα ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου, παρέχον ἐν τέλει τῆς μελέτης ταύτης.

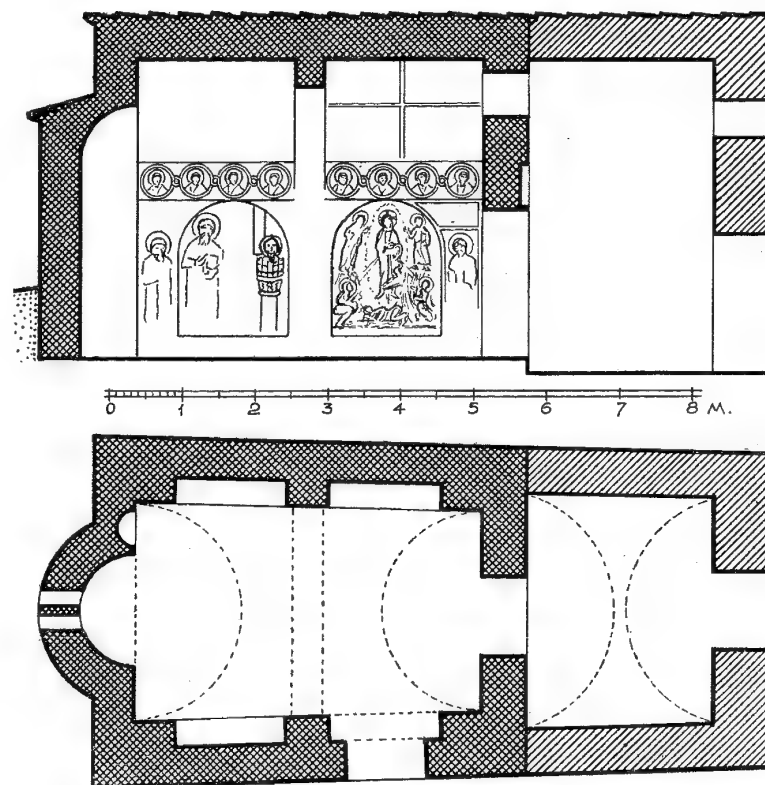
² Τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν ἀναφέρει ἐκ τῶν νεωτέρων πρῶτος ὁ Giuseppe Gerola εἰς τὸ μνημειῶδες ἔργον του Monumenti Veneti nell' isola di Creta (τ. IV, 1901, σ. 426). Περιέργως ὁμοῦς ὁ σοφὸς οὗτος οὐ μόνον δὲν ἐδημοσίευσε τὸ σχέδιον αὐτοῦ, ὡς ἔπραξε διὰ τούτους ἄλλους ναοὺς τῆς Κρήτης, ἀλλ' οὐδὲ τὰς τοιχογραφίας του οὐδόλως περιέγραψε ἀρκεστὲς μόνον νὰ περιλάβῃ (ὑπ' ἀριθμὸν 58) τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ μεταξὺ τῶν τοιχογραφημένων ναῶν τῆς Κρήτης ἐν τῷ Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta, ὃν ἐδημοσίευσεν ἐν τοῖς Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, τ. CXIV, Venezia 1935, σ. 139-216. Μόνον δὲ τὴν κτητορικὴν τοῦ ναοῦ ἐπιγραφὴν ἐδημοσίευσεν ἀκριβέστατα ὁ Gerola (Monumenti τ. IV σ. 426 ἀρ. 20) χωρὶς ὁμοῦς καὶ νὰ τὴν σχολιάσῃ. Μετὰ τὸν Gerola τὸν ναὸν ἐπεσκέφθη, περὶ τὸ 1918, ὁ Μιχ. Δέφνερ (ἔ.δ. σ. 233), ὅστις ἀναφέρει καὶ αὐτὸς μόνον τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, ἣν καὶ μετέγραψεν ἐν τισιν ἐσφαλμένως (σ. 238). Τέλος τῷ 1933 τὴν αὐτὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένην, περιέλαβεν εἰς τὸ πονημάτιον αὐτοῦ τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἡ ἀρχαία πόλις Ριζηνία, τὰ νῦν Μεσκλά», ὁ τότε καθηγητὴς καὶ νῦν γυμνασιάρχης Χανίων Ἰω. Παπαϊωάννου Μαυρακάκης (Χανιά 1933, σ. 29-30).

³ Ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν Χριστὸς ὑπάρχει ἐν Κρήτῃ καὶ ἄλλῃ ἐκκλησίᾳ εἰς Ποταμιὲς Πεδιάδος, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Πάτμῳ (ἀνατολικῶς τῆς Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου), Βεροῖα καὶ τέλος ἐν τῇ Κάστρῳ τῆς Σκιάθου, βλ. καὶ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη, Ὑπὸ Χριστὸ ὁ Καστρο.

ἡμικυκλικοῦ τόξου, ὅπερ συνήθως κατασκευάζεται ὑπὲρ τὴν ἐξωτερικὴν θύραν εἰσόδου τοῦ ναοῦ, χρησιμεῖον ὡς πλαίσιον τῆς εἰκόνης τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου.

Ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶναι σήμερον ἐξωτερικῶς ἐπικεχρισμένος διὰ παχέος κο-

ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΜΕΣΚΛΩΝ

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ τῶν Μεσκλῶν.

νιάματος μετὰ γαλακτώματος ἀσβέστου (εἰκ. 1 καὶ 2) δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὸ σύστημα τῆς τοικοδομίας του. Βέβαιον εἶναι μόνον, ὅτι ἡ στέγη του ἔκαλύπτετο διὰ μεγάλων, βυζαντινοῦ τύπου στρωτήρων κεράμων, μήκους 0.58 καὶ μέσον πλάτους 0.31, ἐφ' ὧν ἦσαν τεθειμένοι στενότεροι, ἡμικυλινδρικοὶ καλυπτῆρες. Δυστυχῶς προσφάτως αἱ παλαιαὶ μεγάλαι κέραμοι ἀφηρεθήσαν ἵνα καλυφθῇ ἡ στέγη διὰ σιμεντοπλακῶς (εἰκ. 2).

Ἐσωτερικῶς εἰς ἕκαστον τῶν δύο μακρῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγονται ἀνὰ δύο τυφλαὶ ἀψίδες (εἰκ. 3) βάθους 0.32, πλάτους 1.47 καὶ ὕψους

ἐν τῷ μέσῳ 1.80 μ. Διὰ τῶν τυφλῶν τούτων ἀψίδων, ὧν καὶ ἄλλα παραδείγματα συναντῶνται εἰς μονοκαμάρους ναοὺς τῆς Κρήτης¹, καὶ οἰκονομία ὑλικοῦ ἐπιτυγχάνεται καὶ περισσοτέρα πλαστικότης εἰς τὰ τοιχώματα προσδίδεται, αὐξάνεται δὲ συνάμα καὶ ἡ διακοσμήσιμος ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ.

Ὁ τε κυρίως ναὸς καὶ ὁ νάρθηξ καλύπτονται διὰ κυλινδρικής καμάρας, ἐξ ὧν ἡ τοῦ κυρίως ναοῦ στηρίζεται ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ ἐνισχυτικοῦ τόξου ἢ σφενδονίου (εἰκ. 3) ἀποσβεννυμένου κατὰ τὰς γεννήσεις του ἄνευ ὑφαψιδίου².

Ὁ ναὸς εἶναι σκοτεινὸς φωτιζόμενος μόνον ἐκ τῆς κατὰ τὴν βόρειον πλευρᾶν, ἐντὸς τῆς δευτέρας ἀπ' ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψίδος, ἀνοιγομένης θύρας εἰσόδου καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἀνοίγεται εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Μεταγενεστέρως μικρὸν διλόβον παράθυρον ἠνοίχθη καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρᾶν ἀσυμμέτρως (εἰκ. 3), καταστρέψαν τμήμα τῆς σχετικής τοιχογραφίας. Τέλος ὁ νάρθηξ φωτίζεται ἐκ τῆς πρὸς δυσμὰς ἀνοιγομένης θύρας του καὶ τοῦ ὑπεράνω αὐτῆς ἀνοιγομένου στενοῦ μονολόβου παραθύρου (εἰκ. 1 καὶ 3, τομή).

Ἡ ζωγραφικὴ διακόσμησις. Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος καλύπτονται ἐξ ὁλοκλήρου διὰ τοιχογραφιῶν, οὐδὲ τοῦ ἐλαχίστου τμήματος παραμένοντος ἀδιακοσμήτου. Αἱ τοιχογραφίαι δ' αὐταὶ διατηροῦνται σήμερον εἰς καλὴν ὁπωσδήποτε κατάστασιν, πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν θόλων, αἵτινες παρουσιάζουσιν ἄλλα, καθιστῶντα αὐτὰς ἐν πολλοῖς ἀδιακρίτους καὶ μικρῶν τινῶν τμημάτων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, αἵτινα κατέπεσαν ἀφίνοντα νὰ φανῇ κάτωθεν αὐτῶν προγενέστερον στρώμα τοιχογραφιῶν, ὅπερ φέρει πολλὰ κτυπήματα σφύρας, ἐπενεχθέντα χάριν καλυτέρας προσφύσεως τοῦ κονιάματος τοῦ δευτέρου στρώματος. Ἐπικυροῦται οὕτως ἡ ἐν τῇ κτητορικῇ ἐπιγραφῇ τοῦ ναοῦ—περὶ ἧς θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερέστερον κατωτέρω—ἀρχικὴ φράσις, καθ' ἣν ὁ ναὸς «ἀνακαινίστη καὶ ἀνιστορίθη»...

Εἰκονογραφικὴ διάταξις τῶν τοιχογραφιῶν. Λόγῳ ἀπουσίας τροῦλλον ὁ Παντοκράτωρ ἐξωγραφῆθη εἰς τὴν ἱεραρχικῶς ἀμέσως μετὰ τὸν τροῦλλον ἐρχομένην θέσιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, τῆς εἰς τὴν θέσιν ταύτην συνήθως εἰκονιζομένης Πλατυτέρας μετατεθείσης εἰς τὴν παρὰ τὸν νότιον τοῖχον ἀνοιγομένην μικρὰν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος εἰς τὸν κύλινδρον τῆς κόγχης εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως, ἱεράρχαι

¹ Ὡς π.χ. ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Ἀποδοῦλου τῆς Ἐπαρχίας Ἀμαρίου καὶ τοῦ Σωτήρος εἰς Τεμένια Σελίνου (Gerola, Monum. Veneti nell' isola di Creta, τ. II, 1908, εἰκ. 143 καὶ 261) κλπ.

² Τοιαῦτα σφενδόνια, ἄλλοτε ἐν καὶ ἄλλοτε δύο, συναντῶνται καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Κρήτης, στερουμένους τυφλῶν ἀψίδων, ὡς π.χ. εἰς Ζεβρεμιανὰ Κανδάνου καὶ Ἀσώματον Σιναπίου (Gerola, ἔ.α. εἰκ. 22 καὶ 143), εἰς Ἀγ. Γεώργιον τὸν Καβουσιώτην (Μιραμπέλου), Ἀγ. Γεώργιον τὸν Σφακιώτην, Ἀγ. Γεώργιον τὸν Ξυδᾶν, Εἰσόδια Θεοτόκου Σκλαβεροχωρίου, Παναγίαν Καρδουλιανῶν, Ἀγ. Τριάδα Ἀρχανῶν (Μ. Χατζηδάκης, Κρητ. Χρον. 7' [1952] σ. 62, 67, 68, 69, 70) κλπ.

συλλειτουργοῦντες, διατεταγμένοι ἀνὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζομένης παραστάσεως τοῦ ἀμνοῦ ἢ μελισμοῦ. Λόγῳ τῆς σμικρότητος τῆς κυρίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἥτις χωρεῖ μόνον 4 ἱεράρχας (ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ: Νικόλαον, Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, Γρηγόριον καὶ Βασίλειον) αἱ εἰκόνες τῶν ἱεραρχῶν συνεχίζονται καὶ εἰς τὰ ἀμέσως πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον συνεχόμενα τοιχώματα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ, ἔνθα εἰς μὲν τὸ βόρειον εἰκονίσθησαν οἱ ἅγιοι: Ἀθανάσιος, Κύριλος καὶ Πολύκαρπος, εἰς δὲ τὸ νότιον ὁ ἡσαπόστολος [Ἀβέρκιος] καὶ ὁ Ἅγιος Βλάσιος. Παρὰ τοὺς ἱεράρχας τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθησαν καὶ τρεῖς ἅγιοι διάκονοι, εἰς πρὸς νότον μεταξὺ τῶν δύο κογχῶν καὶ δύο πρὸς βορρᾶν τῆς μεγάλης κόγχης.

Αἱ εὐαγγελικαὶ σκηναὶ καταλαμβάνουσι τὰ ἄνω μέρη τῶν τοιχωμάτων καὶ τοὺς θόλους. Καὶ δὴ ὁ μὲν Εὐαγγελισμὸς τὸ ὑπὲρ τὸ τεταρτοσφαίριον τοῦ ἱεροῦ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἡ δὲ Ἀνάληψις, αὐτὴ καὶ μόνη, ὁλόκληρον τὴν εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ καμάραν, ἐν ᾧ εἰς τὴν δυτικὴν καμάραν, διαιρεθεῖσαν εἰς ὀκτὼ τμήματα, εἰκονίσθησαν εἰς μικροτέραν κλίμακα: ἡ Γέννησις, ἡ Βάπτισις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαῖοφόρος, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, αἱ Μυροφόροι εἰς τὸ μνημα καὶ ἡ Ἀνάστασις. Ὅλος ἐξαιρετικῶς ἐτονίσθη ἡ παράστασις τῆς Μεταμορφώσεως—εἰς τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας, ὡς ἐλέχθη, τιμᾶται ὁ ναός—διὰ τῆς ἀπεικονίσεως αὐτῆς ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ τυμπάνου τῆς ἐναντι τῆς βορείου θύρας εἰσόδου τυφλῆς ἀψίδος (εἰκ. 3, τομή). Τέλος σκηναὶ τινες τοῦ Πάθους—ὁ Σίμων αἴρων τὸν σταυρόν, ὁ Ἐλκόμενος, ἡ Σταύρωσις καὶ ὁ Ἐνταφιασμός—εἰκονίσθησαν, εἰς μικρὰν σχετικῶς κλίμακα, ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ.

Εἰς τὰ ὑπολειπόμενα κάτω μέρη τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ εἰκονίσθησαν μεμονωμένοι μορφαὶ ἁγίων, τεταγμένοι εἰς δύο καθ' ὕψος ζώνας, ἐξ ὧν οἱ μὲν τῆς κάτω παρεστάθησαν ὁλόσωμοι καὶ εἶναι οὗτοι εἴτε ἀσκηταί (Ἀγ. Ἀντώνιος, Ἀγ. Εὐθίμιος) καὶ στυλῖται ἅγιοι, εἴτε στρατιωτικοί, ὡς [Θεόδωρος] ὁ Στρατ[ηλάτης] καὶ ὁ Ἀγ. Γεώργιος· οἱ δὲ τῆς ἄνω ζώνης εἰκονίσθησαν ἐν προτομῇ, εἶναι δ' οὗτοι μάρτυρες ἅγιοι ἐντὸς κυκλικῶν μεταλλίων συνδεομένων πρὸς ἄλληλα διὰ κόμβων (εἰκ. 3, τομή). Ἐκ τούτων οἱ μὲν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀπέβησαν, λόγῳ τῶν ἀλάτων, δυσκαθόριστοι, ἐκ δὲ τῶν ἐπὶ τῆς βορείου διατηροῦνται καλῶς μόνον οἱ παρὰ τὸ ἱερὸν εἰκονιζόμενοι ἅγιοι Θεράπον καὶ Δαμιανὸς καὶ ὁ ὑπερθεὶς τῆς βορείου θύρας Ἅγιος Ἀκίνδυνος. Ἐντὸς τοῦ τετάρτου ἀπὸ δυσμῶν κύκλου θὰ εἰκονίζετο ὁ Ἀγ. Ἐλπιδιφόρος, ὡς μαρτυρεῖ τὸ σωζόμενον τμήμα τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς... ΔΗΦΟΡΟΣ. Τέλος ἐπὶ τῆς μεταξὺ τῶν δύο τυφλῶν ἀψίδων τῆς βορείου πλευρᾶς παραστάδος εἰκονίσθη ὁλόσωμος Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ φωτοδότης, ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπερθεὶς σφενδονίου μάρτυρες ἅγιοι ἐν προτομῇ ἐντὸς μεταλλίων.

Ἀς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν.

1. Ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, εἰκονιζόμενος ἐν προτομῇ καὶ εἰς μεγάλην

κλίμακα (εἰκ. 4), καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τεταρτοσφαιρίου διὰ τῶν πολὺ πρὸς τὰ πλάγια ἐκτεταμένων χειρῶν του, ἐξ ὧν ἡ μὲν δεξιὰ εὐλογεῖ ἡ δὲ ἀριστερὰ κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ εἶναι γε-

Εἰκ. 4. Λεπτομέρεια τῆς ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης τοιχογραφίας τοῦ Παντοκράτορος.

γραμμένη ἢ ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου (ια', 28) εἰλημμένη ἐπιγραφή: Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι καὶ ἄναπαύσω ὑμᾶς.

Ἡ ἐπὶ τοῦ βαθυγαλᾶζιου κάμπου προβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ, πλαισιουμένη ὑπὸ ὠχροκιτρίνου ἐνσταύρου φωτοστεφάνου, ἔχει τὴν ἔκφρασιν ἡρεμον καὶ αὐστηράν, καστανὴν τὴν κόμην, μεγάλους μέλανας ὀφθαλμούς, εὐθεῖαν καὶ μακρὰν τὴν ρῖνα (εἰκ. 4). Ἐκατέρωθεν τῆς, ἐντὸς μικρῶν δίσκων,

εἶναι γεγραμμένα τὰ συμπλήματα ΙC-XC, κάτωθεν δ' αὐτῶν ἐπὶ τοῦ γαλάζιου κάμπου διὰ λευκῶν γραμμῶν ἡ ἐπιγραφή: ὁ Παντο-κράτωρ.

Ἡ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ὡς Παντοκράτορος μόνου ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εὐρίσκεται εἰς βυζαντινὰς βασιλικὰς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὡς εἶναι αἱ τῆς Σικελίας¹, πρὸς τὰς ὁποίας μεγάλην παρουσιάζει, ὡς πρὸς τὴν στάσιν, ὁμοιότητα ἢ τῶν Μεσολῶν².

Συνηθεστέρα ὁμως, ἤδη λίαν ἐνωρίς (9^{ον} αἰ.) καὶ μέχρι τῶν προχωρημένων ἔτι μεταβυζαντινῶν χρόνων, εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς ἀψίδος οὐχὶ μόνου, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον, εἰκονιζομένους ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἐν στάσει δεήσεως (ὅθεν καὶ Δέησις ἢ Τρίμορφον ἢ ὅλη παράστασις ὀνομάζεται) καὶ μεσιτεύον-τας παρ' αὐτῷ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων. Εὐρηται δὲ ἡ Δέησις ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης³ καὶ εἰς τρουλλαίους ναοὺς, ὡς ὁ τοῦ Σωτήρος τοῦ Πσκόφ⁴ (Ρωσίας) (1156), μάλιστα δὲ εἰς κρύπτας—ὡς ἡ τοῦ Ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος⁵—καὶ εἰς ναοὺς ὠρυγμένους ἐντὸς βράχων, ὡς εἶναι οἱ τῆς Καππαδοκίας⁶ καὶ τῆς Ἀπουλίας⁷, ἔτι δὲ καὶ εἰς σπηλαιώδεις καὶ ὑπεργείους ναοὺς τῆς Τραπεζούντος⁸, τῆς Πελοποννήσου⁹, τῆς Ρόδου¹⁰ καὶ ἰδίᾳ

¹ Otto Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London: Cefalù εἰκ. 2, Capella Palatina εἰκ. 10B, Monreale εἰκ. 59.

² Ὁ Παντοκράτωρ μόνος ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζεται καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Κρήτης, ὡς εἰς Ἁγ. Πνεῦμα Μιραμπέλου καὶ Ἀσώματον Ἀρχανῶν (Χατζηδάκης, ἔ.δ. σ. 63 καὶ 70), Καρδάκι Ἀμαρίου καὶ Ἁγ. Παρασκευὴν Κανδάνου.

³ Ἀξίον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ἡ Δέησις πρὶν ἢ εἰσχωρήσῃ ἐντὸς τῆς κόγχης εἰκονίζεται εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} αἰ. (Ὁσιος Λουκάς Φωκίδος, Tsimas-Papachadjidakis, Mosaïques d'Hosios Loukas, Athènes, τ. I ἀρ. 30-33, Ἁγ. Σοφία Κιέβου A. D. Radchenko, Puteboditeli, Κίεβον 1950, σ. 30 εἰκ. 14) εἰς τὸν ὑπεράνω τῆς κόγχης λῶρον καὶ εἰς πολὺ μικρὰν σχετικῶς κλίμακα.

⁴ Ph. Schweinfurth, Geschichte der Russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930, σ. 114.

⁵ G. Sotiriou, Actes du III Congr. Intern. Études byz., 1932, σ. 392.

⁶ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce I, 1 (1925) σ. 122 I, 2 (1932) πίν. 98, 1, 114, 126.—II, 1 (1936) πίν. 166 1.—Ὁ αὐτὸς ἐν Orientalia Christiana periodica 28, 245 (Ἐρένκιοῦ).

⁷ Alba Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche Pugliesi, Roma 1939, σ. 39-41 καὶ Album, εἰκ. 26, 48, 137, 155. Schlumberger, Epop. Byz. 3, 625.

⁸ G. Millet-Talbot Rice, Byzantine Painting at Trebizond, London 1936, σ. 78 καὶ 101 πίν. V.

⁹ Μονοκάματος βασιλικὴ Ἁγ. Νικολάου Γερακίου, ἐνθα ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης μεταξὺ δύο ὁλοσώμων ἀγγέλων.

¹⁰ Ἰλκ-Μιχράμπ, Ὁ ράβδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Γ' (1948), σ. 143, Ντολαπλί, ἔ.δ. σ. 177, Φουντουκλί (αὐτόθι σ. 184 εἰκ. 142), Ναὸς Ἁγ. Νίκωνος καὶ Θεοδώρου Ἀρνίθας (ἀδημοσίευστος) κλπ.

τῆς Κρήτης¹, ἔνθα, ἐνίοτε, τὴν θέσιν τοῦ Προδρόμου καταλαμβάνει ὁ ἐν τῷ ναῷ τιμώμενος ἅγιος².

2. Ἡ Παναγία, λόγῳ τῆς ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ ἀπεικονίσεως τοῦ Χριστοῦ, μετετέθη, ὡς εἵπομεν, εἰς τὴν μικρὰν νοτίαν κόγχην. (Διάμ. 0.46, ὕψ. 1.40 μ.). Παρίσταται δ' αὕτη ἐνταῦθα κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνίτισης, ἥτοι ὀρθία καὶ κατὰ μέτωπον, μὲ τὰς χεῖρας πλαγίως ὑψωμένας εἰς στάσιν δεήσεως, περιβλημένη ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνθηδες πορφυροῦν μαφόριον καὶ φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους της, ἐν προτομῇ καὶ κατὰ μέτωπον, τὸν μικρὸν Χριστόν, περιβαλλόμενον ὑπὸ ἀνοιχτοχρώμου φυλλοφόρου κυκλικῷ πλαισίῳ, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον. Αἱ σάρκες ἀμφοτέρων ἀπεδόθησαν διὰ σκοτεινοῦ σιτόχρου τόνου, διὰ βαθέως δ' ἐρυθροῦ χρώματος τὰ ἐντόνως σημειούμενα χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καὶ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων. Ὁ αἶρ τῆς ὅλης παραστάσεως ἐχρωματίσθη βαθυγάλαζος.

3. Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος καὶ τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς μεγάλης κόγχης εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως, Ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, τέσσαρες τὸν ἀριθμόν, ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος ἥτοι ἀριστερᾶ μὲν οἱ Ἁγ. Νικόλαος καὶ Ἰω. ὁ Χρυσόστομος, δεξιᾶ δὲ οἱ Ἁγ. Βασίλειος καὶ Γρηγόριος. Ὑψηλοὶ καὶ ἐνδεδυμένοι πάντες φαιλόνια μετ' ἐπιτραχηλίων κοσμουμένων διὰ μεγάλων σταυρῶν, κρατοῦσιν εἰς τὰς χεῖρας ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἀναγράφοντα χωρία ἐκ τῆς λειτουργίας³, στρέφονται δὲ πάντες πρὸς τὸ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν εἰκονιζόμενον, ἐντὸς λεκάνης ἐπὶ τῆς ἀγ. τραπέζης, γυμνὸν βρέφος Ἰησοῦν—τὸ γνωστὸν θέμα τοῦ μελισμοῦ—ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποῦ ἴσταται ἀνὰ εἰς διάκονος μὲ λευκὸν στιχάριον καὶ κατάκοσμον τραχηλεάν. Αἱ σάρκες τῶν προσώπων τῶν ἱεραρχῶν εἶναι χρώματος φαιοῦ μὲ φῶτα λευκὰ καὶ πράσινα. Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις τῶν συλλειτουργούντων πέριξ τῆς ἀγ. Τραπέζης ἱεραρχῶν συνηθίζεται πολὺ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, ὅτε, ὡς γνωστόν, ἀνεπτύχθη εἰς μέγαν βαθμὸν ἡ εἰκονογραφίαις τῆς Λειτουργίας⁴.

¹ Ἁγ. Ἀπόστολοι εἰς Δρεῖς Σελίνου (Gerola, Monum. Veneti nell'isola di Creta τ. II, 1908, σ. 322 σημ. 4). Ἁγ. Νικόλαος καὶ Ἁγ. Γεώργιος Εὐδᾶ (Χατζηδάκης, ἔ.δ. σ. 67). Ἁγ. Ἰω. ὁ Θεολόγος Μέσα Μουλιανῶν Σητείας (κατ' ἀνακοίνωσιν Στ. Βασιλάκη). Ἁγ. Γεώργιος Ἀμαρίου, παρὰ τὸ Νέφς Ἀμάρι καὶ Ἁγ. Ὀνούφριος Γέννας (κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Καλοκύρη). Ἁγ. Εὐτύχιος Ρεθύμνης (Δρανδάκης, Κρ. Χρ. Γ', 1956, 220). Εἰς τὸν Ἅγιον Πανταλέοντα τοῦ Μπιζαργιάνου Πεδιάδος ὁ Παντοκράτωρ εἰκονίζεται μεταξὺ δύο ἀγγέλων, ὅπως εἰς τὸ Γεράκι (Gerola, ἔ.δ. σ. 322 σημ. 13).

² Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Γαλατᾶ παρὰ τὰ προϊστορικά ἐρεῖπια τῆς Ἁγ. Τριάδας, ἔνθα ἀντὶ τοῦ Προδρόμου εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὁ Ἁγ. Γεώργιος. Ναοὶ χωρίων: Καλογέρου (Φωτογραφία Κ. Καλοκύρη) καὶ Σπήλιου, τῆς περιοχῆς Ἀμαρίου, ἔνθα ἀντὶ τοῦ Προδρόμου εἰκονίσθη ἐν προτομῇ ὁ Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (Gerola, ἔ.δ. 2 εἰκ. 377).

³ Οὕτω π.χ. ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *πάλλιν καὶ πολλάκις σοι προσπίπτωμεν κλπ.* (Β' εὐχὴ πιστῶν Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, σ. 68).

⁴ J. Stéfanescu, L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Bruxelles 1936, σ. 127 ἔξ.

Κάτωθεν τῆς παραστάσεως τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐνεφανίσθη ἀρχαιότερον στρώμα τοιχογραφίων, ἐφ' οὗ καὶ πάλιν εἰκονίζετο ὁ Ἁγ. Νικόλαος μὲ πρόσωπον σκοτεινὸν καστάνινον, ἐφ' οὗ ποικιλόχρωμα φῶτα.

4. Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου ἀπεικονίσθη, ὡς συνήθως εἰς μονοκαμάρους ναοὺς, ἀνωθεν καὶ ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἀριστερᾶ μόλις κατελθόντα ἐξ οὐρανοῦ καὶ τείνοντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὴν δεξιᾶ εἰκονιζομένην ὀρθίαν Θεοτόκον. Καὶ τῆς παραστάσεως ταύτης, ἥτις λόγῳ τῶν ἀλάτων εἶναι δυσδιάκριτος, τμήμα καταπεσὸν ἀφῆκε νὰ διαφανῇ ὁμοία παράστασις ἐπὶ παλαιότερου στρώματος, ἥτοι ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ ἀρχάγγελος μὲ κιτρινέρυθρον πρόσωπον ἐφ' οὗ λευκὰ φῶτα, ἀμυρανὴν κόμην καὶ καστανέρυθρα ἐνδύματα καὶ πτέρυγας, ἐφ' ὧν τινὲς λευκοκίτριναι καὶ μελαναὶ γραμμαὶ. Πρὸ τοῦ ἀρχαγγέλου διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή (χαῖρε) *καίχαριτομένη ὁ κύριος μετὰ σοῦ*. Χαρακτηριστικὴ διὰ τὸ παλαιότερον στρώμα τῶν τοιχογραφίων εἶναι ἡ ἀπουσία τῶν τονισμένων περιγραμμάτων, τὰ ὁποῖα παρατηροῦμεν εἰς τὰς περισσοτέρας τοιχογραφίας τοῦ δευτέρου στρώματος. Ἡ δεξιᾶ εἰκονιζομένη Παναγία τοῦ δευτέρου στρώματος φέρουσα τὸ πορφυροῦν μαφόριον παρεστάθη ὀρθία πρὸ τινος καθίσματος καλυπτομένου διὰ πτυχωτῆς, πεποικιλμένης ποδέας. Δὲν διακρίνεται καλῶς ἂν κρατεῖ τὴν ἡλακάνην. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι καστανόχρουν μὲ λευκὰ τινα φῶτα. Εἰς τὸ βάθος διακρίνονται ἀρχιτεκτονήματα.

Εἰς τὸ μεταξὺ ἀρχαγγέλου καὶ Παρθένου κενὸν ἥτοι τὸ εὐθὺς ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τοῦ τεταρτοσφαιρίου εἰκονίζεται τὸ Ἁγ. Μανδῆλιον ἥτοι ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀπειτυπώθη ἐπὶ τοῦ μάκτρον, εἰκονιζομένου ἐνταῦθα ἐν σχήματι ἑλλειψέως φερούσης ἑκατέρωθεν δύο κόμβους καταλήγοντας εἰς ταινίας μετὰ κροσσῶν.

Κάτωθεν τοῦ Ἁγ. Μανδηλίου εἰκονίζεται ὁ Ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη.

5. Διάκονοι ἅγιοι εἰκονίζονται εἰς τὰ ἑκατέρωθεν τῆς μεγάλης κόγχης τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, δύο πρὸς βορρᾶν καὶ εἰς πρὸς νότον παρὰ τὴν μικρὰν κόγχην. Ἐνδεδυμένοι λευκὰ στιχάρια μὲ σκοτεινὰς πράσιναις πτυχάς, κρατοῦσιν οἱ δύο πρὸς βορρᾶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς θυμιατήριον ἡρτημένον ἐξ ἀλύσεων, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, κεκαλυμμένης διὰ τοῦ ἐρυθροῦ ὠραρίου των, κωνικὸν ἀροτόφριον. Αἱ χειρὶδες των καὶ τὸ κράσπεδον τοῦ ἱματίου των εἶναι κατάκοσμα.

6. Ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη πλὴν τῶν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ καὶ ἄλλοι ἱεράρχαι εἰκονίσθησαν εἰς τὰ ἀνατολικά τέρματα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ ἥτοι εἰς τὰ ἐσωτερικῶς τοῦ τέμπλου εὐρισκόμενα μέρη των. Οὕτω ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς πρῶτος ἐξ Ἀνατολῶν εἰκονίσθη, ὁλόσωμος, ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχιερατικὴν του στολήν. Ἰδιαιτέρως ζωντανὴ ἀπεδόθη ἡ ὑπὸ καστανέρυθρου περιγράμματος περιβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ ἁγίου (εἰκ. 5) μὲ τὸ εὐρὸ μέτωπον—κάτωθεν

τοῦ ὁποίου λάμπουν δύο βαθεῖς καὶ διαπεραστικοὶ ὀφθαλμοί—μὲ τὴν ἐσχηματοποιημένην κόμην καὶ τὸ γένειον—ἀποδοθέντα διὰ λευκῶν παραλήλων γραμμῶν—καὶ τὰ ἐν σχήματι ἀνεστραμμένου ὀκτώ, ἐπίσης ἐσχηματοποιημένα ὦτα. Λευκαὶ κηλίδες, τεθειμέναι ἐπὶ τῶν κιτρινοπρασίνων γυμνῶν μερῶν τοῦ προσώπου, φωτίζουν τὰ ἐξέχοντα μέρη του καὶ τονίζουν τὴν

Εἰκ. 5. Κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου.

πλαστικότητα αὐτοῦ. Ὁλίγον κάτωθεν τοῦ στήθους διακρίνονται παράλληλοι κατακόρυφοι γραμμαί, ἐν εἵδει κιγκλιδώματος, ὅς δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω. Ἴσως νὰ πρόκειται περὶ ἐπιζωγραφήσεως τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἐπὶ στυλίου τινὸς ἁγίου, ἐκ τῆς εἰκόνης τοῦ ὁποίου παρέμειναν μόνον τὰ σιδηρᾶ ἐκείνου κιγκλιδώματα.

7. Παραπλεύρως τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἀλλ' εἰς τὸ πάχος καὶ τὴν ἄντυγα τοῦ τόξου τῆς πρώτης ἀπ' Ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψίδος τῆς βορείου πλευρᾶς εἰκονίσθη ὁλόσωμος ἕτερος ἱεράρχης τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἀγ. Κύριλλος (εἰκ. 6). Τὴν φα-

¹ Ἡ στάσις αὕτη ἐδόθη εἰς τὸν Ἀγ. Κύριλλον προφανῶς λόγῳ τοῦ μικροῦ (0.35) πλάτους τοῦ τοιχώματος, ἐφ' οὗ ἐξωγραφήθη.

ἐπὶ κιτρινοπρασίνων σαρκῶν τεθειμέναι εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη πλάθουσι καὶ ἐδῶ τὸν ὄγκον τοῦ προσώπου. Ἰδιαιτέρως ἰσχυρὰ παρουσιάζεται ἡ σχηματοποίησις τῶν ὠτων¹. Αἱ πτυχαὶ τῆς στολῆς εἶναι καστανέρυθροι.

8. Παραπλεύρως τοῦ Ἀγ. Κυρίλλου ἦτοι κατὰ τὸ δεξιὸν ἡμῖς τοῦ τυμπάνου τῆς πρώτης ἐξ ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψίδος, εἰκονίσθη ὁλόσωμος ὁ Ἀγ.

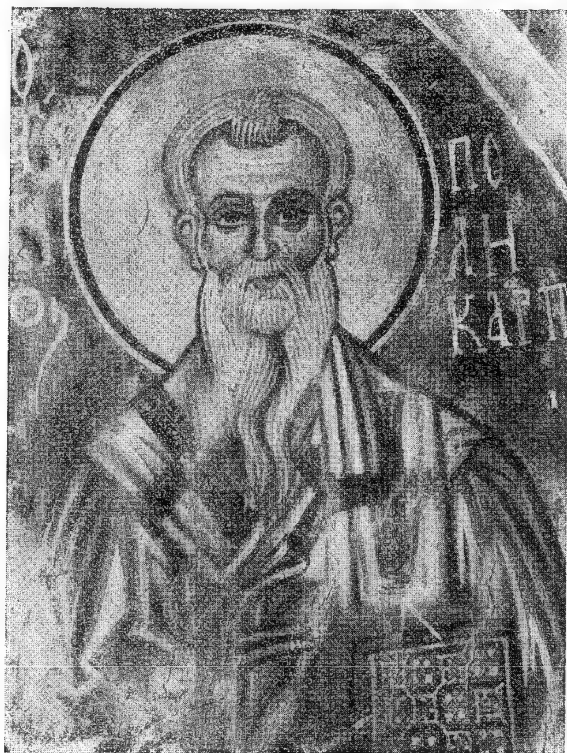

Εἰκ. 6. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ Ἀγίου Κυρίλλου.

Πολύκαρπος, κρατῶν διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πλουσίως ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν (εἰκ. 7). Τὸ πλουσίως πτυχούμενον, βαθυπόρφυρον φαιλόνιον τοῦ καλύπτεται δι' ὁμοίως πτυχούμενου λευκοῦ ἐπιτραχήλιου, κοσμουμένου διὰ μεγάλων σκοτεινοχρόων σταυρῶν. Ἀμφοτέρων αἱ πτυχαὶ ἀπεδόθησαν ἄλλαι μὲν διὰ κρᾶστωτοῦ χρώματος (lie de vin) ἄλλαι δὲ διὰ λευκοῦ, παρέχουσαι ἐν συνόλῳ τὴν ἐντύπωσιν ἐλαφροῦ μεταξω-

¹ Λόγῳ τῆς ἐπὶ τῆς καμπύλης ἄντυγος τοῦ τόξου εἰκονίσεως τοῦ προσώπου αἱ ἀναλογίαι του ἔχουσι παραμορφωθῆ εἰς τὴν παρατιθεμένην φωτογραφίαν (εἰκ. 6).

τοῦ ὑφάσματος. Κρασωτὸν ἐπίσης καὶ λῖαν ἔντονον ἀπεδόθη καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ ἐνδύματος. Ἀντιθέτως τὸ πρόσωπον τοῦ ἱεράρχου παρουσιάζει μεγάλην σχηματοποίησιν· διότι ἡ μὲν λευκὴ του κόμη — καταλήγουσα ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς σχῆμα μῦ με καμπυλόγραμμα τὰ σκέλη¹ — καὶ τὸ ἄτακτον, λευκὸν ἐπίσης, διχαλωτὸν του γένειον ἀπεδόθησαν διὰ λεπτῶν, λευκῶν, παραλλή-

Εἰκ. 7. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ Ἁγ. Πολυκάρπου.

λων γραμμῶν, τὰ δὲ ὄψα ἔλαβον καὶ ἐδῶ τὴν μορφήν ἀντεστραμμένου 8. Αἱ ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου ἐδηλώθησαν διὰ λευκῶν γραμμῶν τεθεισῶν ἐπὶ τοῦ κιτρινοκαστάνου προπλάσμου. Τέλος ἐξαιρετικῶς μακροὶ παρεστάθησαν οἱ δάκτυλοι τῆς εὐλογούσης δεξιᾶς χειρός.

9. Ὡς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸν νότιον τοῖχον. Εὐθὺς παρὰ τὴν γωνίαν, ἔνθα ἡ μικρὰ κόγχη, εἰκονίσθη ὁλόσωμος ἱεράρχης κρατῶν Εὐαγγέλιον. Ἐκ τῆς κεφαλῆς του σώζεται μόνον ἡ λευκὴ, ἐσχηματοποιημένη κόμη. Ἡ ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάξιου κάμπου διὰ λευκῶν γραμμῶν γεγραμμένη ἐπιγραφὴ

¹ Βλέπε σχετικῶς Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ζ' (1951) σ. 202.

μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος ἱεράρχης εἶναι ὁ ἅγιος ἰος ὁ ἡσαπόστολος. Ἐπειδὴ δὲ ἄρρην ἰσαπόστολος, — πλὴν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου — ἦτο μόνον ὁ Ἁγ. Ἀβέρκιος¹, ἐπίσκοπος τῆς ἐν Φρυγίᾳ Ἱεραπόλεως, οὗτος

Εἰκ. 8. Ὁ Ἁγιος Βλάσιος.

ἀσφαλῶς θὰ παριστάνετο ἐνταῦθα, ἀφ' οὗ μάλιστα συμφωνοῦσι πρὸς τοιαύτην ταύτισιν καὶ τὰ σωζόμενα τρία καταληκτικὰ τοῦ ὀνόματός του γράμ-

¹ Bibliotheca Hagiographica Graeca, Bruxellis 1901, σ. 1: εἰς τὸν τίμιον θρόνον τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ ἁγίου καὶ ἰσαποστόλου Ἀβερκίου.

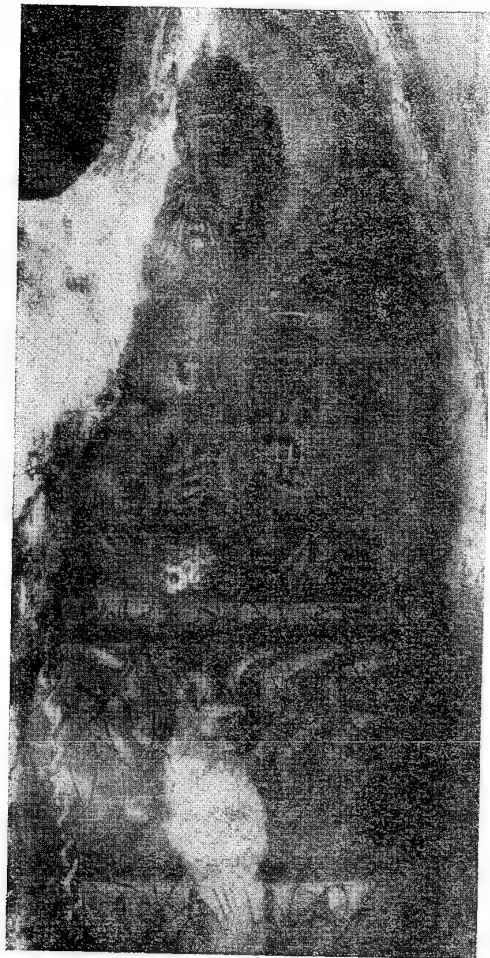
ματα . . . ιος. Ὡς γέροντα ἄλλως τε ἱεράρχην παρουσιάζει αὐτὸν καὶ ἡ ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. Δαφνίου ψηφιδωτῇ παράστασις αὐτοῦ¹.

10. Παρὰ τὸν Ἁγ. Ἀβέρκιον εἰκονίσθη, εἰς τὸ πᾶχος τῆς πρώτης ἐξ ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψίδος, ἕτερος, ὁλόσωμος ἱεράρχης φέρων ἐπιτραχήλιον μὲ μεγάλους καστανοὺς σταυροὺς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν Εὐαγγέλιον. Τόσον ἡ μορφή του ὅσον καὶ ἡ κατονομάζουσα αὐτὸν ἐπιγραφή ἔχουσι σχεδὸν τελείως ἐξαλειφθῇ.

11. Τοῦναντίον τοῦ παραπλεύρως αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τυμπάνου τῆς τυφλῆς ἀψίδος εἰκονιζομένου ὁλοσώμου ἱεράρχου σώζεται καὶ ἡ προσγεγραμμένη ἐπιγραφή κατὰ τὸ ἥμισυ: ὁ ἁγ. Βλά[σιος], καὶ τὸ πρόσωπον, ἂν καὶ ἀρκετὰ ἐφθαρμένον (εἰκ. 8). Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν εὐαγγέλιον μὲ πολυτελῆ στάχωσιν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν. Ἡ λευκὴ του κόμη καὶ τὸ διχαλωτὸν του γένειον ἀπεδόθησαν διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν, τὰ ὧτα ἐπίσης εἶναι λίαν ἐσχηματοποιημένα δίκην λίαν ἐπιμήκους ἐλλείψεως τὸ δὲ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς τονίζεται διὰ ζωηρῶς καστανευθροῦ γραμμῆς.

12. Μετὰ τοὺς ἱεράρχας ἀκολουθοῦν, εἰς τὴν κάτω ζώνην πάντοτε, ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν

τοῦ ναοῦ καὶ ἄλλοι ἅγιοι. Οὕτω παρὰ τὸν Ἁγ. Βλάσιον καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ μὲ ἐκείνον τυμπάνου — εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου ἠγοιχθῇ μεταγενεστέρως δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 9) — εἰκονίσθη ἐν προτομῇ στυλῆτος ἅγιος (εἰκ. 9),

Εἰκ. 9. Στυλῆτος ἅγιος ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

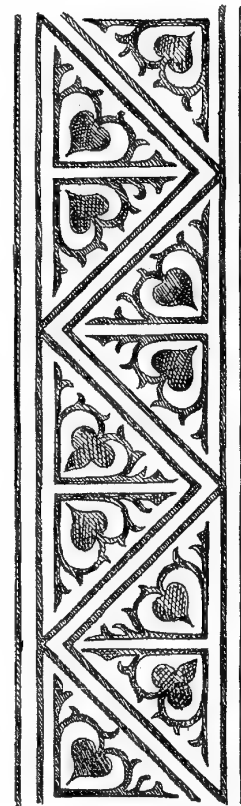
¹ G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 121 εἰκ. 56.

ἄγνωστον ποῖος, διότι ἡ συνοδεύουσα αὐτὸν ἐπιγραφή δὲν σώζεται. Ὁ ἅγιος βαίνει ἐπὶ κίονος μετὰ κιονοκράνου μιμουμένων ἐγχρωμον λίθον (ἀμυγδαλόπετραν). Καὶ τὸ μὲν στήθος καὶ αἱ χεῖρές του — ἐξ ὧν ἡ μὲν δεξιὰ κρατεῖ ὄρθιον τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἡ δὲ ἀριστερὰ εἶναι τοποθετημένη πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω — διακρίνονται ὅπισθεν τετραγώνου κιγκλιδώματος ἐμπεπηγμένου ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου, ἐν ᾧ ἡ διὰ βαθυχρόου κουκουλλίου κεκαλυμμένη κεφαλὴ του, προβαλλομένη ἐπὶ τοῦ χρυσοῦντος φεγγίου, ἔξέχει ὑπεράνω τοῦ κιγκλιδώματος. Εἶναι δ' ἡ κεφαλὴ αὕτη — ἂν καὶ μὴ σωζομένη ἀκεραία — ρεαλιστικὴ καὶ ἐκφραστικὴ βαθείας πίστεως (εἰκ. 9). Οἱ ὑπὸ καμπύλης σκιᾶς τονιζόμενοι μαῦροι καὶ ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ καὶ αἱ κασταναὶ ἡλιοκαεῖς ἐκ τῆς εἰς τὸ ὑπαιθρον μακρᾶς παραμονῆς τοῦ στυλῆτος σάρκες του, εὐρίσκονται εἰς ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς λευκάς καὶ ἀραιὰς τρίχας τοῦ μύστακος καὶ τοῦ γενείου καὶ πρὸς τὴν λευκὴν ὀριζόντιον γραμμὴν τὴν σημειώουσαν βαθεῖαν αὐλάκα ταλαιπωρίας ἐπὶ τοῦ μετώπου. Ἰδιαιτέρως ἐκφραστικαὶ εἶναι καὶ αἱ μακροδάκτυλοι χεῖρες τοῦ ἐν ἐκστάσει προσευχομένου στυλῆτου.

13. Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου πρὸς τὸν στυλῆτην δυτικοῦ τοιχώματος τῆς τυφλῆς ἀψίδος ἀντὶ ἁγίου ἐξωγραφήθη τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμενον κόσμημα (εἰκ. 10), ἀποτελούμενον ἐκ συνεχομένων τριγώνων πληρουμένων διὰ κοσμημάτων ἐξ ἀνθεμίων ἐναλλὰξ μελανῶν καὶ κοκκίνων. Ἐπὶ δὲ τῆς ἀμέσως πρὸς δυσμᾶς, μεταξὺ τῶν δύο τυφλῶν ἀψίδων μεσολαβούσης παραστάδος διακρίνονται ἀμυδρῶς δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Ἐκ τούτων τὸ μὲν πρῶτον ἐμφανίζει τὸ κάτω μέρος ἱεράρχου, οὕτως διακρίνονται αἱ πλουσίως διακοσμημέναι παρυφαὶ τοῦ φαιλονίου, τὸ δὲ δεύτερον στυλῆτην ἅγιον γυμνὸν καὶ κρατοῦντα ράβδον. Ὁ ὑπέρυθρος κίων, ἐφ' οὗ ἴσταται ὁ ἅγιος, ἔχει καλαθοειδὲς κιονόκρανον.

Τῆς παρακειμένης δευτέρας τυφλῆς ἀψίδος τῆς νοτίας πλευρᾶς, τὸ μὲν τύμπανον, εἰκονίζον τὴν Μεταμόρφωσιν, θὰ ἐξετάσωμεν μετὰ τῶν λοιπῶν παραστάσεων τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου, τὰς ἐπὶ τῶν στενῶν ὁμῶς αὐτῆς τοιχωμάτων παραστάσεις μοναχῶν ἁγίων, θὰ περιλάβωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὁλοσώμων, ἐν τῇ κάτω ζώνῃ εἰκονιζομένων ἁγίων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

14. Εἰκονίζονται λοιπὸν ἐνταῦθα, εἰς τὸ πᾶχος τοῦ τόξου, πρὸς ἀνατολὰς μὲν, συμφώνως πρὸς τὴν σωζομένην κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιγραφὴν: ὁ ὁσιος]

Εἰκ. 10. Κόσμημα.

πατ(ήρ) | ἡμῶν | μέγας Εὐθίμιος ἄσκητής, με κόμην ἀποδιδομένην διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν ἐπὶ κρασωτοῦ βάθους, σφηνοπώγων καὶ με ἱμάτιον βαθέως κρασωτόν, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, εἰς δὲ τὴν ἀριστεράν κρατῶν ἀνεπτυ-

Εἰκ. 11. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου.

γμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *φεύγ[ετε] μω-
να[χοὶ τὰς] ἡδονὰς κλπ.* Πρὸς δυσμὰς δὲ ὁ *δοσιος πατήρ ἡμῶν Ἀντώνιος ὁ
μέγας* (εἰκ. 11) ἔχων τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην δι' ὀξυκορύφου σκοτεινο-
χρόου κουκουλλίου, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν
εἰλητόν μὴ σωζόμενον πλέον. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὠχροκιτρίνου προσώπου
του δηλοῦνται διὰ κρασωτῶν γραμμῶν, ὁ δὲ μακρὸς μύσταξ καὶ τὸ βραχὺ
γένειον διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν, τῶν ὀρίων ἐκάστου ἐξ αὐτῶν δη-
λουμένων διὰ σκοτεινῆς κρασωτῆς γραμμῆς.

Τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου τῆς τυφλῆς ἀψίδος κοσμεῖ ἑξάφυλλος ρόδαξ με
κίτρινα φύλλα.

15. Τέλος τὸ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τέρμα τοῦ νοτίου τοίχου κατα-

Εἰκ. 12. Τὸ ἄνω ἦμισυ τοῦ Ἀγ. Λεοντίου.

λαμβάνει, εὐθὺς ὑπὸ τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, ὁ Ἅγιος Λεό[ντ]ι[ος], νέος
ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ, με κόμην καστανὴν φέρουσαν στέφος λευκὸν μετὰ
πολυτίμου λίθου ἐν τῷ μέσῳ, καταπίπτουσιν δ' ἐκατέρωθεν μέχρι τοῦ λαιμοῦ
καὶ ἀποκρύπτουσιν τὰ ὦτα (εἰκ. 12). Τὸ πρόσωπόν του εἶναι κιτρινοκαστάνι-
νον με βαθὺ καστανὸν περίγραμμα. Ὁ ἅγιος φορεῖ πλουσίαν στολὴν με τρα-
χηλέαν, ποδήρη χιτῶνα ἐλαιοπράσινον με λευκὰς καὶ μελανὰς πτυχὰς καὶ μαν-
δύαν πορφυροῦν με μαργαροποικίλους παρυφὰς. Τὸ κράσπεδον τοῦ χιτῶνός

του είναι κεκοσμημένον με κίτρινον κυματιστὸν βλαστὸν. Ὁ μανδύας, πίπτων ὀπισθεν ἄνω, ἐπανέρχεται ἐμπρὸς εἰς τὸ κάτω μέρος. Ἡ ἀμέσως κάτωθεν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς ἀπεικόνις τοῦ Ἁγ. Λεοντίου (εἰκ. 13) θὰ συνδέεται ἀναμφιβόλως πρὸς τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὡς νέον κτήτορα φερόμενον μοναχὸν Λεόντιον, ὅστις θ' ἀπεικόνισεν ἐνταῦθα τὸν ὁμώνυμον καὶ προστάτην αὐτοῦ ἁγίου.

Εἰκ. 13. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ καὶ κάτωθεν αὐτῆς ὁ Ἅγιος Λεόντιος.

τῆς ράχως. Φορεῖ πολυτελῆ ὑποδήματα καὶ κατακόσμους περικνημίδας. Καὶ διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς κρατεῖ μακρὸν δόρυ, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἀγκουμβᾶ ἐπὶ ἔλλειψειδοῦς ἡ τριγωνικῆς ἀσπίδος. Ποῖος εἶναι ὁ ἅγιος οὗτος διδασκόμεθα ἐκ διασωθέντος ἐπὶ τοῦ λώρου τοῦ θώρακος τμήματος ἐπιγραφῆς ἔχοντος οὕτω... ὁ στρα... Πρόκειται λοιπὸν ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου τοῦ στρατηλάτου.

Ὁλόκληρος ὁ ὑπόλοιπος δυτικὸς τοῖχος οὐδεμίαν διασώζει τοιχογραφίαν, λόγῳ ἀσβεστοχρίσεως αὐτοῦ.

17. Κάμπτοντες τῶρα πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον συναντῶμεν ἐπ' αὐτοῦ

16. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ κυρίως ναοῦ, εὐθὺς παρὰ τὸν Ἁγ. Λεόντιον ἦτοι κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν, εἰκονίσθη ὁρθίος ὑψηλὸς στρατιωτικὸς ἅγιος, τὸ δεξιὸν ἡμῖς τοῦ ὁποίου εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κεφαλῆς. Εἶναι ἐνδεδυμένος ἐσωτερικῶς μὲν βαθυπόφυρον, χειριδωτὸν χιτῶνα, κάτωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλει, ἐν εὔδει ποδιᾶς, μικρόν, λευκόν, ἐλαφρῶς πτυχούμενον τετράγωνον ὕφασμα, ὑπεράνω δὲ τοῦ χιτῶνος φέρει τὸ κλιβάνιον ἦτοι σιδηρόπλεκτον θώρακα μετὰ δερματίνης ἀπολήξεως ὑπὸ τὴν κοιλίαν καὶ ὑπὲρ τοῦτον μανδύαν πίπτοντα κατὰ μὲν τὸ δεξιὸν ἡμῖς ἐμπρὸς κατὰ δὲ τὸ ἀριστερὸν ἐπὶ

μεταξὺ τῆς Β.Δ. γωνίας καὶ τῆς Β. θύρας ἕτερον ὁλόσωμον, ὁρθίον στρατιωτικὸν ἅγιον, ὅστις κατὰ τὴν συνοδεύουσαν ἐπιγραφὴν εἶναι ὁ Ἅγιος Γεώργιος (εἰκ. 14). Εἶναι καὶ αὐτὸς ἐνδεδυμένος τὸ σιδηρόπλεκτον κλιβάνιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου φέρει χλαμύδα κοκκίνην μὲ πλαστικὴν πτύχωσιν, πορπούμενην ἐμ-

Εἰκ. 14. Τὸ ἄνω ἡμῖς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

πρὸς καὶ πίπτουσιν ἐπὶ τῆς ράχως. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, ἀλλ' ἡ ἀριστερὰ αὐτοῦ δὲν φαίνεται εὐκρινῶς τί ἐκράτει. Τοῦναντίον ἡ καλῶς σωζομένη κεφαλὴ του τὸν παρουσιάζει μὲ παχύ, στρογγύλον πρόσωπον καὶ καστανὴν οὐλὴν κόμην καὶ ἐπ' αὐτῆς λευκὸν στέφος. Αἱ ἀβραὶ καὶ σαρκώδεις παρειαὶ του ἐμφανίζουσιν ροδίνους τόνους καὶ πρασινωπὰς σκιάς μὲ τὴν τόσον

συνήθη εις τὴν ὑστέραν παλαιολόγειον περίοδον ἀπαλὴν χρωματικὴν διαβάθμισιν τόνων (dégradation), ἥτις δίδει τὸν ὄγκον.

18. Τελευταία ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου δλόσωμος παράστασις εὑρίσκεται μεταξὺ τῶν δύο τυφλῶν ἀψίδων τῆς βορείου πλευρᾶς. Εἰκονίζεται δ' ἐνταῦθα, συμφώνως πρὸς τὴν συνοδεύουσαν ἐπιγραφὴν, Ὁ (ἱεροῦ) Χ(ριστοῦ) δ(ε) φω(τοδό)της. Ἡ κεφαλὴ τοῦ προβάλλεται ἐπὶ κοκκίνου, ἐνσταύρου φωτοστεφάνου διαστιζομένου ἀπὸ πολλοὺς μικροὺς, ἐρυθροὺς καὶ μαύρους σταυροὺς, φέρει δ' ἐκατέρωθεν ἀνὰ ἓνα μικρὸν δίσκον, ἐφ' οὗ, ἐπὶ κοκκίνου κάμπου, εἶναι γεγραμμένα τὰ γνωστὰ συμπληήματα $\overline{\text{IC}}$ καὶ $\overline{\text{XC}}$. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ βραχίονος τοῦ χιτῶνος τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει κόκκινον σημεῖον, κοσμούμενον διὰ λευκοῦ κυματιστοῦ βλαστοῦ. Ὁ Κύριος κρατεῖ ἀνοικτὸν πρὸ τοῦ στήθους αὐτοῦ τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων εἶναι γεγραμμένη, δυσανάγνωστος, λόγῳ τῆς μεγάλης φθορᾶς, ἐπιγραφὴ ἧς κατ' ὀρθῶς νὰ ἀναγνώσω μόνον τὰ ἐξῆς γράμματα ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ φύλλου: ΠΕΑ ...

Κλεισθέντος τοῦ κύκλου τῶν ὁλοσώμων ὁρθίων ἀγίων τῆς τεκ ...
κάτω ζώνης, θὰ ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὑπεράνω ΑΙΠ ...
αὐτῶν, ἐντὸς κυκλικῶν πλαισίων συνδεομένων διὰ κόμβων, ἐν ΣΗΚ ...
προτομῇ εἰκονιζομένων ἀγίων, οἵτινες ὑπῆρχον μόνον ἐπὶ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τούτων πάλιν καλῶς διατηροῦνται μόνον τρεῖς τῆς βορείου, τῶν ὑπολειπομένων καλυπτομένων δι' ἀλάτων καὶ ὄντων δυσδιακριτῶν.

19. Πρῶτος λοιπὸν ἐξ ἀνατολῶν ἐκ τῶν ἀγίων τούτων εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Θεράπων (εἰκ. 15 δεξιὰ), φέρων ἐπιτραχήλιον μὲ μεγάλους σταυροὺς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς. Ἡ λευκὴ τοῦ κόμη, καταλήγουσα ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς σχῆμα μῦ, καὶ τὸ λευκὸν σφηνοειδές τοῦ γένειον ἀπεδόθησαν διὰ λευκῶν παραλλήλων γραμμῶν. Ἐπὶ τοῦ διαχύτου φωτὸς τοῦ προσώπου τοῦ λευκαὶ γραμμαὶ ἢ κηλίδες φωτὸς σχεδιάζουσι τὰς ἀνατομικὰς αὐτοῦ λεπτομερείας, σκοτεινὸν δὲ περιγράμμα σχηματίζει τὸ τε ἐξωτερικὸν καὶ τὸ ἐσωτερικὸν ὄριον τῆς κόμης.

20. Παρὰ τὸν Ἅγ. Θεράποντα εἰκονίσθη ὁ Ἅγιος Δαμιανός (εἰκ. 15 ἀριστερά) μὲ καστανὴν κόμην, ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ¹. Ἐνδεδυμένος πολυτελεῖ στολὴν μὲ ὑψωμένον, κατάκοσμον «λαιμόν» κρατεῖ διὰ τῆς μακροδακτύλου δεξιᾶς κεκλιμένον τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἅγ. Θερά-

¹ Ὁ Ἅγ. Δαμιανός εἰκονίζεται παλαιότερον μὲν μὲ βραχὺ, πυκνὸν γένειον (ψηφιδωτὸν τοῦ Ἅγ. Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ τῆς Ρώμης (Muratoff, Peint. byz. πίν. XXII) ἀργότερον δὲ μὲ ἀραιὸν (Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 73 3, 74 2, τοῦ αὐτοῦ, Peintures de l'Athos πίν. 42 2, 53 1, 179 2, 205 2). Εἰς τὸ ἀργυροῦν ἐν τούτοις κιβωτίδιον τοῦ Βατοπεδίου (Ξυγγόπουλος, Α.Ε. 1936 σ. 103), ὡς καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ Ἅγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα τῆς Ρόδου 13^{ου} αἰ. (Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. 5^η [1948] σ. 133 εἰκ. 111) εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Δαμιανός ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ, ὅπως καὶ ἐνταῦθα.

ποντα ἢ ἐκτέλεις τοῦ Ἅγ. Δαμιανοῦ δὲν παρουσιάζει οὔτε ἐντονα περιγράμματα οὔτε — ἐξαιρέσει τῶν λίαν ἐσχηματοποιημένων ὧτων — σαφὲς γραμμικὸν σχέδιον, ἀλλὰ πλάσιμον τοῦ προσώπου μὲ ἀπαλὴν διαβάθμισιν τόνων — ὡς τοῦ Ἅγ. Γεωργίου — καὶ ἀρκετὰ λευκὰ φῶτα τεθειμένα εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου, τὴν ρῖνα, τὸ μέτωπον, τὰ ζυγωματικὰ κλπ.

Παραπλεύρως τοῦ Ἅγ. Δαμιανοῦ θὰ εἰκονίζετο ἀναμφιβόλως ὁ Ἅγ.

Εἰκ. 15. Οἱ Ἅγιοι Δαμιανός καὶ Θεράπων.

Κοσμάς, ὅστις ὅμως δυστυχῶς κατεστράφη, λόγῳ τῆς εἰς τὴν θέσιν του πακτώσεως ξυλίνης δοκοῦ τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου.

21. Τελευταῖος πρὸς δυσμὰς ἅγιος ἐν προτομῇ, διεσώθη, ὑπερθεῖν τοῦ Ἅγ. Γεωργίου, ὁ Ἅγιος Ἀκίνδυνος μὲ λευκὴν βραχεῖαν κόμην φθάνουσαν μέχρι τῶν ὧτων καὶ βραχὺ γένειον. Εἶναι ἐνδεδυμένος πολυτελεῖ στολὴν.

Προσθέτομεν ἐν τέλει, ὅτι ἕκαστον μετᾶλλον τῆς ἄνω σειρᾶς εἶναι ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου, τῶν καταλειπομένων ἐξωτερικῶς τῶν κύκλων τεσσάρων τριγώνων πληρουμένων διὰ λευκοῦ, ἐσχηματοποιημένου φυτικῶ ἀραβίζοντος κοσμήματος ἐσχεδιασμένου ἐπὶ σκοτεινοῦ γαλάζιου κάμπου (εἰκ. 15)¹.

Μετὰ τοὺς μεμονωμένους ἀγίους ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν συνθέσεων τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Πῶς εἶναι κατανεμημένοι αἱ συνθέσεις αὗται ἐπὶ τῶν θόλων καὶ τῶν τοίχων εἵπομεν ἤδη ἀνωτέρω (σ. 131). Ὑπολείπεται λοιπὸν μόνον ἡ λεπτομερεστέρα ἐξέτασις αὐτῶν.

¹ Ὁμοία διάταξις τῶν στηθαρίων ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Μυστρά (Β. κλίτος) Millet, Mon. byz. de Mistra πίν. 83 1. 2 καὶ 85 1. 2).

α) Ἀνατολική καμάρα. Ὁλόκληρον τὸ ἀνάπτυγμα τῆς πρὸ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας μέχρι τοῦ σφενδονίου καταλαμβάνει, ὡς συνήθως, ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως διηρημένη εἰς δύο ἡμιχόρια, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων εἰκονίζετο ὁ σήμερον τελείως κατεστραμμένος Χριστός, περιβαλλόμενος ὑπὸ κυκλικῆς «δόξης» φερομένης ὑπὸ τεσσάρων, ὀρμητικῶς καὶ ρυθμικῶς πετώντων ἀγγέλων. Ἐκ τῶν ἀγγέλων τούτων σώζονται μόνον οἱ δύο πρὸς βορρᾶν, ἐξ ὧν πάλιν καλύτερον διατηρήθη ὁ πρὸς ἀνατολάς, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα καὶ βαθυπόρφυρον ἱμάτιον μὲ ἀνέμιζομένας πυκνάς, πλαστικὰς πτυχὰς καὶ κατάκοσμα λευκὰ σημεῖα (clavi). Ἐκ τῶν δύο ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ομάδων εἰς μὲν τὸ βόρειον ἡμισυ εἰκονίζεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἡ Παναγία κατ' ἐνώπιον, εἰς στάσιν δεήσεως, μὲ τὰς χεῖρας ὑψωμένας καὶ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω καὶ παρ' αὐτὴν Ἄγγελος, ἐστραμμένος κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ μὲ ἀνοιχτόχρωμον στολὴν καὶ ἐρυθρὰς γραμμὰς πτυχῶν μετ' αὐτὸν δὲ Ἀπόστολοι βλέποντες πρὸς τὸν Χριστόν. Εἰς δὲ τὸ νότιον ἡμισυ καὶ παρὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον εἰκονίζεται Ἄγγελος λευκὰ ἐνδεδυμένος δεικνύων διὰ τῆς ὑψουμένης δεξιᾶς τὸν Χριστόν καὶ παρ' αὐτὸν ὁ ἀναφαλάντιος Παῦλος καὶ ἕτερος Ἀπόστολος μὲ ἀπότομον στροφὴν τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἄνω, περαιτέρω δὲ δύο ἄλλοι Ἀπόστολοι ἡμισβεσμένοι. Σάρκες ὡχροκίτρινα μὲ λευκὰ φῶτα καὶ πρασινωπὰς σκιὰς.

β) Δυτικὴ καμάρα. Ἡ καμάρα αὕτη διαιρεῖται εἰς δύο ἡμίση, ἐκάτερον τῶν ὁποίων περιλαμβάνει ἀνὰ τέσσαρας σκηνὰς τοῦ δωδεκάορθου, λίαν ἀμαυρὰς ἐκ τῆς αἰθάλης καὶ δυσδιακρίτους λόγῳ τῶν ἀλάτων.

Νότιον ἡμισυ. 1) ἡ *Γέννησις τοῦ Χριστοῦ*. Ἡ Παναγία διαγωνίως ἐξηπλωμένη ἐπὶ ἐρυθρᾶς κλίνης προβάλλεται ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ χάσματος τοῦ σπηλαίου. Διακρίνεται ἡ μορφή τοῦ σκεπτικοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς μαίας μὲ τὴν Σαλώμην. Τὸ βρέφος παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ ἀνδρός. Αἱ μορφαὶ φέρουσι βαθυπόρφυρα περιγράμματα.

2) Ὑπαπαντή. Ἐν τῷ μέσῳ κιβώριον μετὰ πορφυρῶν βήλων, ἀριστερᾷ ἡ Παναγία περιβεβλημένη βαθυπόρφυρον ἔνδυμα καὶ ὀπισθεν αὐτῆς ὁ Ἰωσήφ. Δεξιᾷ εἰς προϋπάντησίν των ἔρχεται ὁ Συμεὼν κρατῶν εἰς τὰς χεῖράς του τὸ βρέφος Ἰησοῦν¹. Ὅπισθεν τοῦ ἡ προφήτης Ἄννα.

3) Βάπτισις. Εἰς τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως ἐν μέσῳ τῶν εὐρέως ἀνοιγόμενων καὶ διὰ χονδρᾶς, κτρινερούθρου γραμμῆς δηλουμένων ὀχθῶν τοῦ Ἰορδάνου, εἰκονίζεται ὄρθιος καὶ τελείως γυμνός, μὲ ἐσταυρωμένους τοὺς πόδας, ὁ Χριστός. Οἱ ἰσχνότατοι, δίκην καλάμων, βραχίονές του εἶναι ἀνοιχτοὶ πρὸς τὰ κάτω. Ὁ Κύριος εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾗ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς του ὁ ἀντίχειρ, ἀφιστάμενος τῶν ἄλλων δακτύλων δίδει εἰς αὐτὴν τὸ σχῆμα τόξου.

¹ Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ἐν τῶν ἀρχαιοτέρων παραδειγμάτων εἰς ἃ ὁ Συμεὼν ἀντὶ τῆς Παναγίας κρατεῖ τὸ παιδίον. Ὅρα σχετικῶς Ἀ. Ξυγγόπουλον ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. 5' (1929) σ. 338.

Αἱ σάρκες του ἔχουν βαθὺ χρῶμα ὥχρας, αἱ δὲ ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ στήθους καὶ τὰ περιγράμματα δηλοῦνται διὰ κρᾶσωτῶν γραμμῶν.

Ἀριστερᾷ ἐπὶ τῆς ὀχθῆς εἰκονίζεται α) ὁ Προδόρομος (ἐπιγραφή ἰω) φέρον μηλωτὴν ἐξωμίδα μὲ λευκὰς τρίχας ἐσωτερικῶς καὶ ἐρυθρὸν δέρμα ἐξωτερικῶς. Κάμπτων τὸν δεξιὸν πόδα του ἐκτείνει τὴν ὀστεώδη δεξιὰν του χεῖρα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, ἐν ᾗ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ μικρόν, λευκὸν εἰλητόν. β) Ὅπισθεν τοῦ Προδόρου ἴσται γηραιὰ ἀνδρική μορφή φέρουσα φωτοστέφανον καὶ ἐνδεδυμένη μελὶ ἱμάτιον. Ἐχει λευκὴν κόμην μὲ οὐλοὺς βοστρύχους, προβάλλει δὲ καὶ αὐτὴ τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὰ ἔμπροσ. Ποία εἶναι ἡ τόσον πρὸς τὸν Πέτρον ὁμοιάζουσα μορφή αὕτη δὲν δύναται νὰ εἴπω, οὔτε γνωρίζω ἄλλο παράδειγμα εἰς τὸ ὁποῖον νὰ ἐμφανίζεται τοιαύτη ὀπισθεν τοῦ Προδόρου. Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὀχθῆς διατηρήθη μόνον τὸ κάτω μέρος τοῦ πορφυροῦ ἱματίου ἐνὸς ἀγγέλου. Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι δύο μορφαὶ ἐν προτομῇ εἰκονιζόμεναι ἐντὸς τοῦ ὕδατος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως. Ἐκ τούτων ἡ μία, δεξιᾷ, εἶναι ἀνδρική, γυμνὴ καὶ γενειοφόρος, μὲ ζωηρὰν ἐκφρασιν ἐκπλήξεως¹. Πρόκειται βεβαίως περὶ τῆς προσωποποιήσεως τοῦ Ἰορδάνου, ἀφ' οὗ ἄλλως τε πρὸ αὐτοῦ ἐσώθη καὶ τὸ στόμιον ἀγγείου, ὅπερ συνήθως κρατοῦσιν οἱ ποταμοί. Τῆς ἄλλης μορφῆς, ἀριστερᾷ, σώζεται μόνον ἡ κεφαλὴ, ἐστεμμένη διὰ κεραίων καὶ κέντρων ἀστακοῦ καὶ δεξιᾷ αὐτῆς μικρὸν ἱστιοφόρον, ὅπερ θὰ ἐκράτει. Πρόκειται βεβαίως περὶ ἀλληγορίας τῆς Θαλάσσης², τὴν ὁποίαν συχνὰ συναντῶμεν εἰς παραστάσεις τῆς Βαπτίσεως, ἰδίᾳ κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα³. Πλὴν τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν διακρίνονται ἐντὸς τοῦ ὕδατος καὶ τινὰ μικρὰ κίτρινα ἀντικείμενα, ἴσως πλαγκτονικοὶ ὁργανισμοί.

4) Προδοσία τοῦ Ἰούδα. Ἡ δεξιᾷ τῆς Βαπτίσεως εἰκονιζομένη Προδοσία τοῦ Ἰούδα ἔχει τὸν Χριστόν ἐν τῷ μέσῳ πολὺ εὐτραφέστερον ἢ εἰς τὴν Βάπτισιν καὶ ἐνδεδυμένον ἐλαιόχρουν ἱμάτιον. Πρὸς αὐτὸν σπεύδει ὁ Ἰούδας ἀκουμβῶν τὴν ὀξεῖαν σιαγόνα του ἐπὶ τῆς παρειᾶς τοῦ Κυρίου. Δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ σπεῖρα τῶν στρατιωτῶν φορούντων τὰ κλιβάνια. Αἱ φυσιογνωμίαι ὄλων εἶναι μᾶλλον κτηνώδεις. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον εἰκονίζεται γενειοφόρος μορφή ἐνδεδυμένη βραχὺν κόκκινον χιτῶνα μὲ εὐρεῖαν κτρινὴν ζώνην, ἐφ' ἧς δύο μικρὰ κυκλικά τύμπανα, ἐκάτερον τῶν ὁποίων ὁ ἀνὴρ εἰκονίζεται κρούων διὰ πλήκτρον. Περαιτέρω μετὰ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἰούδα εἰκονίζεται ἡμίγυμνος ἀνδρική μορφή, κάτω δὲ δεξιᾷ, μορφή κατακεκλιμένη. Σάρκες ὡχροκίτρινα καὶ κρᾶσωτὰ περιγράμματα. Ἐλλειψις φώτων.

¹ Εἰς ἰδιόμελον Κοσμᾶ τοῦ μοναχοῦ τῆς 6ης Ἰανουαρίου (Μηναῖον, ἐκδ. Κ/πόλεως 1843 σ. 80) ἀναγινώσκουμεν: Ὁ Ἰορδάνης ἰδὼν σε ἔπηξε καὶ ἔμεινεν.

² Ὁμοίαν περίπου παράστασιν κεφαλῆς τῆς Θέτιδος (=Θαλάσσης) βλέπομεν καὶ εἰς τὸν Διοσκουριδὴν τῆς Βιέννης (Premierstein-Diez, Die Miniaturen des Wiener Dioskurides (Byz. Denkmäler III) Βιέννη 1903 πίν. 5).

³ Millet, Recherches εἰκ. 172 (Γρατσάνιτσα), 179 (Ναγορίτσα), 180 (Βατοπέδι).

Βόρειον ἤμισυ. 5) *Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου*. Εἰς τὸ μέσον ὁ Χριστὸς μὲ βαθυπόρφυρον ἔνδυμα καὶ πρὸ τῶν ποδῶν αὐτοῦ, γονατισταί, ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία. Ὅπισθεν τοῦ Χριστοῦ εἰς λευκόθριξ μαθητὴς — ὁ Πέτρος — καὶ εἰς ἀγένειος, ὁ Φίλιππος ἢ ὁ Θωμᾶς. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιᾷ, ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς μνημείου, ὁ Λάζαρος μὲ κιτρίνην στολὴν καὶ μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ἡ κεφαλὴ του περιβάλλεται ὑπὸ φωτοστεφάνου. Παρὰ τὸ μνημεῖον τρεῖς μορφαί. Τὰ ἐνδύματα ὅλων καστανά.

6) *Βαΐοφόρος*. Ἐν τῷ μέσῳ ὁ Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου, ὅστις κύπτων τὴν κεφαλὴν λείχει ἢ ξέει διὰ τοῦ στόματος τὸν δεξιὸν ὀπίσθιον πόδα του. Ὅπισθεν τοῦ Ἰησοῦ ὁ Πέτρος καὶ εἰς ἀγένειος μαθητὴς. Δεξιὰ τὰ τεῖχη τῆς Ἱερουσαλὴμ μὲ τὰς ἐπάλξεις καὶ τὴν πύλην, πρὸ τῆς ὁποίας εἰκονίζονται Ἰουδαῖοι. Πρὸ τοῦ Χριστοῦ τρία παιδιά στρώνουσι τὰ ἐνδύματα αὐτῶν. Σάρκες ὠχροκίτριναί μὲ λευκὰ φῶτα, ἐνδύματα πολὺπτυχα.

7) *Ἀνάστασις*. Ἐν τῷ μέσῳ ὁ Χριστὸς, ὅστις κρατῶν τὸν σταυρὸν τῆς σταυρώσεως καὶ βαίνων πρὸς δεξιὰ ἐγείρει διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸν ἐντὸς σαρκοφάγου μετὰ τῆς Εὐᾶς εἰκονιζόμενον Ἀδὰμ. Ὅπισθεν τῶν δύο πρωτοπλάστων, οἵτινες φέρουσι φωτοστέφανον, εἰκονίζεται νεαρὰ ἀγένειος μορφή (ὁ Ἀβελ;) καὶ ἔτι περαιτέρω ἄλλη. Ἀριστερᾷ, ὀπισθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἐντὸς σαρκοφάγου οἱ προφητάνакτες Δαυὶδ καὶ Σολομὼν, φοροῦντες πλουσίας βασιλικὰς στολὰς καὶ στέμματα μὲ πραιπενδούλια. Ὅπισθεν τῶν διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Προδρόμου. Τὸ ἔνδυμα τοῦ Χριστοῦ καστανόν, τῶν προφητανάκτων βαθυπόρφυρον. Σάρκες ὠχροκίτριναί μὲ λευκὰ φῶτα.

8) *Μυροφόροι*. Δεξιᾷ τὸ μνημεῖον τοῦ Χριστοῦ. Βάθος μέλαν καὶ ἐν αὐτῷ αἱ ἐν εἴδει ἐλίκων ἐξειλιγμένοι κειρίαι καὶ τὸ σουδάριον. Κάτωθεν τοῦ τάφου στρατιῶται μὲ κράνη, κλιβάνια καὶ λόγχας. Ἐν τῷ μέσῳ ἄγγελος μὲ καμπύλα πρὸς τὰ ἄνω πτερά, καθήμενος ἐπὶ ἀμυγδαλοπέτρας κρατεῖ ράβδον καὶ δεικνύει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν τάφον. Ἀνω ἡ ἐπιγραφή: ὁ λίθος καὶ παρὰ τὸν ἄγγελον: *Εἶδε ὁ τόπος | ὅπου ἔθηκαν | αὐτόν*. Ἀριστερᾷ ἡ Παναγία (ΜΡ-ΘΝ) καὶ ὀπισθεν αὐτῆς πολλοὶ μυροφόροι. Σάρκες ὠχροκίτριναί, φῶτα λευκὰ καὶ σκιαὶ πράσιναί εἰς τὰ πρόσωπα. Περιγράμματα βαθυπόρφυρα.

Ὡς πρὸς τὰς εὐαγγελικὰς σκηνὰς παρατηροῦμεν μίαν στενόχωρον καὶ σχεδὸν ἀδεξίαν προσαρμογὴν θεμάτων προοριζομένων δι' εὐρύτερον χώρον εἰς περιωρισμένα, στενομήκη ὀρθογώνια πλαίσια, ἅτινα ἀναγκάζουσι τὸν τεχνίτην νὰ σχεδιάζῃ μορφὰς ὑψηλὰς ἄλλ' ἀκόμψους καὶ μὲ δυσκάμπτους στάσεις. Ἄλλο κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἐπὶ μέρους σκηνῶν εἶναι ἡ εἰς τρία κατὰ πλάτος μέρη διαίρεσις αὐτῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν μέσον καταλαμβάνει τὸ κύριον πρόσωπον (Χριστὸς, ἄγγελος Κυρίου) τὰ δὲ δύο ἄκρα σχηματίζουν οὐ μόνον ἀποχωριζόμενας τοῦ μέσου διὰ περιβαλλούσης αὐτὰς καμπύλης ταινίας, σχηματιζομένων οὕτω κατὰ τὰ ἄκρα τῆς εἰκόνος παρίσων ὄγκων.

Νότιος τοῖχος. Τὸ τύμπανον τῆς δευτέρας ἀπ' ἀνατολῶν τυφλῆς ὁψι-

δος καταλαμβάνει ὁλόκληρον ἢ ἄριστα διατηρουμένη *Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος* (εἰκ. 16). Αὕτη εἰκονογραφικῶς παρουσιάζει τὴν συνήθη διάταξιν

Εἰκ. 16. Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος.

ἦτοι τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ περιβαλλόμενον ὑπὸ ἑλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἄνω ἄριστερᾷ μὲν τὸν γηραιὸν προφήτην Ἠλίαν, δεξιᾷ δὲ τὸν νεώτερον προφήτην Μωϋσέα εὐλαβῶς τὸν Κύριον

ἰκετεύοντας. Κάτω ἔκθαμβοι, ἐκ τῶν ἐκπεμπομένων ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀκτί-
νων φωτός, εἰκονίζονται εἰς δραματικὰς καὶ κεκινημένας στάσεις οἱ τρεῖς
μαθηταὶ αὐτοῦ: Πέτρος (ἀριστερᾷ), Ἰωάννης (ἐν τῷ μέσῳ) καὶ Ἰάκωβος
(δεξιᾷ). Πρέπει ἐν τούτοις νὰ παρατηρηθῇ ὅτι αἱ στάσεις αὗται τῶν τριῶν
μαθητῶν εἶναι ἐνταῦθα πολὺ ὀλιγώτερον ἐντονοὶ ἢ ὅσον συνηθίζονται κατὰ
τὴν 14^{ον} αἰ. καὶ ἐξῆς¹, ὅτε καὶ
οἱ τρεῖς μαθηταὶ εἶναι πεσμέ-
νοι ὥσάν νὰ κυλοῦν ἐπὶ ἀπο-
τόμου κλιτύος².

Περὶ σσότερον ἐνδιαφέ-
ρουσα εἶναι ἡ παράστασις αὕτη
ἀπὸ χρωματικῆς, τεχνικῆς καὶ
τεχνοτροπικῆς ἀπόψεως, τὰς
ὁποίας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ με-
λετήσωμεν ἡ καλὴ τῆς διατή-
ρησις (εἰκ. 16). Καὶ δὴ πρῶ-
τον ὁ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς συν-
θέσεως εἰκονιζόμενος ὁλόσω-
μος Χριστὸς εἶναι ἐγγεγραμ-
μένος ἐντὸς λευκοπρασίνης, ἐλ-
λειψοειδοῦς δόξης (mandorla),
ὅπισθεν καὶ κάτω τῆς ὁποίας
καταπίπτουν δύο πλαστικῶς
δεδηλωμένα, λευκοπράσινα
καμπυλόσχημοι ταινίαι, σχη-
ματίζουσαι τρόπον τινὰ δύο
στηρίγματα τῆς ἐλλείψεως (εἰκ.
16). Ὁ Κύριος εἶναι ἐνδεδυ-
μένος χιτῶνα λευκοπράσινον
μὲ καστανὰς πτυχὰς καὶ ἐπ'
αὐτοῦ ἀνοικτὸν πορτοκαλὶ ἱρά-
τιον μὲ πτυχὰς ἐπίσης πορτο-
καλόχρους, ἀνοικτὰς μὲν εἰς τὰ προεξέχοντα μέρη σκοτεινότερας δέ, πρὸς τὸ κα-
στανόν, εἰς τὰ περιγράμματα. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ φέρων τὸν ἀντίχειρα
εἰς συνάντησιν τοῦ τετάρτου δακτύλου, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς—διαφανομέ-

Εἰκ. 17. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ ἐκ τῆς
παραστάσεως τῆς Μεταμορφώσεως.

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, σ. 216.

² Κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Μεσαρίτου (τέλη 12^{ον} αἰ.) τῆς ἀντιστοίχου ψηφιδωτῆς
παραστάσεως τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Κ/πόλεως (Heisenberg, Grabeskirche und
Apostelkirche 33, 8) οἱ τρεῖς ἀπόστολοι πρηνεῖς κατέπεσαν ἐπὶ γῆς καὶ τῷ ἐδάφει προσε-
κολλήθησαν καλύπτοντες τὸ πρόσωπον διὰ τῶν χειρῶν των.

νης κάτωθεν τοῦ εἰς πολλὰς πλαστικὰς πτυχὰς ἀπὸ τῶν ὤμων καταπίπτον-
τος ἱματίου—κρατεῖ συνεπτυγμένον εἰλητόν, τοῦ ὁποίου διακρίνεται καὶ ὁ κόκ-
κινος θῶμιγξ (σπάγγος). Ἡ μὲ αὐστηρὰν ἔκφρασιν τραγικοῦ ἥρωος κεφαλὴ (εἰκ.
17), παρουσιάζουσα ἐντονον τὸν σημεϊκὸν χαρακτήρα, προσβάλλεται ἐπὶ κυτρι-
νοπορτοκαλόχρου φεγγίου, φέροντος ἐρυθρὸν σταυρόν, ἐφ' οὗ εἶναι σταυροει-

δῶς διατεταγμένοι μαργαρίται.
Ὅπισθεν τοῦ φεγγίου κρέ-
μαται μέχρι τῶν ὤμων εἰδὸς τι
κρηδέμνου (εἰκ. 16), ὅπερ συν-
δέει τὸν ὄγκον τοῦ σώματος
πρὸς τὴν κεφαλὴν, ἐξαῖρον αὐ-
τήν. Ἡ κόμη ἔχει καστανὸν
προπλάσμον, ἐφ' οὗ εἶναι τε-
θειμέναι λεπταί, παρᾶλληλοι,
ἀνοικτότεραι γραμμαῖ (εἰκ. 17).
Τὸ γένειον εἶναι βραχὺ καὶ
χωρίζεται εἰς δύο, ὁ δὲ μύσταξ
λεπτὸς μὲ σαφῶς δηλουμένην
τὴν νύμφην (εἰκ. 17). Οἱ ὁ-
φθαλμοὶ βλέπουν πρὸς τὰ δε-
ξιὰ, ἡ δὲ καστανὴ των κόρη
κάμνει ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν πρὸς
τὸ λευκὸν τῆς περίβλημα. Τῶν
ὤτων μόλις διαφαίνονται οἱ
λοβοί. Αἱ σάρκες τοῦ προσώ-
που ἔχουν σιτόχρουν τόνον.
Εἰς τὰ γυμνά ἐν γένει μέρη
ὑπάρχει καὶ ἐλαφρὸν πράσι-
νον χρῶμα. Τέλος πέντε ἀκτί-
νες φωτός, ἀναχωροῦσαι ἀπὸ
τοῦ κέντρου τῆς ἐλλείψεως,

Εἰκ. 18. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ Προφήτου Μωϋσέως.

διευθύνονται πρὸς τὰ πέντε γύρω τοῦ Χριστοῦ πρόσωπα τῆς σκηνῆς. Ἐχουσι
δ' αὐταὶ κόκκινον μὲν χρῶμα, ἐφ' ὅσον εὐρίσκονται ἐντὸς τῆς ἐλλείψεως, λευ-
κὸν δ' ἔξω αὐτῆς ἥτοι ἐπὶ τοῦ βαθυγαλίου ἀέρος τῆς εἰκόνος.

Ὁ πρὸς τ' ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος προφήτης Ἡλίας (εἰκ. 16), ἐστραμμένος
κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὸν Χριστόν, φορεῖ χιτῶνα μὲν σιτόχρουν μὲ καστανὰς πτυ-
χὰς, ἐπ' αὐτοῦ δὲ μηλωτὴν ἔχουσαν ἐξωτερικῶς μὲν δέρμα χρώματος καστανοῦ
ἐσωτερικῶς δὲ λευκὰς τρίχας. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστε-
ρᾶς χειρὸς κλειστὸν εἰλητόν. Ἡ κεφαλὴ του περιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀτημέλη-
τον λευκὴν του κόμην καταπίπτουσαν εἰς πυκνοὺς βροστρύχους καὶ συνενου-

μένην ἔμπρὸς πρὸς τὴν μακράν του γενειάδα. Οἱ λίαν ἐκφραστικοὶ ὀφθαλμοὶ του προσβλέπουσι τὸν Χριστὸν μετ' ἀκλονήτου πίστεως.

Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς εἰκόνος ἱστάμενος προφήτης Μωυσῆς, σχηματίζων τὴν ἀντίρροπον μορφήν τοῦ Ἡλίου εἶναι ἐστραμμένος καὶ αὐτὸς κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὸν Χριστὸν (εἰκ. 16), φορεῖ ἀνοιχτὸν ἐλαιόχρουν χιτῶνα με καστανὰς πτυχὰς καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον βαθυπόρφυρον με πολλὰς πλαστικὰς πτυχὰς (εἰκ. 16). Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὰς πλάκας τοῦ Νόμου, ἀνοικτοκιτρίνας με ἡμισβεσμένα τὰ ἐπ' αὐτῶν μελανὰ γράμματα. Ἡ ἐσχηματοποιημένη κόμη του ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλοὺς σφαιρικοὺς βοστρύχους με λευκάς, καμπύλας γραμμὰς (εἰκ. 18). Τὸ γένειόν του εἶναι βραχύτατον, αἱ δὲ ὀφρύες του, καμπυλούμεναι ὑπὲρ τοὺς λίαν ἀνοικτοὺς ὀφθαλμούς του, δίδουν εἰς τὴν μορφήν του τὴν ἐκφρασιν πνευματικῆς ὑπερεντάσεως. Αἱ σάρκες τοῦ προσώπου του εἶναι ὀχροκίτριναι με πολλὰς λευκάς γραμμὰς τονίζουσας τὰς ἀνατομικὰς λεπτομερείας. Ἀμφότεροι οἱ Προφῆται ἴστανται ἐπὶ λίαν ἐσχηματοποιημένων, συμβατικῶν, βράχων.

Ἐκ τῶν εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς σκηνῆς εἰκονιζομένων τριῶν μαθητῶν, ὁ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος παρίσταται εἰς στάσιν ὀκλάζουσαν, (εἰκ. 16 καὶ 19) προσβλέπων τὸν Χριστὸν καὶ δεικνύων αὐτὸν διὰ τοῦ προτεταμένου δείκτου τῆς δεξιᾶς χειρός, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν εἰλητόν. Ἄνωθεν τοῦ φεγγίου του εἶναι γεγραμμένον τὸ γράμμα Π, ἀρχικόν

Εἰκ. 19. Ὁ Πέτρος ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Μεταμορφώσεως.

τοῦ ὀνόματος Πέτρος, ὅστις καὶ πράγματι εἰκονίζεται με τὴν συνήθη λευκὴν καὶ οὐλὴν κόμην του καὶ τὸ βραχὺ λευκὸν γένειον περιβάλλοντα τὰ λίαν ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ἡ στάσις του παρουσιάζει δυσκαμψίαν, αἱ δὲ ἔντονοι πτυχὰι τῶν ἐνδυμάτων του στεροῦνται πλαστικῆς εὐαισθησίας.

Πεσμένος προύμντα¹, ἐντελῶς κατὰ γῆς, με τὰς χεῖρας ἔμπρὸς καὶ τὴν κεφαλὴν στρεφομένην πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 16), εἰκονίζεται ὁ δεύτερος μαθητής, ὁ ἀγένειος καὶ ἀμύσταξ Ἰωάννης, ὡς ἄλλως τε ὑποδηλοῦσι καὶ τὰ ὑπὲρ τὸν φωτιστέφανον αὐτοῦ γεγραμμένα δύο ἀρχικὰ γράμματα τοῦ ὀνόματός του (ἰω). Οὗτος φορεῖ χιτῶνα με κρασωτὰς πτυχὰς καὶ ἱμάτιον βαθυπόρφυρον με λευκά φῶτα. Ἡ στάσις του ἀπεδόθη με ἀφύσικον βράχυνσιν, ἡ δὲ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων του με ἔντονον γραμμικότητα.

Τέλος ὁ δεξιᾶ εἰκονιζόμενος τρίτος μαθητής, ἄνωθεν τοῦ φεγγίου τοῦ ὁποίου εἶναι γεγραμμένον τὸ ἀρχικόν τοῦ ὀνόματός του γράμμα Ι (= Ἰάκωβος) παρίσταται συμμετρικῶς πρὸς τὸν Πέτρον γονατιστὸς πρὸς δεξιὰ καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστὸν, πρὸς ὃν τείνει ἱκετικῶς τὴν δεξιάν, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἀγκουμβᾷ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του γόνατος (εἰκ. 16). Ἡ κόμη καὶ τὸ γένειόν του εἶναι καστανά, αἱ δὲ σάρκες τοῦ προσώπου πορτοκαλόχροοι. Φορεῖ χιτῶνα λευκὸν καὶ ἱμάτιον ἐλαιόχρουν. Οἱ ὀφθαλμοὶ του, ὡς καὶ ὁ ἕτερος τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Ἰωάννου, ἔχουσι καταστραφῆ ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ σύνθεσις τῆς Μεταμορφώσεως παρουσιάζει ἀρχαῖα χαρακτηριστικὰ. Αἱ οὐχὶ λίαν ἔντονοι κινήσεις τῶν τριῶν μαθητῶν, ἔξ ὧν ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰάκωβος εἰκονίζονται ὥσεὶ καθήμενοι, ὡς τοῦτο συνηθίζεται κατὰ τὸν 10^{ον}-12^{ον} αἰῶνα², ἡ ἀπουσία τῶν συνήθων κατὰ τὸν 14^{ον} αἰ. βοήθητικῶν σκηνῶν ἀνόδου εἰς Θαβὼρ καὶ καθόδου ἔξ αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν μαθητῶν του, ἡ δυσκαμψία τῶν κινήσεων τῶν μορφῶν, ἡ σκληρότης τοῦ σχεδίου των καὶ ἡ ἔντονος γραμμικότης τῆς πτυχολογίας των, εἶναι πάντα στοιχεῖα μαρτυροῦντα ἢ χρόνους ἐκτελέσεως προγενεστέρους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἢ συντηρητικὴν ἔμμορὴν τοῦ τεχνίτου εἰς παλαιότερας παραδόσεις.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ. Οὗτος, ἀπολήγων ἄνω εἰς ἡμικύκλιον, διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας χωριζόμενας ἀπ' ἀλλήλων δι' ἐρυθρῶν ὀριζοντίων ταινιῶν. Καὶ ἡ μὲν ἀνωτάτη ἐκ τῶν ζωνῶν τούτων ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς κλειδὸς τοῦ θόλου μέχρι τῆς βάσεως τοῦ πολεμιστροειδοῦς παραθύρου, ἡ δὲ δευτέρα ἀπὸ τῆς βάσεως ταύτης μέχρι περιῖπου τοῦ ὑπερθύρου τῆς μεταξὺ κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκος θύρας καὶ τέλος ἡ κατωτάτη ἀπὸ τοῦ ὑπερθύρου μέχρι τοῦ ἐδάφους.

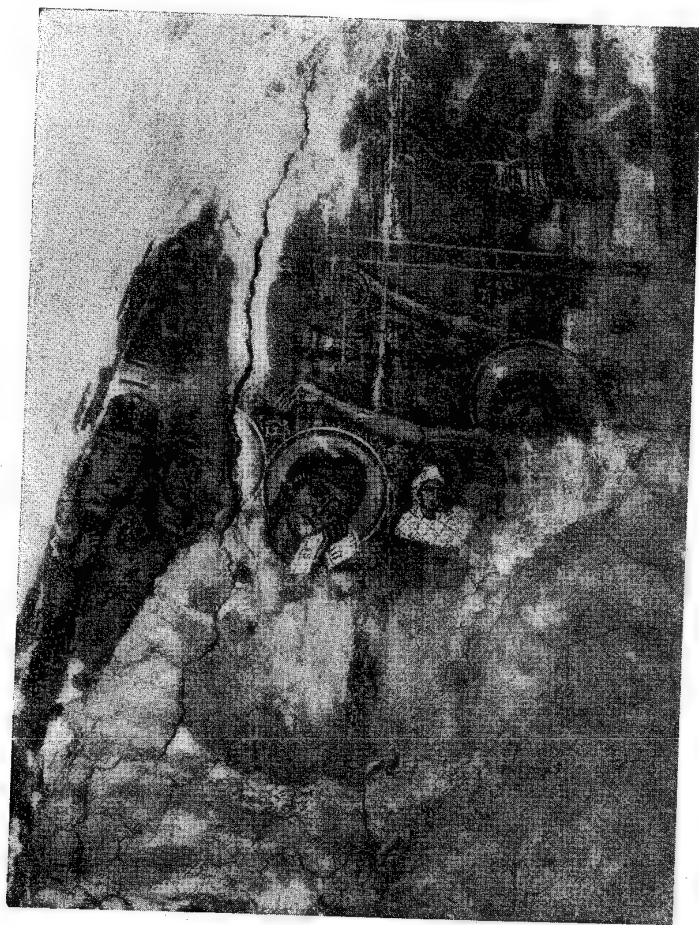
Καὶ εἰς μὲν τὴν κατωτάτην ζώνην εἰκονίζοντο ὄρθιοι ἄγιοι, ἔξ ὧν διε-

¹ Πβλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ἐκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Περτρούπολις 1909, σ. 97.

² Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile σ. 216.

σώθη μόνον τὸ ἀριστερόν ἡμῖς τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου, περὶ τοῦ ὁποίου ἤδη ὠμιλήσαμεν (σ. 144). Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἐπὶ τῶν δύο ἄνω ζωνῶν παραστάσεις.

Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης ἔχομεν ἀριστερᾷ μὲν τὴν παράστασιν τοῦ Ἐλκο-

Εἰκ. 20. Ἡ ἐπὶ τοῦ Δ. τοίχου παράστασις τῆς Σταυρώσεως.

μένου ἐπὶ σταυρὸν Ἰησοῦ καὶ περιέργως τοῦ Νικοδήμου ἀντι Σίμωνος τοῦ Κυρηναίου αἶροντος τὸν Σταυρὸν δεξιᾷ δὲ τὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ ἱσταμένου παρὰ τὴν κλίμακα, δι' ἧς θ' ἀνέλθῃ εἰς τὸν σταυρόν.

Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ὁ Χριστός, εἰκονιζόμενος εἰς μέγεθος πολλὸ μεγαλύτερον τῶν ἄλλων μορφῶν, εἶναι ἐνδεδυμένος ποδήρη, ἀχειριδωτον χιτῶνα πορφυροῦν, τὸ κόκκινον ράσον (Tischendorf, Ἀπόκρ. Εὐαγγέλιον Νικοδήμου, σ. 283) μὲ κιτρίνας κατακορύφους ταινίας, ἔχει δὲ τὰς χεῖρας δεδεμένας ἔμπρὸς διὰ σχοινίου, τὸ ἄκρον τοῦ ὁποίου κρατεῖ στρατιώτης¹ (εἰκ. 20 ἄνω δεξιᾷ). Οὗτος εἰκονιζόμενος δεξιᾷ φορεῖ σιδηρόπλεκτον θώρακα (κλιδάνιον

¹ Ἡ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ἔλκομένου διὰ σχοινίου ὑπὸ στρατιώτου συνηθίζεται εἰς ἀνατολικὰς—καππαδοκικὰς ὡς ἐπὶ πλείστον—τοιχογραφίας (Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916, σ. 363, G. de Jerphanion,

ἢ σουσάνιον) στρέφει δὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν, ὃν ἔλκει διὰ τοῦ σχοινίου. Ἀνωθεν ἡ ἐπιγραφή: Ὁ Νικόδημος επαρεβόμενος (=πορευόμενος;) ἐπὶ σταυροῦ. Πρόκειται προφανῶς περὶ λάθους τοῦ ζωγράφου· διότι οὐδέποτε ὁ Νικόδημος φέρει τὸν Σταυρὸν ἀλλὰ πάντοτε Σίμων ὁ Κυρηναῖος (Λουκ. κγ', 26), ὅστις καὶ εἰκονίζεται δεξιᾷ τοῦ στρατιώτου, ἐνδεδυμένος βραχύν, πορφυροῦν χιτῶνα, βαίνων πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κύπτων ὑπὸ τὸ βάρος μεγάλου σταυροῦ μὲ διπλὴν ἐγκαρσίαν κεραίαν. Τὰ πρόσωπα ὧν εἶναι ἐκτελεσμένα μὲ θερμὴν ὥχραν καὶ βαθυκαστάνους σκιάς.

Δεξιᾷ τοῦ παραθύρου εἰκονίζεται μὲ τὴν αὐτὴν καὶ ὡς Ἐλκόμενος στολήν, ὁ Χριστός, ἀνυπόδητος καὶ μὲ τὰς χεῖρας δεδεμένας ἔμπρὸς. Ὅπισθεν του ἵσταται στρατιώτης οἶονεῖ ὠθῶν αὐτὸν νὰ ἀνέλθῃ τὴν πρὸ αὐτοῦ εἰκονιζομένην κλίμακα, ἣτις στηρίζεται ἐπὶ πελωρίου καστανεύθρου σταυροῦ. Μετὰ τὴν κλίμακα, δεξιᾷ, ἵσταται γηραιά ἀνδρική μορφή φέρουσα ποδήρη λευκὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον, εὐρὺ ἱμάτιον, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς κίτρινον, κωνικὸν κάλυμμα. Ἡ μορφή αὕτη στρέφεται πρὸς τὸν Χριστόν καὶ δεικνύει διὰ τῆς προτεταμένης δεξιᾶς χειρὸς τῆς τὴν κλίμακα. Ἐπιγραφή γεγραμμένη ἐπὶ τοῦ πρασινογαλάζιου κάμπου τῆς συνθέσεως λέγει: ἀνάβηθι | ἐν τῷ σταυρῷ.

Πλὴν τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου ἐπιφανειῶν καὶ αὐταὶ αἱ ἐσωτερικαὶ παρειαὶ τοῦ παραθύρου κοσμοῦνται διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων.

Εἰς τὴν δευτέραν ζώνην, ἐν συνεχείᾳ τῆς σειρᾶς τῶν Παθῶν, εἰκονίζεται ἡ Σταύρωσις, δυστυχῶς κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη (εἰκ. 20). Ἐπὶ χονδροῦ, πορφυροῦ, μὲ μέλαν περιγράμμα σταυροῦ, εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τοῦ ὁποίου εἶναι καρφωμένον ἐγκάρσιον ὀρθογώνιον ξύλον, φέρον διὰ λεπτῶν λευκῶν γραμμῶν τὴν ἐπιγραφὴν: ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης¹, εἶναι καθηλωμένος ὁ Χριστός, τοῦ ὁποίου σώζεται ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ κεκλιμένη, μὲ ἡμικλείστους τοὺς ὀφθαλμοὺς κεφαλὴ, ἡ δεξιὰ Του εὐθυγράμμως τεταμένη χεὶρ καὶ τὸ ὑπὸ τὴν μασχάλην καμπύλον τμήμα τοῦ στήθους, ἀπὸ τῆς πληγῆς τοῦ ὁποίου ρεεῖ τὸ ἐκ τοῦ λογιζομένου αἷμα. Τοῦτο συλλέγει ἐντὸς ἀγγείου ἔχοντος τὸ σχῆμα λύχνου (εἰκ. 21) μικρὰ γυναικεία μορφή ἐν προτομῇ φέρουσα λευκὸν ἔνδυμα καλύπτον καὶ τὴν κεφαλὴν (μαφόριον) κοσμούμενον δὲ διὰ χιαστῶν ἐρυθρῶν ποικιλιμάτων (εἰκ. 21).

Τὸ θέμα τῆς συλλογῆς τοῦ ἐκ τῆς πληγῆς τοῦ Ἐσταυρωμένου ἐκχυνομένου αἵματος, δὲν εἶναι σπάνιον· συναντᾶται ἤδη ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰ. ἀλλ' ἐπικρατεῖ κυρίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος καὶ ἰδιάζει εἰς μνημεῖα τοῦ 14^{ου}. Καὶ

Les églises rupestres de Cappadoce, πίν. 50 α). Ἐν Ἀνατολῇ ἐπίσης συνηθίζεται καὶ ὁ πρὸ τοῦ Χριστοῦ βαδίζων Σίμων (Millet, ἔ.δ. σ. 362).

¹ Ἡ ἐπιγραφή αὕτη συνηθίζεται κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων ἀντὶ τῆς πρότερον ἀπλῆς: Ἰ(ησοῦ)C Χ(ριστοῦ)C ἢ τῆς σπανιωτέρας Ἰ(ησοῦς)-Ν(αζωραῖος)-Β(ασιλεὺς)-Ι(ουδαίων). Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ξυγγόπουλον, Πελοποννησιακὰ τ. 1 (1955) σ. 29.

παλαιότερον μὲν ἢ συλλογὴ τοῦ αἵματος γίνεται ὑπὸ γυναικείας μορφῆς εἰκο-
νιζομένης ἀσκεποῦς παρὰ τὴν βάσιν τοῦ σταυροῦ¹, ἀπὸ δὲ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος
ὑπὸ μορφῆς ὁμοίας πρὸς τὴν τῶν Μεσκληῶν, φερούσης δὲ ἐνίστε μὲν στέμμα
συνήθως δὲ φωτοστέφανον καὶ ὀδηγουμένης ὑπὸ ἀγγέλου ἐν προτομῇ, ἄλλοτε
δὲ τέλος ὑπὸ ἀγγέλου. Κατὰ τὰς δύο τελευταίας περιπτώσεις ὑπάρχει δεξιὰ τοῦ
Ἑσταυρωμένου ἄλλη πᾶσις μορφή εἰς μὲν τὴν πρώτην περιπτώσειν γυναι-

Εἰκ. 21. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Σταυρώσεως.
Ἡ Ἐκκλησία συλλέγουσα τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ.

κειά, ἄλλ' ἄνευ
φωτοστέφανου,
τὴν ὁποίαν ἄγ-
γελος ἀπάγει
μακρὰν τοῦ
Χριστοῦ, εἰς δὲ
τὴν δευτέραν
ἄγγελος, ὅστις
ἄλλοτε μὲν ἀτε-
νίζει τὸν Χρι-
στόν, ἄλλοτε δ'
ἀπομακρύνεται
μὲν αὐτοῦ ἀλλὰ
στρέφει τὴν κε-
φαλὴν πρὸς ἐ-
κεῖνον. Ἐκ τῶν
δύο γυναικείων
μορφῶν τῆς
πρώτης περι-
πτώσεως χαρα-

κτηρίζονται ἢ
μὲν συλλέγου-
σα τὸ αἷμα, ἢ

¹ Ὡς εἰς τὸν Φυσιολόγον τῆς Σμύρνης φ. 137 J. Strzykowski, Der Bilderkreis des griech. Physiologus (Byz. Archiv. II), Leipzig 1899, πίν. XXIII.

² Τοῦτο σαφῶς προκύπτει ἐξ ἐπιγραφῆς προσγεγραμμένης εἰς τὴν συλλέγουσαν τὸ αἷμα μορφήν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου (Strzykowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, σ. 26).

³ Τοιαύτη πᾶσις μορφή θὰ ὑπῆρχεν ἀναμφιβόλως καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῶν Μεσκληῶν, ἥτις ὁμοίως, λόγῳ καταστροφῆς τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τῆς εἰκόνος, δὲν σώζεται πλέον σήμερον.

τὰ ἐξῆς ἄλλα παραδείγματα: 1) τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Π. Σερβία Studeniča¹ (τοῦ ἔτους 1208/9) 2) τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Π. Σερβία Gračanica² (ἀρχῶν 14^{ου} αἰ.) 3) τοιχογραφίαν τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἀγίου Ὁρους³ (1^{ου} τετάρτου τοῦ 14^{ου} αἰ.) 4) τοιχογραφίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Χελανδαρίου⁴ (ἀρχῶν 14^{ου} αἰ.) 5) μικρογραφίαν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου⁵ (14^{ου} αἰ.) 6) τοιχογραφίαν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μ. τῆς Λαύρας⁶.

Τῆς δὲ δευτέρας περιπτώσεως ἦτοι τῆς ὑπὸ ἀγγέλου περισυλλογῆς τοῦ αἵματος γνωστὰ μοι εἶναι τὰ ἐξῆς παραδείγματα. 1) Τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μονῆς τῆς Λαύρας⁷ 2) Παράστασις τῆς Σταυρώσεως ἐπὶ κιβωτιδίου τῆς Βολωνίας⁸ 3) Μικρογραφία τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Βελιγραδίου⁹ καὶ 4) εἰκὼν Ἐνετοῦ primitif τῶν μέσων τοῦ 14^{ου} αἰ. ἀποκειμένη ἐν τῇ Accademia τῆς Βενετίας¹⁰ (N^ο 21). Ἀναφέρω τέλος, ὅτι δύο μορφὰι ἑλληνοιστικῶ ὅφους, εὐρισκόμεναι ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Σταυρώσεως τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ (2^{ου} ἡμίσεος 13^{ου} ἢ ἀρχῶν 14^{ου} αἰ.), θεωροῦνται ὑπὸ τινων¹¹, ὡς προσωποποιήσεις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Συναγωγῆς, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ ἡ Ἐκκλησία δὲν φαίνεται νὰ συλλέγῃ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ἀλλ' εἰκονίζεται εἰς διάφορον στάσιν. Ἡ παράστασις τῆς Ἐκκλησίας συλλεγούσης τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὀφείλῃ τὴν ἐμπνευσίν της εἰς τὸν κατὰ τὴν Τετάρτην τῆς Α' Ἑβδομάδος τῶν νηστειῶν ἀπαγγελλόμενον μέγαν Κανόνα Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης, ὅστις λέγει (22^{ον} τροπ. ὠδ. δ'): *Κρατῆρα ἢ Ἐκκλησία ἐκτῆσατο τὴν πλευράν σου τὴν ζωηφόρον, ἐξ ἧς ὁ διπλοῦς ἡμῖν ἐξέβλυσε κρουνὸς τῆς ἀφῆσεως καὶ γνώσεως εἰς τύπον τῆς Πάλαι, τῆς Νέας, τῶν δύο αἵμα*

¹ V. I. Petković, La peinture Serbe du Moyen-Age, Beograd 1930, πίν. 1b. G. Millet, La peinture du Moyen-Age en Yougoslavie, Fascicule I. Album présenté par A. Frolow, Paris 1954, πίν. 37, 8 καὶ 38, 4.

² G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile σ. 408 εἰκ. 430.

³ G. Millet, Monuments de l'Athos I Les Peintures, πίν. 7, 1 καὶ 16, 2.

⁴ J. Strzykowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, σ. 27.

⁵ Strzykowski, ἔ.δ. πίν. X, 24 καὶ σ. 26.

⁶ Strzykowski, ἔ.δ. σ. 27.

⁷ G. Millet, Monuments de l'Athos I, Les Peintures πίν. 129, 2. Τοῦ αὐτοῦ, Recherches, εἰκ. 476.

⁸ Millet, Recherches σ. 456 εἰκ. 481.

⁹ Uvarov, Sbornik melkich trudov, τ. II σ. 68, εἰκ. 7, ὅθεν Millet, Recherches σ. 419 εἰκ. 444.

¹⁰ Millet, Recherches εἰκ. 458 σ. 482.

¹¹ Fr. Dölger, Mönchsland Athos, München [1943], σ. 142 καὶ εἰκ. 76. Felicetti-Liebenfels, Geschichte der byzantinischen Ikonen-Malerei, Olten - Lausanne 1956, πίν. 75.

Διαθηκῶν, Σῶτερ ἡμῶν¹. Πάντως ὅτι τὸ συλλέγον τὸ αἷμα πρόσωπον ἦτο ἱερὸν ἀποδεικνύει ὁ φωτοστεφάνος, ὃν τοῦτο φέρει εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Studenica, καὶ τὸ στέμμα εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου καὶ τῆς Μ. Χελανδαρίου, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις παρέλιπε, περιέργως, ὁ ζωγράφος τῶν Μεσκλῶν.

Ἄνωθεν τοῦ Χριστοῦ ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἄγγελος πετῶν πρὸς αὐτὸν μὲ προτεταμένας τὰς χεῖρας. Τὸ δυναμικὸν πτερόν του ἔχει γενικὸν τόνον πορφυροῦν, διασχιζόμενον ὑπὸ εὐθειῶν, λευκῶν καὶ κιτρίνων γραμμῶν. Ὁμοίος ἄγγελος, ἔνεκα σωζομένων ἰχνῶν, συμπεραίνω ὅτι θὰ ἐπέτα συμμετρικῶς ἄνω δεξιᾷ. Ὡς δ' ἔξ ἀναλόγων ἐνεπιγραφῶν² παραδειγμάτων, προκύπτει οἱ δύο οὗτοι ἄγγελοι εἶναι οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. //

Εὐθὺς μετὰ τὴν συλλέγουσαν τὸ αἷμα μικρὰν μορφήν εἰκονίζεται ἡ Παναγία (ἐπιγρ. ΜΡ - ΘΥ), τῆς ὁποίας σώζεται μόνον ἡ φέρουσα τὸ βαθυπόρφυρον μαφόριον, ἐλαφρῶς ὑπὸ τῆς θλίψεως κεκλιμένη κεφαλὴ, ἥτις δὲν ἀτενίζει, ὡς συνήθως, τὸν ἑσταυρωμένον, ἀλλ' ἡ ἀριστερὰ παρειὰ τῆς ἀκουμβᾷ, τῇ μεσολαβήσει μανδηλίου, ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς (εἰκ. 20) συμφῶνως πρὸς ἐπικρατοῦντα ἐν Καππαδοκίᾳ τύπον³, ἐνθα ὁμοῦς δὲν παρεμβάλλεται τὸ μανδήλιον μετὰ τῆς χειρὸς καὶ παρειᾶς⁴. Εὐθὺς ὀπισθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται αἱ δύο σύντροφοι αὐτῆς γυναῖκες, ἡ ἀδελφὴ τῆς Μαρίας ἡ τοῦ Κλωπᾶ καὶ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ (Ἰω. ιθ', 26), φέρουσαι κρασώτὰ μαφόρια, μὲ ὀρθίας τὰς κεφαλὰς των καὶ περιβαλλομένας ὑπὸ φωτοστεφάνων. Ἐτι περαιτέρω πρὸς τὰ ὀπίσω διακρίνονται τμήματα δύο ἀκόμῃ κύκλων φωτοστεφάνων⁵ καὶ ὑπεράνω αὐτῶν ἡ ἐπιγραφή: *ἑ μροφόροι*.

Αἱ σάρκες τῶν προσώπων εἶναι ἐκτελεσμέναι μὲ θερμὴν ὥχραν, ἐπὶ τῆς

¹ Migne, E.H. 97, 1352, Τριφύδιον, Τετάρτη Α' Ἐβδ. Νηστειῶν σ. 106β.

² Π.χ. τοῦ ἐλεφαντοστοῦ τῆς Συλλογῆς Schlumberger (Ep. byz. III, 812).

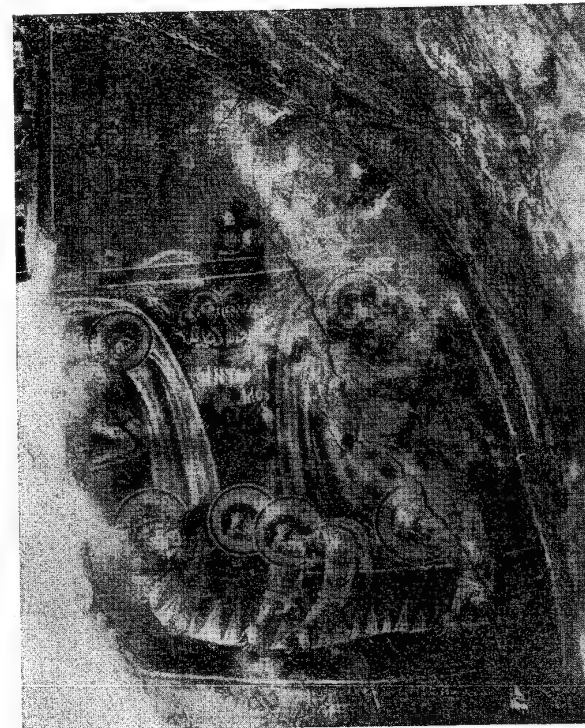
³ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce: Κελετζιλόρ Album 1 πίν. 51, 1.—Καρανλὲκ Alb. 2 πίν. 100, 1 καὶ 106.—Ἐλμαλὶ Κιλησὲ Alb. 2 πίν. 113, 3 καὶ 116, 2.—Τσαρεκλὲ Κιλησὲ Alb. 2 πίν. 127, 2.—Ταγκάρ Alb. 3 πίν. 169, 2.

⁴ Τὸ μανδήλιον συναντῶμεν καὶ πολὺ ἀργότερον (1757) εἰς τοιχογραφίαν τῆς Σκήτης τοῦ Ξενοφῶντος τοῦ Ἀγ. Ὁρους (Millet, Peintures de l'Athos, πίν. 264, 1).

⁵ Κατὰ τὸ ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου τὴν Παναγίαν ἠκολούθουν καὶ γυναῖκες, ἡ τε Μάρθα καὶ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ Σαλόμη καὶ ἕτεραι παρθέναι (Tischendorf, Εὐαγγέλια Ἀπόκρυφα, σ. 282). Κατὰ δὲ τὴν διήγησιν τῶν τριῶν συνοπτικῶν Εὐαγγελίων (Ματθ. κζ', 55. Μάρκ. ιε', 40 καὶ Λοῦκ. κγ', 49) τὴν Παναγίαν συνώδευον γυναῖκες πολλὰ ἀπὸ μακρόθεν θεωροῦσαι. Ἡ εἰς τὴν Σταύρωσιν παρουσία πολλῶν γυναικῶν ἐσχετίσθη ὑπὸ τινων (Ven. Cottas, L'influence du drame «Christos Paschos» sur l'art chrétien d'Orient, Paris 1931, σ. 74) πρὸς τὸν ἐκ γυναικῶν χορόν, ὅστις παρηγορεῖ τὴν Θεοτόκον, εἰς τὸ ἔμμετρον θρησκευτικὸν δρᾶμα «Χριστὸς Πάσχος», ὅπερ ἀποδίδεται συνήθως εἰς Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν (πβλ. V. Cottas, Le théâtre à Byzance, Paris 1931, σ. 197).

ὁποίας λευκὰ φῶτα εἰς τὰ ἐξέχοντα σημεῖα καὶ καστανέρυθροι σκιαί, πλάθουσι τοὺς ὄγκους.

Τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς παραστάσεως τῆς Σταυρώσεως εἶναι ὅλον κατεστραμμένον, πέραν ὁμοῦς αὐτοῦ, δεξιᾷ, σώζεται, παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν, ἡ σκηνὴ τοῦ ἐνταφιασμοῦ (εἰκ. 22). Ἐνταῦθα εἰκονίζεται κάτω

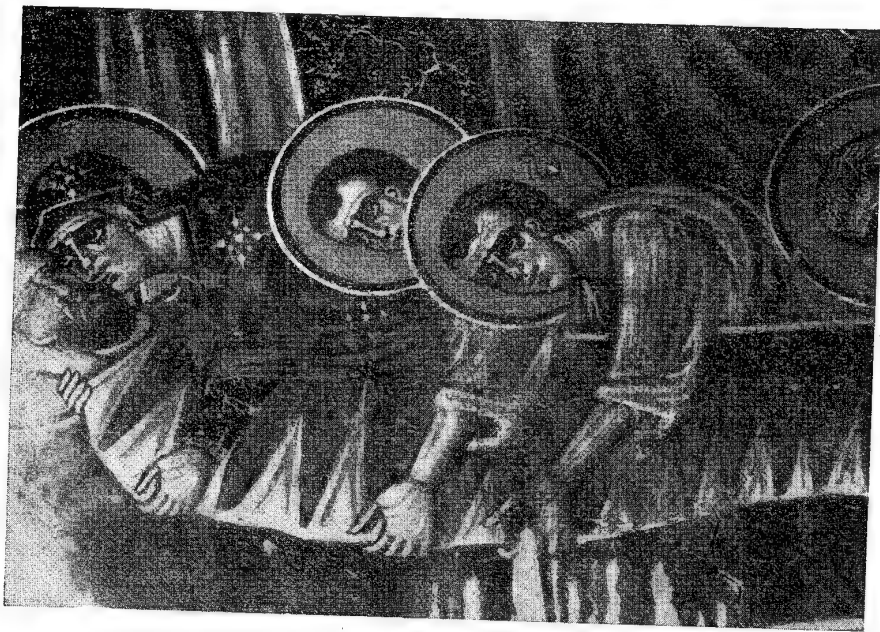
Εἰκ. 22. Ὁ ἐνταφιασμός τοῦ Χριστοῦ.

καὶ ὁ λευκογένειος Νικόδημος παρὰ τοὺς πόδας (εἰκ. 22, 23). Ταυτοχρόνως ἡ Παναγία ἔχει πέσει πλήρης ὁδύνης ἐπὶ τοῦ Χριστοῦ, ἀκουμβῶσα τὴν παρειάν της εἰς τὸ πρόσωπόν του. Συνήθως εἰς τὸν ἐνταφιασμόν τὸν νεκρὸν Ἰησοῦν κρατοῦσι μόνον ὁ Ἰωσήφ καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ δὲ Νικόδημος, φέρων βραχὺν χιτῶνα ἐργάτου, εἰκονίζεται ἀναμένων τὸν νεκρὸν καὶ ἱστάμενος εἴτε ἐντὸς τῆς σαρκοφάγου εἴτε ἐκτὸς αὐτῆς. Πάντως ἐνταῦθα οὐδόλως εἰκονίζεται, ὡς ἀλλαχοῦ, ἡ θύρα τοῦ καινοῦ μνημείου, ὅπερ ὁ Ἰωσήφ ἐλατόμησεν ἐν τῇ πέτρᾳ (Ματθ. κζ', 60). Εἰκονογραφικῶς ὁ ἐνταφιασμός τῶν Μεσκλῶν

¹ Ὁμοία σαρκοφάγος ἐξ ἀμυγδαλόπετρας εἰκονίζεται καὶ εἰς τὸν ἐνταφιασμόν τοῦ ναοῦ τῆς Dečani (Petković, Peint. Serbe du M. Age 101, a).

ομοιάζει πρὸς τὸν τῆς Accademia τῆς Σιέννας (N° 13)¹ ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῶν βασταζόντων τὸν νεκρὸν, οἵτινες ὅμως καὶ ἐκεῖ εἶναι δύο καὶ οὐχὶ τρεῖς ὡς ἐνταῦθα καὶ ὡς τοὺς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων².

Κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνης καὶ ὑψηλὰ εἰκονίζονται δύο ἀντωποί, ὀριζοντίως ἱπτάμενοι ἄγγελοι (εἰκ. 22), καλύπτοντες τὰ πρόσωπα αὐτῶν διὰ τοῦ ἱματίου των, κάτωθεν τοῦ ὁποίου φαίνεται μόνον ὁ εἰς τῶν ὀφθαλμῶν των.

Εἰκ. 23. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Χριστοῦ.

Τοιοῦτους θρηνοῦντας ἄγγελους συναντῶμεν συχνὰ εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως³ καὶ τῆς Ἀποκαθηλώσεως⁴.

Εὐθὺς κάτωθεν τῶν ἄγγέλων εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμ-

¹ Millet, Recherches εἰκ. 542.

² Ἐκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως σ. 109.

³ Οὕτω π.χ. εἰς τὴν Σταύρωσιν τοῦ Ἀϊ Γιαννάκη τοῦ Μυστρά (Millet, Mon. byz. de Mistra, πίν. 105, 1) καὶ τοῦ Βατοπεδίου (Millet, Monuments de l'Athos πίν. 83, 1), τὴν Ἀποκαθίλωσιν τῆς Gračanica (Petkovič, Peint. Serbe 49b) καὶ τοῦ Čurčer (Millet, Recherches εἰκ. 515) κλπ.

⁴ Εἰς τὸ Τριφύδιον (ἔκδ. Ἀθηνῶν, 1900 σ. 425A) ἀναγινώσκουμεν: Νοεραὶ σε τάξεις, ἡπλωμένον νεκρὸν καθορῶσαι δι' ἡμᾶς, ἐξεπλήττοντο, καλυπτόμεναι ταῖς πτέρυξι, Σωτήρ.

μάτων ἐπὶ τοῦ ἀμαυροῦ κάμπου ἢ ἐπιγραφῇ: ὁ ἐνταφιασμός (Μᾶρκ. ιδ' 8. Ἰω. ιβ' 7).

Τέλος εἰς τὰ δύο ἄνω πλάγια τῆς σκηνῆς τοῦ ἐνταφιασμοῦ ὁ ζωγράφος εἰκόνισεν, ἐντὸς δύο παρίσων καμπύλων πλαισίων (εἰκ. 22), τὴν Παναγίαν καὶ δὴ ἀριστερᾷ μὲν γονυκλινῇ μὲ τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν γονάτων εἰς σχῆμα ἀπελπισίας καὶ μὲ τὸ βλέμμα διεθυννόμενον πρὸς τὸν ἐνταφιαζόμενον Χριστόν, δεξιᾷ δὲ ἐκτείνουσιν τὰς χεῖρας ἱκετευτικῶς πρὸς τὰ ἄνω.

Καὶ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ἐνταφιασμοῦ αἱ σάρκες τῶν προσώπων ἀπεδόθησαν ὡχροκίτρινα, μὲ λευκὰς γραμμὰς εἰς τὰ φωτιζόμενα μέρη καὶ καστανὰς εἰς τὰς σκιὰς καὶ τὰ περιγράμματα.

Ο ΝΑΡΘΕΞ

Ὡς ὁ κυρίως ναὸς οὕτω καὶ ὁ νάρθηξ ἐκαλύπτετο ὁλόκληρος διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες δὲν εἶναι σήμερον εὐδιάκριτοι, ἰδίᾳ αἱ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος αὐτοῦ ὡς καὶ αἱ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἡ καλύπτουσα καμάρα καὶ οἱ συνεχίζοντες αὐτὴν τοῖχοι (B. καὶ N.) διαιροῦνται δι' ἐρυθρῶν ὀριζοντίων ταινιῶν εἰς ἐπαλλήλους ζώνας. Ἐκ τούτων αἱ δύο ἀνώταται, ἥτοι αἱ ἐκατέρωθεν τῆς κλειδός, πλατύτεραι τῶν ἄλλων, εἰκονίζουσιν ἀμφοτέραι σειρὰν ἑξ ἑβασμίων ἀνδρικῶν μορφῶν Ἀποστόλων, καθημένων παρ' ἀλλήλους καὶ κρατούντων ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον. Ὁπισθὲν των εἰκονίζονται ὄρθιαι νεαραὶ καὶ ἀγένειοι μορφαί, ἀναμφιβόλως ἄγγέλων¹, τῶν ὁποίων αἱ κεφαλὰὶ περιβάλλονται διὰ φωτοστεφάνου. Ἐπὶ τῆς εὐθὺς κάτωθεν τῶν ἱεραρχῶν ζώνης τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζεται ἀριστερᾷ ἀρχάγγελος κρατῶν μακρὸν δόρυ καὶ ἐκδιώκων δι' αὐτοῦ πολλὰς, ἐντὸς καμίνου πυρὸς εἰκονιζόμενας κεφαλὰς (Ματθ. ιγ' 42, 50), αἵτινες στρέφουσιν ἔντρομοι τὸ βλέμμα πρὸς ἐκεῖνον². Περαιτέρω πρὸς δυσμὰς εἰκονίζεται, κάτωθεν τόξου, γυναικεία μορφή καθήμενη ἐπὶ τροχοφόρου³. Εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ προσωποποίησις τῆς Θαλάσσης, ἀφ' οὗ κάτωθεν τῶν ποδῶν τῆς εἰκονίζονται ἰχθῦς.

Ἡ ἀμέσως κατωτέρα ζώνη τοῦ νοτίου τοίχου εἶναι διηρημένη διὰ κατακορύφων ἐρυθρῶν ταινιῶν εἰς πλείονας μικροτέρους πίνακας. Καὶ εἰς μὲν τὸν πρῶτον ἑξ ἀνατολῶν εἰκονίζεται, ὡς μᾶς διδάσκει ἐπιγραφὴ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐξωγραφημένη ἐπὶ τῆς ἐρυθρᾷ διαχωριστικῆς ταινίας, ὁ σκόλιξ ὁ ἀκήμτος, ἥτοι σκόληκας κατατρώγοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς νεκροκε-

¹ Πβλ. τὴν τοιχογραφίαν Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Βλαδιμήρ (B. Λάζαρεφ, Ἱστορ. τῆς Βυζ. Ζωγραφικῆς [ρωσ.] τ. II, Μόσχα 1947, πίν. 188).

² Πβλ. ὁμοίαν σκηνὴν ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ Torcello τοῦ 12ου αἰ. παρὰ A. Grabar, La peinture byzantine (Skira) 120. Ὁμοίως παρὰ Brunetti-Forlatti-Bettini-Fiocco, Torcello σ. 95 εἰκ. 28.

³ Παράβαλε ὁμοίαν προσωποποίησιν τῆς Θαλάσσης εἰς τοιχογραφίαν τῆς Gračanica (Petkovič, L'art Serbe du Moyen - Age σ. 60).

φαλῶν. Ὁ δεύτερος πίναξ εἶναι πλήρης νεκροκεφαλῶν με ἀνοικτὸν τὸ στόμα, σχετικὴ δ' ἐπιγραφή ὀνομάζει τὴν παράστασιν ὁ *δρυχμὸς τῶν ὁδόντων* (Ματθ. ιγ', 42, 51. Ὑφήγησις Ἰωσήφ ἐκδ. Tischendorf σ. 443). Εἰς τὸν τρίτον κατὰ σειρὰν πίνακα εἰκονίζονται τρεῖς γυμναὶ ὄρθιαι μορφαί¹, εἰς δὲ τὸν τέταρτον ἡ Ψυχοστασία, ἥτοι ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, δεξιᾷ, κρατῶν μεγάλην ζυγόν. Ἄνω ἡ ἐπιγραφή: *Ὁ ἄγγελος*. Οἱ ὑπόλοιποι πίνακες εἶναι λίαν δυσδιάκριτοι. Εἶναι προφανές ὅτι ὅλαι αἱ ἀνωτέρω τοιχογραφίαι ἀνήκουσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν μεγάλην σύνθεσιν, τὴν τῆς Δευτέρας παρουσίας, τῆς ὁποίας τὰ ἐλλείποντα στοιχεῖα (Δέησις, Ἐτοιμασία τοῦ Θρόνου κλπ.) θὰ εἰκονίζοντο πιθανώτατα ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἥτοι τοῦ ἀνωθεν τῆς θύρας, δι' ἧς ἐπικοινωνεῖ ὁ νάρθηξ πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ἀλλὰ δὲ πάλιν (Πύρινος ποταμὸς κλπ.) μὴ σωζόμενα πλέον, πιθανῶς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Κάτωθεν αὐτῆς ἥτοι εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν παρὰ τὴν θύραν τοῦ κυρίως ναοῦ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ φέρων στέμμα μαργαριτοκόσμητον καὶ κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δόρυ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, παρ' αὐτὸν δὲ ὄρθιοι καὶ ὁλόσωμοι ὁ Ἀββᾶς Ζωσιμᾶς καὶ Ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία καὶ κατὰ τὸ ἄκρον δεξιὸν ὁ Ἀγ. Γεράσιμος. Τέλος βορείως τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὁ Ἀγ. Μάμας.

Αἱ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου παραστάσεις εἶναι λίαν ἀμαυραί. Ἐκ τούτων κατώρθωσα νὰ διακρίνω εἰς τὴν κάτω ζώνην μόνον τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἱππεύοντος λευκὸν ἵππον καλπάζοντα πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, δι' οὗ φονεύει μέγαν, πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ ἵππου συνελισσόμενον ὄφιν. Προσγεγραμμένη ἐπιγραφή λέγει: *ὁ ἅγιος Γεόργιος ο καπάδοκας*

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς εἰκόνης τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὑπάρχει καὶ τὸ ἐξῆς λατινικὸν χάραγμα (ἐνθύμημα): 1349 *na mady die 24*

Πολλὰ ἄλλα λατινικά χαράγματα ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ πίνακος. Ἐν τούτων φέρει καὶ τὴν χρονολογίαν 1471.

Σπουδαῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκος εἶναι τὸ πρῶτον χάραγμα, ἐξ οὗ συνάγεται, ὅτι αἱ κοσμοῦσαι αὐτὸν τοιχογραφίαι εἶναι παλαιότεραι τοῦ 1349.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἐκ τῆς γενομένης ἐξετάσεως τῶν τοιχογραφιῶν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰ ἐξῆς συμπεράσματα: α) ὅτι τὸ νῦν σωζόμενον στρώμα των — εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 1303 χρονολογούμενη κτιτορικὴ ἐπιγραφή — δὲν εἶναι τὸ ἀρχικόν· διότι εἰς πολλὰ σημεῖα, ἰδίᾳ τοῦ ἱεροῦ,

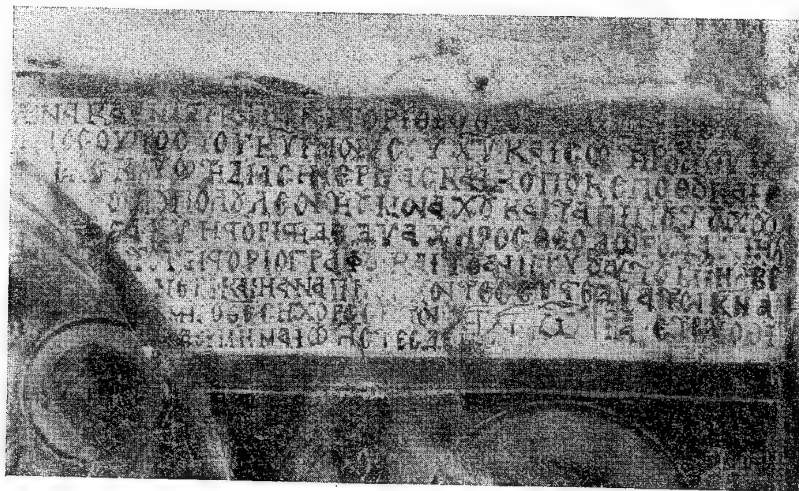
¹ Εἰς τὸ Torcello εἶναι τέσσαρες, ἀνδρικοὶ καὶ γυναικεῖαι. Ὅρα Brunetti κλπ. ἑ.ἑ.

ἐνεφανίσθη κάτωθεν αὐτοῦ παλαιότερον (ὄρα σελ. 130) β) ὅτι τοῦ νεωτέρου τούτου στρώματος αἱ τοιχογραφίαι δὲν εἶναι πᾶσαι ἔργα τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου, ἀλλὰ δύο τοὐλάχιστον ἂν μὴ καὶ τριῶν ζωγράφων, ὡς ἀποδεικνύει ἡ τε διάφορος τεχνοτροπία των καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς των. Οὕτω τινὲς μὲν τῶν τοιχογραφιῶν (Ἀγ. Ἀθανάσιος, Ἀγ. Κύριλλος, Ἀγ. Πολύκαρπος, Ἀγ. Βλάσιος, Μεταμόρφωσις) εἶναι ἐκτελεσμένοι ὑπὸ τεχνίτου συντηρητικοῦ ὁ ὁποῖος ἐνέμεινεν εἰς τὰς παλαιὰς παραδόσεις τοῦ μνημειώδους ὕφους τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποίησις τῆς κόμης, τοῦ γενείου καὶ τῶν ὠτων τῶν προσώπων ἅτινα ἀπεικονίζει, ἡ γραμμικὴ δὴλωσις τῶν χαρακτηριστικῶν των, τὰ ἔντονα περιγράμματα, ἡ τυπικότης εἰς τὰς στάσεις καὶ τὴν ἔκφρασιν τῶν μορφῶν καὶ ἡ ἔλλειψις ρυθμικῆς πτυχολογίας. Ὁ τεχνίτης λοιπὸν αὐτὸς δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν πνοὴν τῆς νέας δημιουργικῆς τέχνης, ἥτις κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐμφανίζεται εἰς τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου (Κωνσταντινούπολιν, Θεσσαλονίκην, Μυστρᾶν). Τοῦναντίον ὁ τεχνίτης ἄλλων τοιχογραφιῶν (Ἀγ. Λεοντίου, Ἀγ. Γεωργίου, Ἀγ. Δαμιανοῦ, Ἀγ. Εὐθυμίου, τοῦ στυλῖτου ἁγίου κλπ.) ἐμφανίζει ἀπαλὸν πλάσιμον, στρογγύλα πρόσωπα, σάρκας ροδίνου χρώματος με λεπτόγραμμα λευκὰ φῶτα καὶ πρασίνας σκιάς. Τὰς μορφάς του χαρακτηρίζει εὐγένεια ἐκφράσεως, κομψότης στάσεως καὶ πλατεῖα πύχωσης. Ὁ δεύτερος οὗτος τεχνίτης ἀκολουθεῖ τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς του, τὴν μακεδονικὴν ζωγραφικὴν, ἥτις ἐφαρμόζει τὴν φωτεινότητα καὶ τὴν μαλακὴν χρωματικὴν διαβάθμισιν. Ὁ αὐτὸς ἢ ἴσως καὶ τρίτος τεχνίτης θὰ ἐξετέλεσε πιθανώτατα καὶ τὰς δύο σκηνὰς τοῦ Πάθους: τὴν Σταύρωσιν καὶ τὸν Ἐνταφιασμόν, εἰς τὰς ὁποίας τὰ χρώματα λειτουργοῦσι μὲ ἔντασιν, αἱ δὲ μορφαὶ παρουσιάζουσιν ἔντονα, ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ὀλίγας πρασίνας σκιάς. Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὰς σκηνὰς τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου — πλὴν τῆς Μεταμορφώσεως — αὐταὶ λόγῳ τῆς κακῆς των διατηρήσεως δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιοι ἂν εἶναι ἔργα τοῦ δευτέρου τεχνίτου· ἀσφαλὲς ὅμως εἶναι, ὅτι τὰς διακρίνει γραφικότης καὶ ἀφηγηματικότης, χαρακτηριστικαὶ διὰ τὸν 14ον αἰῶνα· ἀρκοῦμαι ν' ἀναφέρω τὴν παρεμβολὴν τοῦ μικροῦ ἱστιοφόρου εἰς τὴν παράστασιν τῆς Βαπτίσεως, τὴν στροφὴν τῆς κεφαλῆς τῆς ὄνου ἵνα ἔξῃ τὸν ὀπίσθιον πόδα τῆς εἰς τὴν Βαῖοφόρον κλπ. ἥτοι στοιχεῖα, ἅτινα οὐ μόνον πλουτίζουν τὰς ἐπὶ μέρους συνθέσεις ἀλλὰ καὶ τὰς κάμνουν οἰκειότερας πρὸς τὸν θεατὴν. Ἡ αὐτὴ ἄλλως τε ἀφηγηματικότης καὶ οἰκειότης χαρακτηρίζει καὶ τὴν παράστασιν τῆς Σταυρώσεως μὲ τὴν πρόσθετον σκηνὴν τῆς συλλογῆς τοῦ ἐκ τῆς πληγῆς τοῦ Χριστοῦ ρέοντος αἵματος καὶ μὲ τὴν μεταξὺ τῆς παρεῖας καὶ τῆς χειρὸς τῆς Παναγίας παρεμβολὴν τοῦ μανδηλίου τῆς (εἰκ. 20).

Ἀς ἴδωμεν τώρα ἂν τ' ἀνωτέρω συμπεράσματα συμβιβάζονται καὶ πρὸς τὰ δεδομένα τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας καὶ μεταβαίνομεν.

Ὡς ἤδη εἵπομεν (σ. 144) ἡ κτητορική ἐπιγραφή εὐρίσκεται ὑπεράνω τῆς εἰκόνης τοῦ Ἀγ. Λεοντίου (εἰκ. 13), ἥτις, τούτου ἕνεκα, ἀπέβη μικροτέρα καθ' ὕψος ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰς μορφὰς μεμονωμένων ἁγίων τῆς κάτω ζώνης. Τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἀποκόπτεται ὑπὸ τοῦ ἡμικυκλίου τῆς περιβαλλούσης τὴν Μεταμόρφωσιν τυφλῆς ἀψίδος.

Ἡ ἐπιγραφή ἐδημοσιεύθη ἀτελῶς καὶ μετὰ σφαλμάτων παλαιότερον μὲν ὑπὸ τοῦ Μιχ. Δέφνερ¹ καὶ τοῦ καθηγητοῦ Ἰ. Μαυρακάκη² ἀκριβέστερον δὲ τὸ 1932 ὑπὸ τοῦ G. Gerola³. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς ἐν μεταγραφῇ:

Εἰκ. 24. Ἡ κτητορική ἐπιγραφή.

Ἀννακαινίστι καὶ ἀνιστορίθι ὁ θῖος καὶ πάνσεπτος
ναὸς οὗτος τοῦ Κ(ύριου) ν(ή)μον Ἰ(η)σοῦ Χ(ριστοῦ) καὶ σωτῆρος τοῦ Με-
σησκλῶτη διὰ συνεργίας καὶ κόπου καὶ πόθου καὶ ἐ-
ξόδου πολοῦ Λεοντήου μοναχοῦ καὶ ταπινῶ τοῦ Χω-
σάκν. Ἡστορίστη δὲ δυὰ χειρὸς Θεοδώρου Δανιήλ
τοῦ ἱστοριογράφου καὶ τοῦ ἀνηψιῶ αὐτοῦ Μιχαήλ τοῦ Βε-
νέρι καὶ ἡ ἀναγινώσκοντες εὐ(χε)στε δυὰ τὸν Κ(ύριον) ν(ή)μον
μῆν. Ὁ Θ(εὸς) σηχορέση τον. 5' ἐ(τους) ΩΙΑ' ἐτελυόθι
ἐν μ(η)νῇ Μαῖω ἡς τὲς δέ(κα) π(έν)τε(ε)

¹ Ὁδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Δ. Κρήτην (ἐκδοσις τοῦ Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων ἀρ. 54 σ. 239).

² Μεσκλά ἡ ἀρχαία Ριζηνία τὰ νῦν Μεσκλά, σ. 29-30.

³ Monumenti Veneti nell'Isola di Creta τ. IV (1932) σ. 426 ἀριθμ. 20.

Ἡ ἡμετέρα ἀνάγνωσις διαφέρει τῆς τοῦ Gerola μόνον ὡς πρὸς τοὺς δύο τελευταίους στίχους, οὓς ὁ Gerola ἀναγινώσκει ὡς ἑξῆς:

ς τοὺς ΩΙΑ' ἐτελυόθι δὲ μῆνῃ Μαῖω ἡς τὲς δε ἸΓ'.

Καὶ τὸ μὲν «ς τοὺς» εἶναι τελείως ἀνύπαρκτον, τῆς δὲ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογίας, ὡς σαφῶς καὶ ἐπὶ τῆς φωτογραφίας (εἰκ. 24) φαίνεται, πρῶτον ἐτέθη τὸ στίγμα 5 (= 6000) ἔπειτα δὲ ἡ συνήθης συντομογραφία τοῦ 5 τοῦς καὶ μετ' αὐτὴν τὸ ωΙΑ'. Ἀφ' ἐτέρου εἰς τὸν τελευταῖον στίχον μετὰ τὸ Μ(Η)ΝΗ ΜΑΙΩ ΗC ΤΕC τὸ μὲν ΔΕ εἶναι προφανῶς σύντμησις τοῦ δέ(κα), τὸ δὲ μετ' αὐτὸ σύμπλεγμα δὲν εἶναι ιΓ ἀλλὰ τῶν συμφώνων π καὶ τ ἥτοι τῆς συντομογραφίας τοῦ π(Ε)ΝΤ(Ε). Ὅτι δὲ τὸ τελευταῖον γράμμα εἶναι ταῦ ἀποδεικνύει ἡ παραβολὴ τῆς ἄνω κεραίας τοῦ πρὸς ἄλλα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταῦ, ἅτινα ἔχουσι ταύτην ἐν εἴδει περισπωμένης. Κατὰ ταῦτα ὁ στίχος πρέπει ν' ἀναγινωθῇ Μ(η)νῇ Μαῖω ἡς τὲς δέ(κα) π(έν)τε(ε).

Ἰδοὺ τώρα καὶ τὶ διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς:

α) (στ. 2-3) Ὅτι ὁ ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς ὄνομα τοῦ Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) τοῦ Μεσησκλῶτη. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο ὁ Gerola (ἔ.ἀ.σ. 426) θεωρεῖ ὡς παραγόμενον ἐκ τοῦ Μεσκλά, ἥτοι ὡς ἰσοδύναμον πρὸς τὸ Μεσκιώτης. Τοῦτο εἶναι ἴσως γλωσσικῶς δυνατόν, ὁπότε θὰ πρέπη νὰ δεχθῶμεν καὶ ὅτι, ἤδη τὸ 1303, ὅτε ἐγράφη ἡ ἐπιγραφή, τὸ χωρίον ὀνομάζετο Μεσκλά ἢ Μεσισκλά. Ἐξ ἄλλου ὁμως εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 5049) ἀναφέρεται τοπωνύμιον τὸ Μεσίσκλιν¹, ὅπερ κατὰ τὸν ἐκδότην «θὰ ἔπρεπε νὰ γραφῇ τοῦ Μεσίσκλη... καθόσον πρόκειται περὶ τοπωνυμίου προερχομένου ἐξ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος, τὸ ὁποῖον ἐπέζησε μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἐσχατιάν τοῦ Μορέως, ἐν Μέσα Μάνη, ὅπου ὑπάρχει πατριὰ Μεσίσκλη (εἰς τὰ χωρία Νόμια, Κυπάρισσος καὶ Τσικαλιὰ τοῦ δήμου Μέσης». Πρβλ. Π. Καλονάρον², Ἡθογραφικὰ Μάνης, σ. 12-14)³. Ἡ ἐξ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος προέλευσις τοῦ τοπωνυμίου, τεκμαίρεται, κατὰ Καλονάρον³, καὶ ἐκ τῶν δύο ξενογλώσσων παραλλαγῶν — γαλλικῆς καὶ ἀραγωνικῆς — τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (§ 339). Ἀξίον δὲ σημειώσεως εἶναι ὅτι καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐσχάτως (1949) περὶ Νικιλιάνων ἐκδοθέντος ἔργου Δ.Β. Δημητράκος φέρει προσγεγραμνον καὶ τὸ προσωνύμιον Μεσίσκλης. Τὸ οἰκογενειακὸν τοῦτο ὄνομα Μεσίσκλης δέον νὰ σχετισθῇ πιθανώτατα πρὸς τὸ προσηγορικὸν μεσίσκλη (τό), ἀκούμενον καὶ σήμερον ἐν ταῖς νήσοις Κύθνῳ, Σίφνῳ, καὶ Βορ. Εὐβοίᾳ καὶ σημαῖνον τεμάχιον, λωρίδα χοιρινῶ ἢ τεταριευμένου κρέατος, ἐξ οὗ καὶ ρῆμα (ἐν Κύθνῳ) μεσισκληιάζω = κόπτω τὸ κρέας τοῦ χοίρου εἰς λωρίδας (μεσί-

¹ Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Εἰσαγωγή, ὑποσημειώσεις καὶ ἐπεξεργασία ὑπὸ Πέτρου Π. Καλονάρον, Ἀθήναι, σ. 211. Τὴν ὑπόδειξιν ταύτην ὀφείλω εἰς τὸν συνάδελφον κ. Ν. Β. Τωμαδάκη, ὃν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ.

² Αὐτόθι, σ. 210, σημ. εἰς στ. 5046 ἑξ.

³ Ἐνθ' ἄνωτ.

σκλη) ¹. Φαίνεται λοιπόν πιθανόν, ότι ο τοιαύτην ἐργασίαν ἐκτελῶν ἀπεκλήθη μεσίσκλης ἢ καὶ μεσις κλᾶς ², ἐκ τούτου δὲ προέκυψε τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Μεσίσκλης, ἂν μὴ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κρητικοῦ χωρίου (τοῦ Μεσισκλᾶ, τὰ Μεσισκλά) καὶ κατ' ἀλλαγὴν γένους καὶ ἀποβολὴν τοῦ ι τὰ Μεσκλά. Ἐκ τοῦ οἰκογενειακοῦ δὲ ἐπωνύμιου Μεσίσκλης θὰ ἡδύνατο νὰ προέλθῃ ἡ ὀνομασία τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ ὡς Μεσισκληιώτη κατὰ τὰ ἀνάλογα ἀπὸ τοῦ κτήτορος δοθέντα ὀνόματα εἰς ἁγίους ἰδιωτικῶν ναῶν ³, οἷος θὰ ἦτο ἀρχικῶς καὶ ὁ μικρὸς Χριστὸς τῶν Μεσκλῶν. Δὲν ἀποκλείεται κατὰ ταῦτα βλαστὸς τις τῆς οἰκογενείας Μεσίσκλη, ἐγκατεστημένος ἐν Κρήτῃ ἢ ἀλλαχόθεν μεταναστεύσας ἐκεῖ, νὰ ἀνήγειρε δαπάναις αὐτοῦ τὸν ναὸν τοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορος του ὀνομάσθῃ Μεσισκληιώτης. Ἐν τοιαύτῃ ὁμως περιπτώσει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου Μεσκλά, ἔνθα ὁ ναὸς, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς προελθὼν ἐκ τοῦ Μεσισκλά.

β) (στ. 1 καὶ 4-5) ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ ἀνεκαινίσθη καὶ ἀνιστορήθη ἥτοι ἐξωγραφήθη διὰ συνεργίας καὶ κόπου καὶ πόθου καὶ ἐξόδου πολλοῦ τοῦ μοναχοῦ Λεοντίου τοῦ Χωσάκη. Ὁ μοναχὸς Λεόντιος δὲν μοι εἶναι ἄλλοθεν γνωστὸς, οὔτε δὲ καὶ τὸ οἰκογενειακὸν του ὄνομα — Χωσάκης — ἀπαντᾷ ἀλλαχοῦ, καθόσον γνωρίζω. Πάντως πιθανώτατον εἶναι, ὅτι ὁ δμώνυμος αὐτοῦ καὶ προστάτης βεβαίως Ἅγιος Λεόντιος εἰκονίζεται εὐθὺς ὑπὸ τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, ἀφ' οὗ ἄλλωστε σώζονται παρὰ τὸν φωτιστέφανον αὐτοῦ τὰ 4 πρῶτα γράμματα τοῦ ὀνόματός του ΛΕΟΝ... καὶ κατωτέρω ἐν ἰώτα ⁴

γ) ὅτι ὁ ναὸς ἱστορήθη ὑπὸ δύο ζωγράφων ἥτοι τοῦ Θεοδώρου Δανιήλ (στ. 5) καὶ τοῦ ἀνεπιού αὐτοῦ Μιχαήλ τοῦ Βενέρη (στ. 6). Καὶ ὁ μὲν Θεόδωρος δὲν μοι εἶναι ἄλλοθεν γνωστὸς, ἐν ᾧ τοῦναντίον ὁ Βενέρης ἀναφέρεται ὡς ἱστορήσας δέκα πέντε ἔτη ἀργότερον (1317/8) τὴν ἐκκλησίαν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Λαμπηνῆς τοῦ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἁγίου Βασιλείου χωρίου Δριμίσκου ⁵.

¹ Κατὰ τὰς ἐν τῷ Ἀρχεῖφ τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν συνειλεγμένας πληροφορίες.

² Ἐν Αἰτωλίᾳ ἀκούεται ἐπίσης τοῦ μέσκλῖσι (= τὸ ἐξέσχισε), ἐξ ἐνεστώτος μεσκλάω ἢ μεσκλίζω, ὅπερ φαίνεται ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἐν Ἑπιτανήσῳ ξεσκλάω καὶ ξεσκλίζω (= ξεσχίζω) (Ἀρχεῖον Ἱστορ. Λεξικοῦ).

³ Π. χ. ἐν Ἀθήναις Παναγιά ἡ Βλασσαροῦ (τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας τῶν Βλασαρῶν) Δ. Καμπούρογλου, Παλαιαὶ Ἀθῆναι 1922 σ. 158. Βλέπε γενικώτερον καὶ Φ. Κουκουλὲν ἐν Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 10 (1931) σ. 392.

⁴ Ἐν τῷ ἀγιογραφικῷ λεξικῷ τοῦ F. G. Holweck (A biographical Dictionary of the Saints, St Louis-London, 1924) ἀναγράφονται ἐν σ. 604-606, 54 ἐν ὅλῳ ἅγιοι Λεόντιοι, ἐπίσκοποι, μοναχοί, στρατιωτικοὶ καὶ ἄλλοι. Ποῖος ἐκ τούτων ὁ εἰκονιζόμενος ἐνταῦθα δὲν εἶναι βέβαιον. Πιθανώτερος μοι φαίνεται ὁ τὴν 18ην Ἰουνίου μετὰ δύο ἄλλων μαρτύρων, Ὑπατίου καὶ Θεοδούλου, συνεορταζόμενος (Πβλ. Κ. Χ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστής, Μηνὸς Ἰουνίου, ἐν Ἀθήναις 1893, σ. 160 καὶ Acta SS. Jun. III, 555-62, 3η ἐκδ. IV, 456-62. Bibl. Hag. Gr. 2^a ἐκδ., Bruxellis 1909, σ. 138).

⁵ G. Gerola, Mon. Ven. IV σ. 491 ἀρ. 5. πβλ. καὶ II, σ. 308.

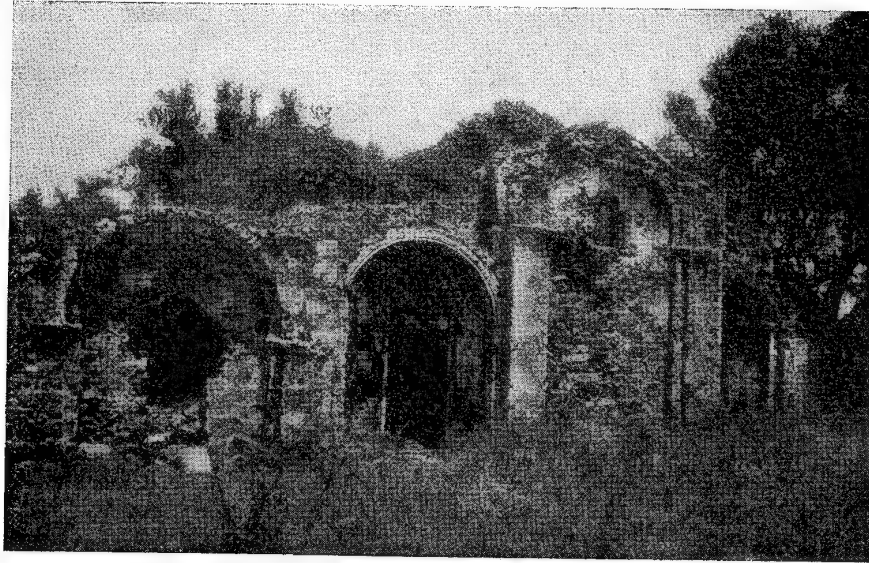
Ἡ μνεία δύο ζωγράφων καὶ δὴ ἐνὸς πρεσβυτέρου καὶ τοῦ ἀνεπιού αὐτοῦ ἐπικυρῶνει τὰ ἐκ τῆς τεχνοτροπικῆς ἐξετάσεως τῶν τοιχογραφιῶν ἀνωτέρω συναχθέντα συμπεράσματα. Οὕτως ὁ μὲν συντηρητικὸς ζωγράφος θὰ πρέπη νὰ εἶναι ὁ Θεόδωρος, ὁ δὲ πλέον πρὸς τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς του συγχρονισμένος ὁ ἀνεπιὸς αὐτοῦ Μιχαήλ ὁ Βενέρης ¹, μὴ ἀποκλειομένων καὶ ἐπεμβάσεων τινῶν τοῦ πρεσβυτέρου εἰς τὰ ἔργα τοῦ νεωτέρου ἢ καὶ ἀντιστρόφως.

Εἰκ. 25. Τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εὐρισκομένης εἰς τὸ νότιον τμῆμα τοῦ χωρίου Μεσκλά (δρα σχετικῶς σ. 128 σημ.).

δ) Τέλος ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγραφομένης χρονολογίας διδασκόμεθα, ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ δευτέρου στρώματος, αἵτινες καὶ μᾶς ἀπησχόλησαν ἀνωτέρω, ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1303, ἐπομένως αἱ τοῦ πρώτου στρώματος θὰ πρέπη νὰ εἶναι κατὰ 50 τοῦλάχιστον ἔτη ἀρχαιότεραι.

¹ Τὸ ὄνομα Βενέρης ἢ ὁρθότερον Βενιέρης (Venieri) ἦτο σύνηθες ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας. Βλέπε σχετικῶς Στ. Ξανθοῦδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆναι 1939, πίν. σ. 193. Ὑπάρχει μάλιστα καὶ χωρίον Βενεράτο εἰς τὴν ἐπαρχίαν Τεμένους (Νικ. Σταυρακάκη, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1890, σ. 43 ἀρ. 627 καὶ Ἑμμ. Γενεράλι, Ἐπίτομος Γεωγραφία τῆς νήσου Κρήτης, ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 41). Τὸ χωρίον τοῦτο ἀναφέρεται ἤδη τὸ 1666 ἐν ἑλληνικῷ ἐγγράφῳ (Μ. Μανούσακας, Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχ. τ. Γ' [1950] σ. 14) καὶ τὸ 1671 ἐν τουρκικῷ ἐγγράφῳ (Ν. Σταυρινίδης, Κρητ. Χρον. Α' [1947] σ. 109 ἀρ. 11).

Εἰκ. 26. Ὁ ναὸς τοῦ ᾿Αἱ Κυρ-Γιάννη ὡς εἶχε τὸ 1904 (φωτογραφία Gerola).

Β) Ο ΑΪ' ΚΥΡ - ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥ ΑΛΥΚΙΑΝΟΥ - ΚΟΥΦΟΥ

Τὸ δεύτερον μνημεῖον, ὅπερ θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, εὐρίσκεται εἰς τὴν πεδινὴν Κυδωνίαν, παρὰ τὴν ἀμαξιτόν, ἥτις συνδέει τὸ χωρίον ᾿Αλυκιανοῦ πρὸς τὸ χωρίον Κουφοῦ καὶ πολὺ πλησίον (5') τοῦ τελευταίου τούτου. Εἶναι ναὸς ἀφιερωμένος εἰς τὴν Παναγίαν Ζωοδόχον Πηγὴν, ἀκούεται ὁμοῦ καὶ ὡς ᾿Αἱ Κυρ - Γιάννης· διότι θεωρεῖται — οὐχὶ ἀτόπως, ὡς θὰ ἴδωμεν — ὡς κτίσμα ᾿Αγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου¹, τοῦ μεγάλου Κρητὸς Ὁσίου, ὅστις κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ 10ου καὶ τὸ πρῶτον τρίτον τοῦ 11ου αἰῶνος, σπου-

¹ Τὸν βίον καὶ τὴν διαθήκην ᾿Αγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου, τοῦ ἔτους 1028 ἐδημοσίευσεν πρῶτος — ἀγνοήσας ὁμοῦ ποῦ ἐνετοπίζετο ἡ δρᾶσις αὐτοῦ — ὁ βολλανδιστὴς π. Ἰππόλυτος Delehaye (*Deux Typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Bruxelles 1921, σ. 188-96). Ὁλίγα ἔτη ἀργότερον (1924) ὁ Λατῖνος ἀρχιερεὺς Louis Petit συνεσχέτισεν τὸν βίον καὶ τὴν Διαθήκην τοῦ ὁσίου πρὸς τὴν Κρήτην, ταυτίσας, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιτυχῶς, πολλὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἀναφερομένων τοπωνυμίων πρὸς σημερινὰς τοποθεσίας τῆς Κρήτης (*Analecta Bollandiana* 42 σ. 5-20). Τελευταίως ἐξαίρετον, λίαν περιεκτικὴν καὶ διαφωτιστικὴν περὶ ᾿Αγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου μετὰ τοῦ κειμένου, τοῦ βίου καὶ τῆς διαθήκης αὐτοῦ, μελέτην ἐξέδωκεν ὁ συνάδελφος κ. Νικ. Β. Τωμαδάκης (Κρητ. Χρον. τ. Β [1948] σ. 46-72) εἰς ἣν καὶ παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην. Εἰς τὴν μελέτην ταύτην περιλαμβάνονται (πίν. Α καὶ Β) δύο ἀνέκδοτοι φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Ὁσίου ἐκ τοῦ Μουσείου Δ. Δοβέρδου. Ὁ αὐτὸς Ν. Τωμαδάκης ἐδημοσίευσεν καὶ ὑμολογικὰ καὶ ἀγιολογικὰ Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἐν Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Κ' (1950) σ. 314 ἐξ.

δαίως ἔδρασε πρὸς ἀναζωογόνησιν τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ μοναστικοῦ βίου ἐν τῇ νήσῳ πολλὰς μονὰς καὶ ναοὺς οἰκοδομῶν... μοναζόντων ἀγέλας συναθροίσας καὶ ποιμὴν τούτων γεγονώς¹. Ὁ λόγιος οὗτος Ὁσίος, ἰδιαίτερος τιμώμενος ἐν Κρήτῃ, μάλιστα δὲ τῇ Δυτικῇ, ἐνθα κυρίως ἔδρασε, προσκυνεῖται ἀλλαχοῦ μὲν ὑπὸ τὸ ἐπίθετον Ἐρημίτης, ἀλλαχοῦ δέ, ὡς καὶ ἐν τῷ ἐξεταζομένῳ ναῷ, ἀπλῶς ὡς ᾿Αἱ Κυρ - Γιάννης², λησμονηθέντος ἐντελῶς τοῦ παλαιοῦ αὐτοῦ ἐπιθέτου Ξένος.

Ἐν τῷ Βίῳ λοιπὸν τοῦ ᾿Αγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου, μετὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Ὁσίου κτισθέντων ναῶν ἀναφέρεται³ καὶ ἡ «ὥραιότατη ἐκκλησία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου εἰς τόπον λεγόμενον Κουφὸν καὶ μέσον τοῦ χωρίου», ὅπερ πρέπει νὰ εἶναι τὸ γειτονικὸν πρὸς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν τοῦ ᾿Αἱ Κυρ - Γιάννη χωρίου Κουφοῦ καὶ οὐχὶ ὡς ἤκασεν ὁ L. Petit (ἔ. ἀ. σ. 12) τὸ σημερινὸν «Μετόχι Κουφοῦ» τὸ κείμενον Ν. Δ. τῶν Χανίων, παρὰ τὸν ὄρμον τῆς Σούδας. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ χωρίον Κουφοῦ, ὡς γράφει ὁ Τωμαδάκης (ἔ. ἀ. σ. 70), φαίνεται ὅτι ἤκμαζε σπουδαίως κατὰ τὸν 11. καὶ τὸν 12. αἰ. ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ὅτι ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον ὑποτιθέμενον τοῦ 1212 μ. Χ. (ὅπερ βλέπε παρὰ Fl. Cornelius, *Creta Sacra* II σ. 239 πβλ. Ν. Τωμαδάκη, περ. Ἀθηνᾶ 48, 1938, σ. 99-101).

Τὸν ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου ἀναφερόμενον ναὸν τῆς Παναγίας ἐταῦτισε πρὸς τὸν ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον ναὸν ὁ ἄλλοτε ἐπίσκοπος Κισάμου καὶ Σελίνου Ἀνθιμὸς Λελεδάκης⁴, προσθέσας καὶ ὅτι ὁ σωζόμενος σήμερον ναὸς φέρει τὴν χρονολογίαν 1004.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς εὐρίσκεται παρὰ τὸ χωρίον Κουφοῦ — οὐχὶ εἰς τὸ χωρίον, ὡς γράφει ὁ Λελεδάκης — καὶ ὅτι τιμᾶται πράγματι εἰς μνήμην τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, δὲν ἔχειται ὁμοῦ ἀκριβεῖας τὸ ὑπὸ τοῦ Λελεδάκη λεγόμενον, ὅτι φέρει τὴν χρονολογίαν 1004. Τοιαύτη χρο-

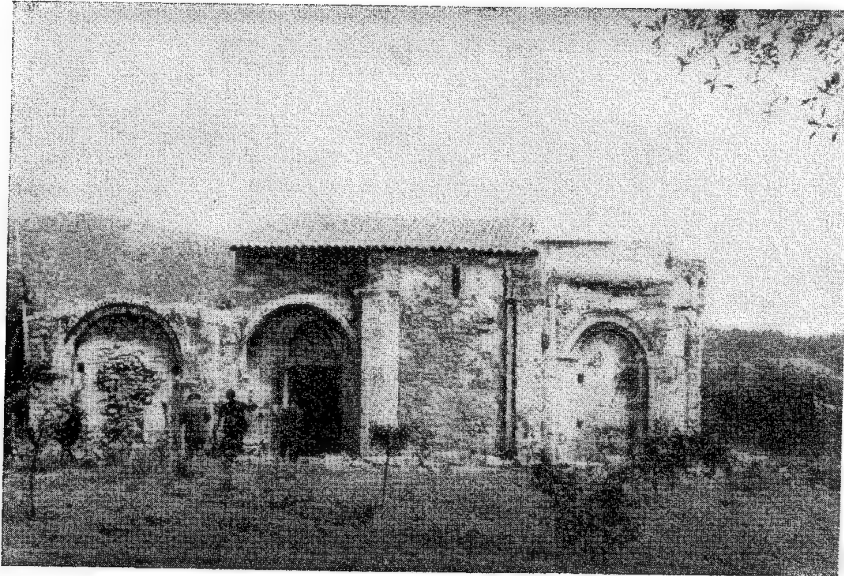
¹ Ἐξ ἀνεκδότου ἀκολουθίας τοῦ Ὁσίου ἀποκειμένης σήμερον εἰς τὸν διμάρτυρον ναὸν τῶν Ἁγίων Εὐσταθίου καὶ Κυρ - Γιάννη τοῦ χωρίου Τσουρουνιανῶν Κισάμου (Τωμαδάκης, ἔ. ἀ. σ. 53 σημ. 26). Ἐν ἑτέρᾳ ἀσματικῇ ἀκολουθίᾳ συντεθείσῃ ὑπὸ Γερασίου τοῦ μοναχοῦ καὶ ἐκδοθείσῃ ἐν Βόλῳ τὸ 1936, ἀναφέρεται ὁ Ἰωάννης ὡς «τὴν Κρήτην πᾶσαν διατρέξας» καὶ ὡς «ἰδρυτὴς ναῶν πλείστων, οὓς ἐδείματο πανταχοῦ τῆς νήσου» (σ. 5). Περὶ τῶν ἐκδόσεων τῆς ἀκολουθίας ᾿Αγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἢ Ἐρημίτου βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη ἐν. Ἑκκλ. Κρήτης (Α' Γουβερνέτου κώδικες - σιγίλλια Νεοελλην. Ἀρχεῖον Α' (1935) σ. 86-88, ἐπισημείωμα).

² Ὁ ὑπὸ τοῦ Gerola ἐν Blenco topografico delle chiese affrescate di Creta ἀρ. 52 ἀναφερόμενος ᾿Αἱ Κυρ - Γιάννης εἰς Βατόλακκον εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος, ὅστις κεῖται εἰς τὸ κέντρον τοῦ τριγώνου τὸ ὁποῖον σχηματίζουν τὰ τρία χωρία: Κουφοῦ, Ἀλυκιανοῦ καὶ Βατολάκκου, ἕκαστον τῶν ὁποίων σεμνύνεται νὰ τὸν ἔχη ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του.

³ Ν. Β. Τωμαδάκης, ἔ. ἀ. σ. 60 στ. 130 καὶ σ. 65 στ. 126.

⁴ Ἀκολουθία Ἀσματικὴ τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Κυρ - Ἰωάννου τοῦ ἐν Κρήτῃ λάμπαντος κλπ. ἐν Χανίοις 1922 σ. 18 σημ. ζ.

νολογία δὲν ὑφίσταται ἐν τῷ ναῷ, εἶναι δὲ προφανὲς ὅτι ὁ Λελεδάκης παρανέγνωσε τὴν ἐπὶ τινος ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ ἀποκειμένου λίθου κεχαργμένην χρονολογίαν 1604 (ὄρα σχετικῶς κατωτέρω σ. 187). Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ θέσις καὶ ἡ παλαιότης τοῦ ναοῦ συμφωνοῦσι κατ' ἀρχὴν εἰς ταῦτις αὐτοῦ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἀνεγερθέντα ναὸν τῆς Παναγίας. Κατὰ πόσον ὁμοῦς ἔχομεν πρὸ ἡμῶν σήμερον αὐτὸν τοῦτον τὸν ὑπὸ τοῦ Ὁσίου ἀνεγερθέντα ναὸν ἢ ἄλλον κατασκευασθέντα ἀργότερον ἐπὶ

Εἰκ. 27. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Κυρ-Γιάννη πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως αὐτοῦ. Νοτιά ὄψις.

τῆς θέσεως τοῦ πρώτου θὰ ἀποδείξῃ ἡ τεχνοκριτικὴ ἔρευνα τοῦ μνημείου, ἣν κατωτέρω θὰ κάμωμεν.

Ἄλλην δ' ἐκ τῶν πηγῶν μνησάντων τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ ἔχομεν μόνον ἐν σιγίλλῳ Γρηγορίου τοῦ Ε' (1797) δημοσιευθέντι ὑπὸ Στ. Ξανθοῦ διδου¹, ἐξ οὗ μανθάνομεν, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος φθίνοντος τοῦ 18ου αἰῶνος ὑπῆγετο εἰς τὴν παρὰ τὰ Χανιά Μονὴν τῆς Χρυσοληγίδος τοῦ Χαρτοφύλακος.

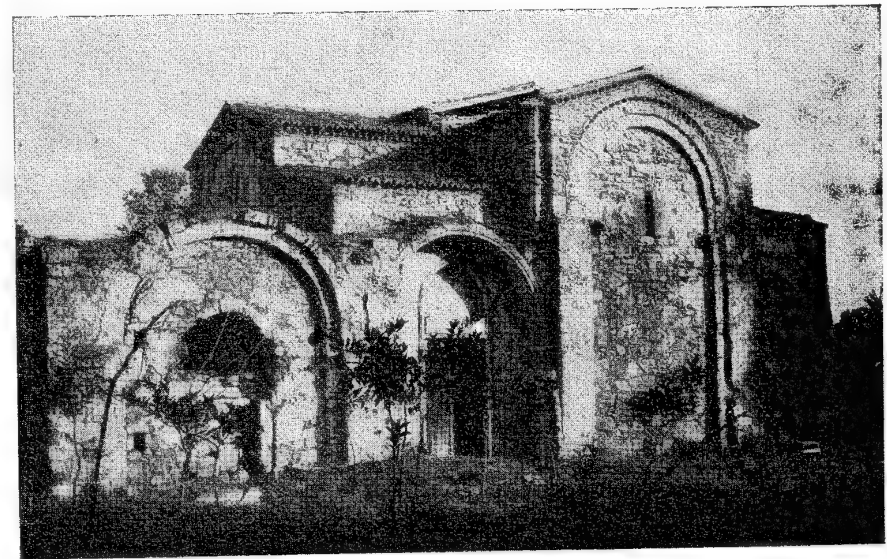
Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Κυρ-Γιάννη ἀναφέρει πρῶτος ἐν τῷ μνημειῷ περὶ τῶν ναῶν τῆς Κρήτης ἔργῳ του ὁ G. Gerola²

¹ Περ. Χριστιανικὴ Κρήτη τ. 2, τευχ. Β. Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 1914 σ. 224 πβλ. καὶ σ. 228. Τωμαδάκης, ἔ. ἀ. σ. 70.

² Monumenti Veneti nell'isola di Creta, τ. II, Venezia 1908, σ. 239 εἰκ. 273 (κάτοψις) καὶ σ. 253 εἰκ. 313 (ὄψις τῆς Ν. πλευρᾶς).

παρασχὼν μόνον τὴν κάτοψιν αὐτοῦ — καὶ ταύτην οὐχὶ κατὰ πάντα ἀκριβῆ — ὡς καὶ φωτογραφικὴν ἀπεικόνισιν τῆς νοτίας πλευρᾶς, χωρὶς ὁμοῦς νὰ εἰσέλθῃ εἰς ἐξέτασιν οὔτε τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτοῦ, οὔτε τῆς ἐσωτερικῆς γραμμῆς αὐτοῦ διακοσμῆσεως, ἣν ἀπλῶς ἀναφέρει ἐν τῷ ἀργότερον ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντι *Elenco topographico delle chiese affrescate di Creta* ὑπ' ἀριθμ. 52.

Τέλος ὀλίγας, προχείρους σημειώσεις, περὶ τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμῆσεως τοῦ

Εἰκ. 28. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Κυρ-Γιάννη μετὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως αὐτοῦ. Νοτία πλευρά.

ναοῦ παρέσχεν ἐσχάτως καὶ ὁ ἔφορος βυζ. ἀρχαιοτήτων κ. Μαν. Χατζηδάκης¹.

Μέχρι τοῦ 1948 ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Κυρ-Γιάννη εὐρίσκετο εἰς ἡν ἐρειπώδη κατάστασιν δεικνύει αὐτὸν ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 26 ληφθεῖσα πρὸ τοῦ 1908 ὑπὸ τοῦ Gerola. Κατὰ τὸ ἔτος ὁμοῦς τοῦτο φιλόδοξος γείτων τοῦ ναοῦ — ὁ Γεώργιος Ν. Σολιδάκης — ἐπεχείρησε δυστυχῶς νὰ τὸν «ἀναστηλώσῃ» ἵνα προστατεύσῃ τὰς τοιχογραφίας του, χωρὶς νὰ συμβουλευθῇ σχετικῶς οὐδένα εἰδικόν. Ἐστέγασε λοιπὸν τὸν ναὸν διὰ δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 27) — ἐν ᾧ οὗτος ἀρχικῶς ἐκαλύπτετο διὰ τρουλλοῦ βαίνοντος ἐπὶ 4 διασταυρουμένων καμαρῶν — κατεσκεύασε δὲ καὶ ἐσωτερικὰς ὀγκώδεις δοκοὺς ἐκ σιδηροπαγοῦς

¹ Κρητ. Χρονικὰ τ. 5 (1952) σ. 75. Δὲν ἔχεται ἀκριβεῖας τὸ ἐκεῖ λεγόμενον, ὅτι ἀμφότεροι οἱ Ἀρχάγγελοι κοσμοῦσι τὰ ἄκρα τοῦ Δ. τοίχου, διότι πρόκειται μόνον περὶ τοῦ Μιχαήλ.

σκυροκονιάματος, δι' ὧν ὅμως ἐπῆλθε παραμόρφωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ. Εὐτυχῶς εἰδοποιηθεῖσα ἐγκαίρως ὑπὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀρχῶν Κρήτης ἡ Κρατική Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεων, ἀνέλαβεν αὐτὴ ἐξ ὑπαρχῆς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μνημείου, ὡς καὶ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν συντήρησιν τῶν ἐν αὐτῷ τοιχογραφιῶν, γενομένην διὰ τοῦ ἐμπείρου ἀρχιτεχνίτου τοῦ μουσείου Ἡρακλείου Ζαχαρία Κανάκη.

Διὰ τῶν ἐκτελεσθεισῶν κατὰ τὰ ἔτη 1951 καὶ 1952 κρατικῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως ἀποκατεστάθη ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ μνημείου α) διὰ τῆς ἀνα-

Εἰκ. 29. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Κυρίου-Γιάννη ἀπὸ Β.Δ. μετὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως αὐτοῦ.

κατασκευῆς τοῦ καταπεσόντος καὶ θρυμματισθέντος Ν.Δ. ἐσωτερικοῦ μαρμαρίνου κίονος μετὰ τοῦ κιονοκράνου του β) διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τῶν σταυροθολίων, ἅτινα ἐκάλυπτον τὰ πλάγια δυτικὰ αὐτοῦ διαμερίσματα, γενομένης ἐπὶ τῇ βάσει σωζομένων τμημάτων αὐτῶν καὶ γ) διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τριῶν ἐκ τῶν βασταζουσῶν τὸν κεντρικὸν τρούλλον κυλινδρικών καμαρῶν (Ν., Δ. καὶ Β.) καὶ τῶν σχετικῶν λοφίων. Ὑπολείπεται ἤδη μόνον ἡ κατασκευὴ αὐτοῦ τούτου τοῦ τρούλλου, ὡς καὶ ἡ στέγασις τοῦ νάρθηκος. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὸ οἰκοδομικὸν μέρος, ὡς πρὸς δὲ τὸ διακοσμητικὸν σημειώσω, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει σωζομένων σαφῶν λειψάνων συνεπληρώθησαν τὰ τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ τὰ γείσα τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ, ἐγένετο δὲ καὶ

ἡ κάλυψις τῶν θόλων αὐτοῦ διὰ βυζαντινοῦ τύπου κεράμων. Αἱ παρατιθέμεναι ἀπόψεις τοῦ ναοῦ (εἰκ. 28 καὶ 29) δεικνύουσι τὴν μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν εἰκόνα τοῦ μνημείου, ἡ μὲν 28 ἀπὸ Νότου, ἡ δὲ 29 ἀπὸ Β.Δ.

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν τοῦ μνημείου.

Α') ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 30) τὸ μνημεῖον ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίων μερῶν α) τοῦ κυρίως ναοῦ φέροντος πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἐξεχούσας κόγχας τοῦ ἱεροῦ καὶ β) τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένου νάρθηκος, ἐξέχοντος κατὰ τι τοῦ ναοῦ πρὸς Βορρᾶν καὶ πρὸς Νότον.

Ὁ κυρίως ναὸς παρουσιάζει ἐν κατόψει τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρούλλου καὶ δὴ τὸν τοῦ ἀπλοῦ τετρακιονίου, ἐκείνου δηλαδὴ εἰς τὸν ὁποῖον τὸ βασικὸν τετράγωνον ἐκτείνεται πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τῆς γραμμῆς ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐκφύονται αἱ κόγχαι τοῦ ἱεροῦ. Ὁ τύπος οὗτος συναντῶμενος καὶ εἰς ναοὺς τῆς κυρίως Ἑλλάδος¹, ὡς καὶ τῆς Π. Σερβίας², διαφέρει τοῦ συνθέτου τετρακιονίου τῆς Πρωτευούσης κατὰ τοῦτο, ὅτι στερεῖται τῶν δύο τοίχων οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἀντὶ τῶν τοίχων τούτων ὁ ἀπλοῦς τετρακίονιος φέρει ἀπλᾶ τόξα, ἅτινα ζευγνύουσι τοὺς δύο ἀνατολικοὺς κίονας (ἢ πεσσοὺς) πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (εἰκ. 30), ἐπιτυγχανομένης οὕτω μιᾶς ἰσορρόπου ἐκατέρωθεν τοῦ ἀξονικοῦ τρούλλου διατάξεως τῆς τομῆς (εἰκ. 30).

Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἡμέτερον ναὸν τύπου ὑπάρχουσιν ἐν Κρήτῃ καὶ ἄλλοι ναοί, ἐξ ὧν ἰδιαίτερον ὁμοιότητα πρὸς τὸν Ἀγίου Κυρίου-Γιάννην παρουσιάζουσιν ἐπτά, ἐκ τούτων δὲ πάλιν δύο³ μὲν ἔχουσι τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐν προεκβολῇ, ὅπως καὶ ὁ ἡμέτερος (εἰκ. 30), σχηματίζοντα οὕτω ἐν κατόψει ἐλαφρῶς ἐλεύθερον τὸν σταυρόν, οἱ δὲ ὑπόλοιποι πέντε⁴ εἶναι τοῦ αὐστηρῶς ἐγγεγραμμένου τύπου.

Κοινὸν χαρακτηριστικὸν πάντων τῶν ναῶν τοῦ τύπου τούτου ἐν Κρήτῃ εἶναι ὅτι καὶ τὰ 4 μικρὰ γωνιαῖά των διαμερίσματα καλύπτονται διὰ σταυρο-

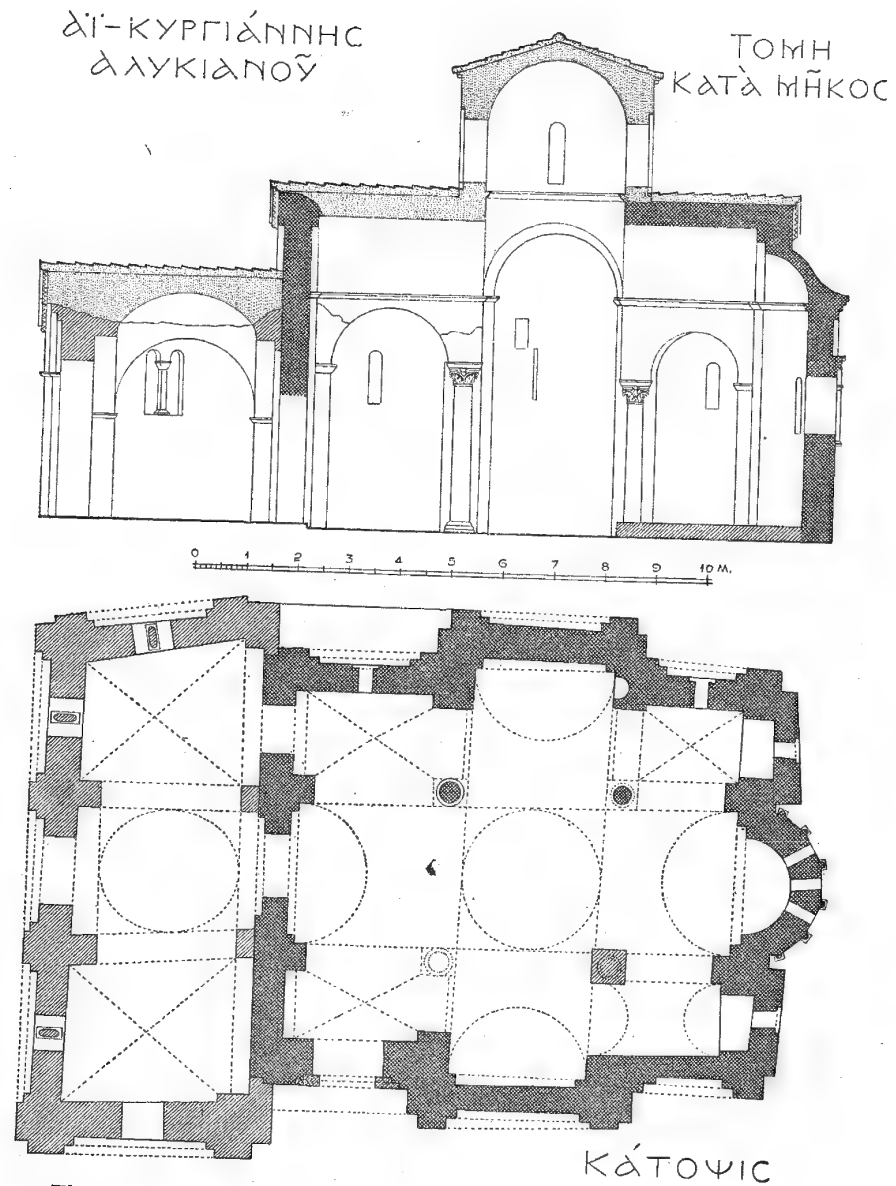
¹ Βλέπε σχετικῶς ὅσα περὶ τοῦ τύπου τούτου ἔγραψα ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μν. τῆς Ἑλλάδος τ. Ε' (1939 - 40) σ. 7 καὶ ὅσα αὐτόθι παραδείγματα κατέλεξα.

² G. Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919: Nagoricino (εἰκ. 96), Ljuboten (εἰκ. 118), Belovo (εἰκ. 129), Manastir Marco (εἰκ. 130).

³ Ἀγ. Δημήτριος τοῦ ὁμωνύμου χωρίου τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης (Gerola, Mon. Ven. II εἰκ. 206), καὶ Παναγία ἡ Λαμπρινή, τῆς ἐπαρχίας Ἀγ. Βασιλείου Ρεθύμνης (Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 207).

⁴ Παναγία εἰς Λουμπινιές, παρὰ τὸ Φόδελε, τῆς ἐπαρχίας Μυλοποτάμου (Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 210), Παναγία Σεργιώτισσα, Ἀγ. Ἰωάννου Πάτμου (Gerola εἰκ. 214), Παναγία Χουμεριάκου (αὐτόθι εἰκ. 211), Ἀγ. Ἰωάννης εἰς Λιγόρτυνα Μονοφατίου (αὐτ. εἰκ. 220), Ἀγ. Ἰωάννης Ρουκάνη (αὐτ. εἰκ. 218).

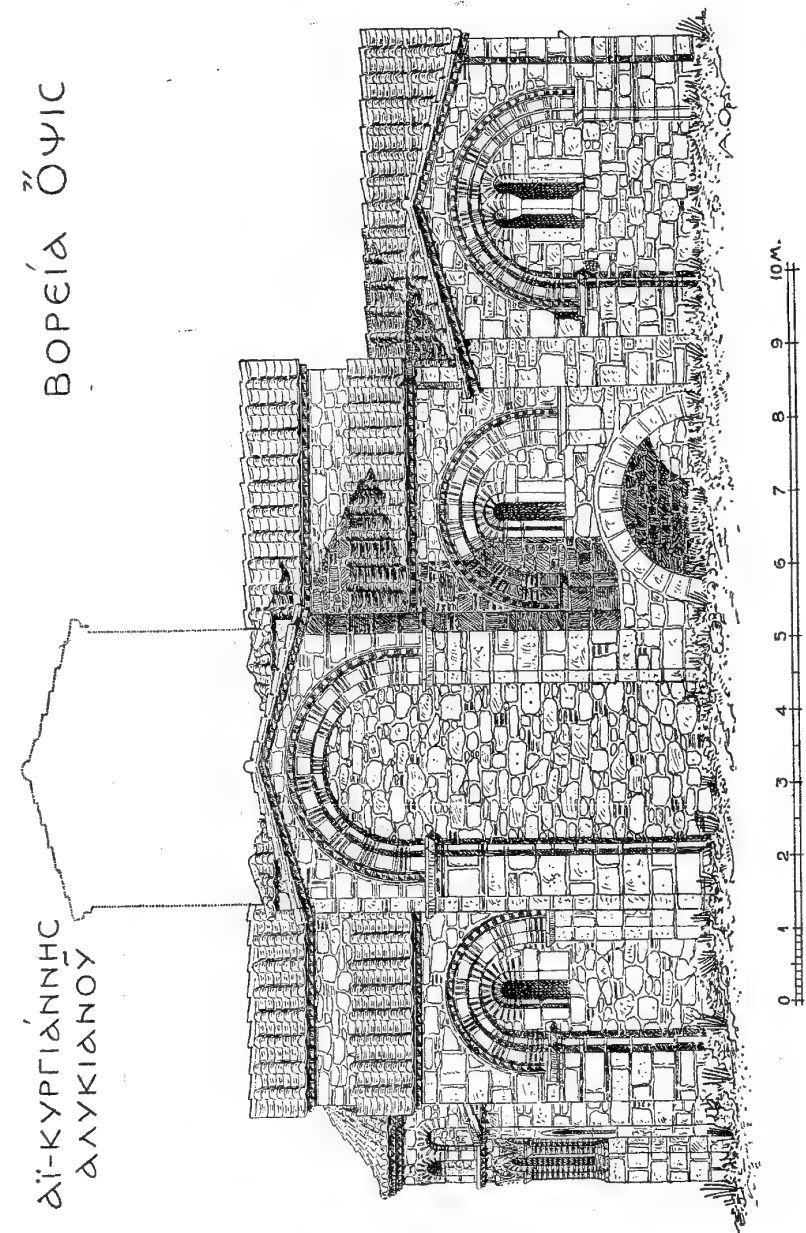
θολίων¹, τὰ ὅποια εἰς μὲν τοὺς παλαιότερους εἶναι πάντα ἰσομήκη, εἰς δὲ τοὺς

Εἰκ. 30. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Κυρίου-Γιάννη.

νεωτέρους (Ἁγίου Κυρίου-Γιάννη) παρουσιάζονται ἐπιμηκέστερα τὰ δυτικά, πρᾶγμα

¹ Εἰς τὸν Ἁγίου Κυρίου-Γιάννη τὸ Ν. Α. διαμέρισμα καλύπτεται σήμερον διὰ καμά-

Εἰκ. 31. Ἡ βορρεία ὄψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Κυρίου-Γιάννη.

τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 14ου αἰ. τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος¹, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἡ κάλυψις τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων γίνεται ἐκεῖ διὰ καμαρῶν.

Ἡ διὰ σταυροθολίων κάλυψις τῶν 4 γωνιαίων διαμερισμάτων τῶν κρητικῶν ναῶν ὑποδηλοῖ ἐπίδρασιν τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης², τοσοῦτον μᾶλλον καθόσον καὶ αἱ διὰ τῶν κλειδῶν τῶν τομαὶ παρουσιάζουσιν οὐχὶ εὐθεῖαν ἀλλὰ καμπύλην γραμμὴν, τῆς ὁποίας τὸ βέλος εἶναι 0,28 μ. Τὴν ἐπίδρασιν τῆς Πρωτευούσης καθιστᾷ ἐκδηλοτέραν ἂν ἑνὸς μὲν ἢ διάπλασις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 31, 32), αἵτινες παρουσιάζουσιν εἰς τε τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ τὴν δυτικὴν τυφλὰ ἀψιδώματα, ἂν ἑτέρου δὲ τὸ πεντάπλευρον σχῆμα τῆς μέσης ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ διὰ κογχαρίων διακόσμησις αὐτῆς. Πράγματι, ὡς ἡ Κωνσταντινούπολις, οὕτω καὶ ἡ Κρήτη πλάθει τὰ τοιχώματα τῶν ναῶν της — καὶ ὄχι μόνον τοῦ ἐξεταζομένου ἀλλὰ καὶ ἄλλων τύπων ναῶν³ — μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα δημιουργοῦντα ἀντιθέσεις σκιᾶς καὶ φωτός, τὰς ὁποίας δὲν παρουσιάζουσιν οἱ ναοὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, οἵτινες, μὲ τὰς λιτὰς, ἀδιαρθρῶτους ἐπιφανείας των, ἐνθυμίζουσι τοὺς ἐπιπέδους τοίχους τῶν σηκῶν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ναῶν. Ὡς δ' εἶναι γνωστὸν αἱ τυφλαὶ ἀψίδες τελοῦσι δύο διαφορὰς λειτουργίας· διότι ἄλλοτε μὲν εἶναι τεκτονικαί, ἀντικατοπτρίζουσαι εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τὰς γραμμὰς τῆς ἐσωτερικῆς κατασκευῆς — ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Κρήτης — ἄλλοτε δ' εἶναι ἀτεκτονικαί, ἥτοι ἀπλῶς διακοσμητικαί καὶ ἄσχετοι πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν — ὡς συμβαίνει εἰς ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς⁴ καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀρμενίας⁵. Οὕτω εἰς τὸν Ἀἰ Κυρ-Γιάννην τὸ μὲν ὑψηλόν, τυφλὸν ἀψιδώμα τῶν ἐγκαρσίων καὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 32) ἀντικατοπτρίζει τὴν καμπύλην τῆς ἐσωτερικῆς καμάρας τοῦ ἀντιστοιχοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, τὰ δὲ πλάγια χαμηλὰ ἀψιδώματα (εἰκ. 31) τὰ ἀντίστοιχα τόξα τῶν σταυροθολίων, ἅτινα καλύπτουσι τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα. Ἐπειδὴ δ' ὡς εἴπομεν ἐξ αὐτῶν τὰ δυ-

ρας αὕτη ὁμως προέρχεται προφανῶς ἐκ μεταγενεστέρης κατασκευῆς, ὅτε καὶ τὸ ἀντίστοιχον στήριγμα κατεσκευάσθη ὡς χονδρὸς τετράγωνος πεσσὸς ἀντὶ κυλινδρικοῦ κίονος, ὡς εἶναι τὰ ὑπόλοιπα τρία.

¹ Ναὸς Μεταμορφώσεως ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν (Ξυγγόπουλος, Εὐρετήριο μ.σ. μνημ. τεύχος Β' σ. 76 εἰκ. 71) — Περίβλεπτος Μυστρά (Millet, Mon. Byz. Mistra πίν. 28, 2), Εὐαγγελίστρια Μυστρά (Millet, ἑ.δ. πίν. 31, 5), Ἀγ. Σοφία Μυστρά (Millet, ἑ.δ. πίν. 31, 4).

² G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 68.

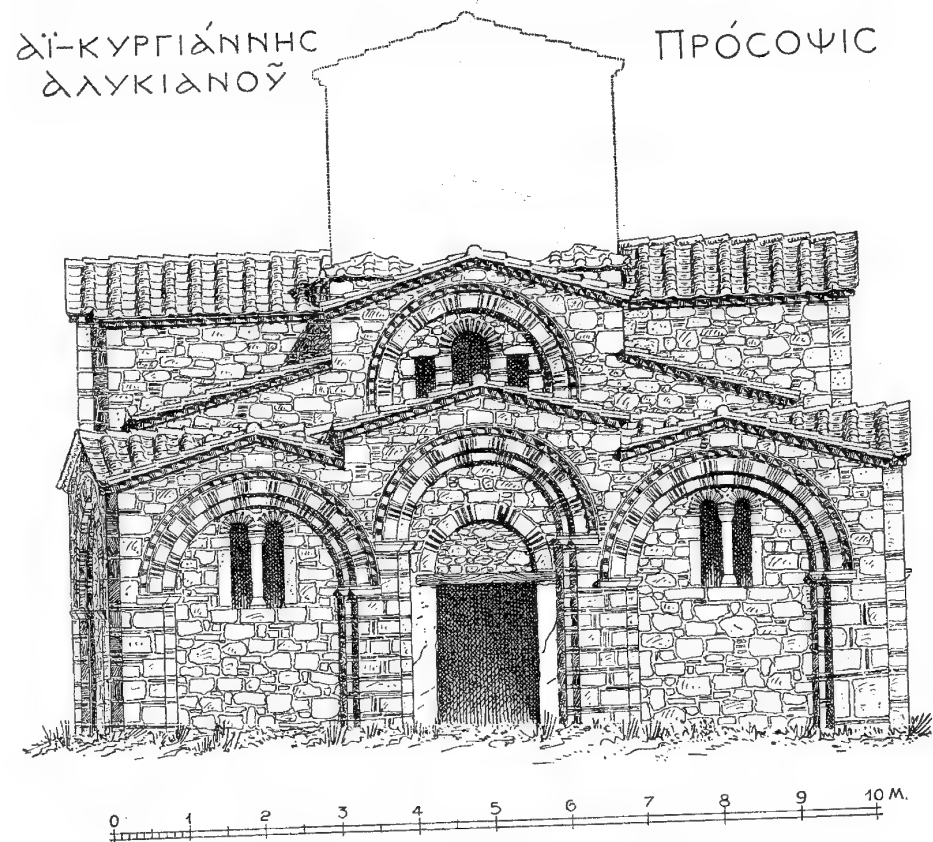
³ Ὡς π. χ. τῆς βασιλικῆς Ἀγ. Πανταλέοντος Μπιζαργιανῶν Πεδιάδος (Gerola, ἑ.δ. εἰκ. 181 καὶ 183), τοῦ σταυρικοῦ ναοῦ Ἀγ. Αἰκατερίνης Χάνδακος (Ἡρακλείου) (Gerola, ἑ.δ. εἰκ. 226) κλπ.

⁴ Millet, L'école grecque σ. 152, 156.

⁵ A. Khatchatrian, L'architecture Arménienne, Paris 1948/49, πιν. V. (Μητρόπολις Ani, 989-1001). Millet, École Grecque σ. 154.

τικὰ εἶναι μεγαλύτερα τῶν ἀνατολικῶν καὶ τὰ ἀντίστοιχα δυτικὰ ἀψιδώματα κατεσκευάσθησαν μὲ ἀνοιγμα μεγαλύτερον τῶν ἀνατολικῶν (εἰκ. 31).

Τοσαύτη δ' ἐφημερόσθη ἀκρίβεια ἀνταποκρίσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὥστε καὶ ἡ διπλὴ βαθμιδωτὴ διάταξις τῶν μεγάλων κεραίων

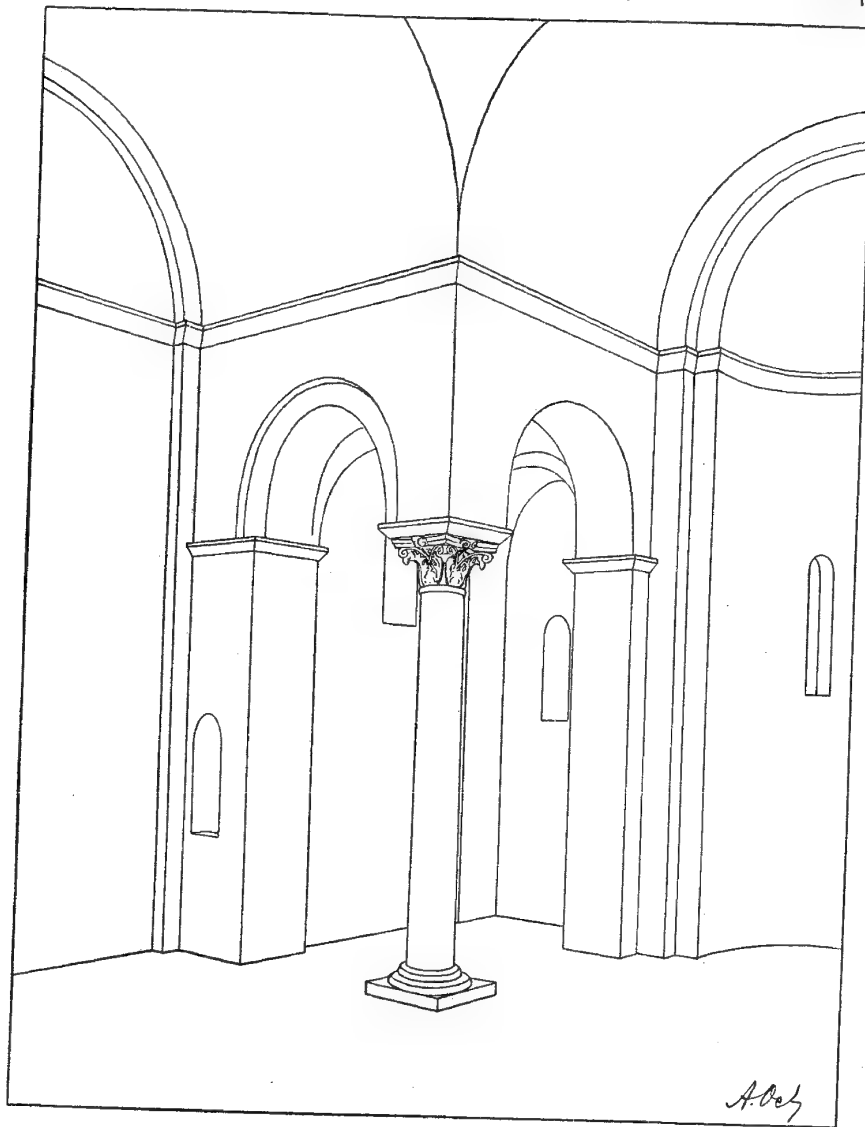
Εἰκ. 32. Ἀναπαράστασις τῆς Δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀἰ Κυρ-Γιάννη.

τοῦ σταυροῦ ἀνταποκρίνεται πρὸς ὁμοίαν βαθμιδωτὴν διάταξιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν καμαρῶν, προσδίδουσαν πολλαπλότητα καὶ πλαστικότητα καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὡς ἡ εἰκὼν 33 δεικνύει¹.

Ἀφ' ἑτέρου ἡ κεντρικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, κατασκευασθεῖσα ὡς πεντάπλευ-

¹ Ὁμοίαν βαθμιδωτὴν διάταξιν συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς κεραίας τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ τοῦ Ἀγ. Μάρκου καὶ ἐν Γκλάνιβροδ τῆς Π. Σερβίας. Βλ. εἰκόνα του παρὰ Vl. Petkovič, ἐν Revue des monuments religieux relatifs au peuple Serbe σ. 525 εἰκ. 40.

ρον πρίσμα, όπως και αἱ πλείσται τῶν ναῶν τῆς Πρωτευούσης¹, εἶναι διηρημένη εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας (εἰκ. 33, 34), ἐξ ὧν ἡ μὲν κάτω εἶναι ἀκόσμη-

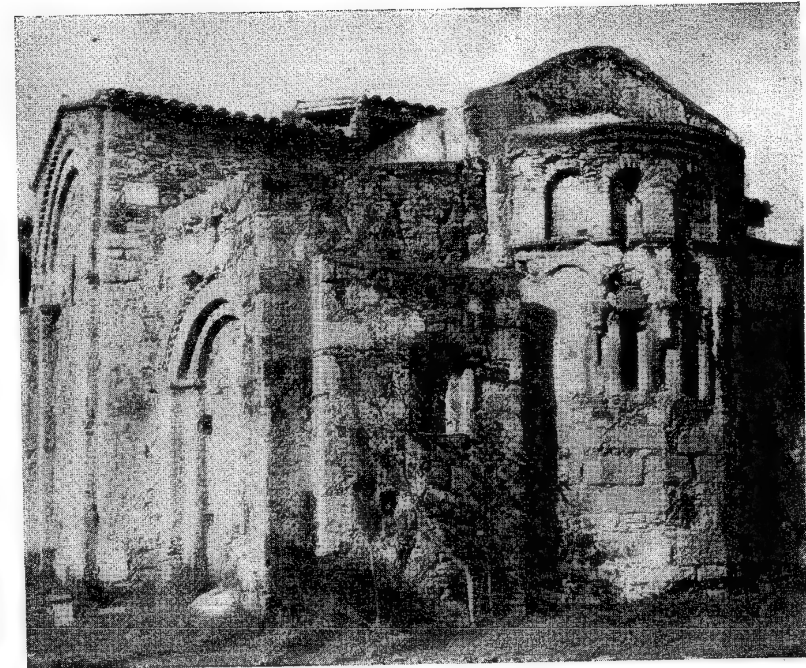
Εἰκ. 33. Ἡ Β.Α. γωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἄνευ τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου.

τος αἱ δὲ δύο ἄνω διακοσμοῦνται ἡ μὲν μέση διὰ πλινθίνων κιονίσκων τοπο-

¹ Πβλ. τὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ: τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου (Κίλησέ - τζαμί) (J. Ebersolt-A. Thiers, Les églises de Constantinople, Paris 1913 πίν. XXXVI, 2) τοῦ Παν-

θετημένων κατὰ τὰς ἀκμὰς τοῦ πρίσματος καὶ στηριζόντων τοξύλια ἐκ προεχουσῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν (εἰκ. 33), ἡ δὲ ἄνω φέρει ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς ἀνὰ ἓν κογχάριον, τομῆς ἐναλλὰξ ὀρθογωνίου καὶ ἡμικυκλικῆς (εἰκ. 34). Πάντα τ' ἄνωτέρω στοιχεῖα εἶναι χαρακτηριστικὰ διὰ τοὺς ναοὺς τῆς Πρωτευούσης.

Ἄν ὅμως ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει τὴν πεντάπλευρον μορφήν καὶ τὴν διὰ γωνιαίων κιονίσκων καὶ κογχαρίων διακόσμησιν τῶν ναῶν

Εἰκ. 34. Ὁψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀϊ Κυρ-Γιάννη ἀπὸ Ν.Α. μετὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως αὐτοῦ.

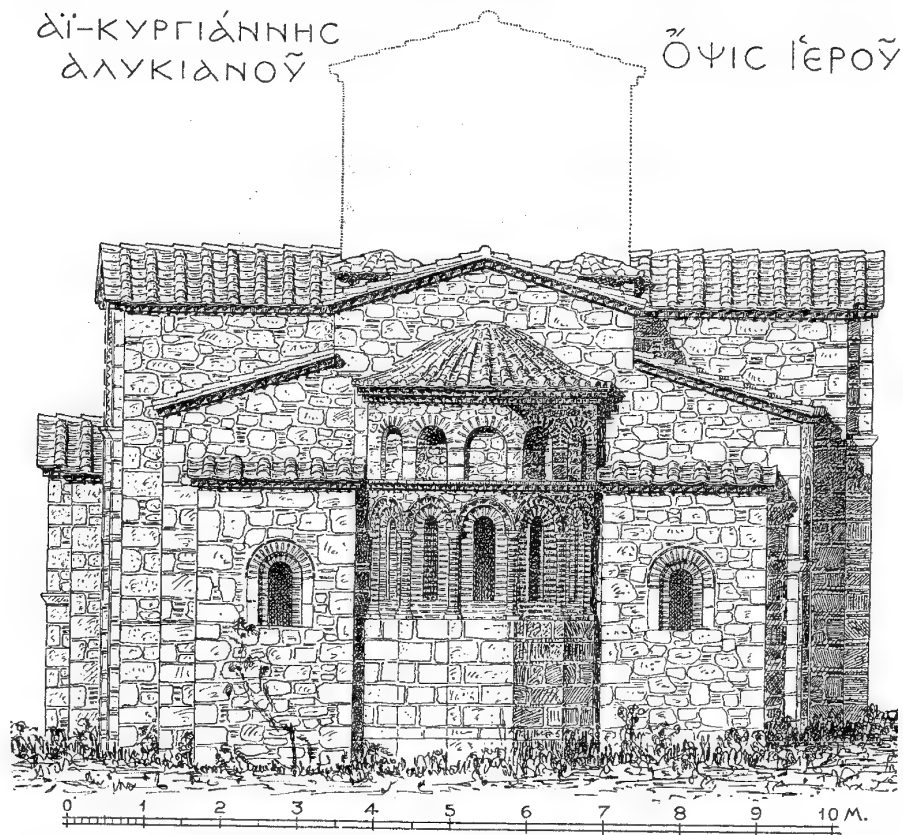
τῆς Πρωτευούσης, ὅμως αἱ δύο μικραὶ πλάγαι ἀκολουθοῦσιν ὅλως τοπικὸν σχέδιον διότι ἀντὶ νὰ εἶναι ἡμικυκλικαὶ — ὥς εἶναι ὁ κανὼν διὰ τὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ὅλων τῶν τύπων ναῶν τῆς Κρήτης — παρουσιάζουσιν ἐξωτερικῶς σχῆμα ὀρθογωνίου, ἐλαφρῶς ἐξέχοντος καὶ περιβάλλοντος ὀρθογώνιον ἐπίσης ἐσωτερικὴν κόγχην, καλυπτομένην ὅμως διὰ τεταρτοσφαιρίου βαίνοντος ἐπὶ λοφίων. Ὅμοιαν διάταξιν πλαγίων κογχῶν ἱεροῦ παρουσιάζουν καὶ ἡ Παναγία ἢ Λαμπηνή¹ καὶ ἡ Παναγία εἰς Λουμπινιές², μετὰ τὴν διαφορὰν, ὅτι εἰς τὰ

τοκράτορος (Ζεῖρεκ - τζαμί) (αὐτόθι πίν. XLVIII), τῆς Παναχράντου (Φεναρί - Ἰσά - τζαμί) (αὐτ. πίν. LII), τῆς Παμμακαρίστου (Φετιχιέ - τζαμί) (αὐτ. πίν. LVII).

¹ Gerola, ἔ. ἀ εἰκ. 207.

² Gerola, ἔ. ἀ εἰκ. 210.

παραδείγματα ταῦτα αἱ ἀψίδες εἶναι ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικαί. Πόθεν προῆλθε τὸ τόσον ξενίζον τοῦτο σχῆμα τῶν μικρῶν ἀψίδων; Εἶναι ἄραγε μακρινή ἀνάμνησις τῶν ἐξεχόντων τετραγώνων παστοφορίων τῶν συριακῶν βασιλικῶν,

Εἰκ. 35. Ἀναπαράστασις τῶν ἀψίδων τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἀἱ Κυρ-Γιάννη.

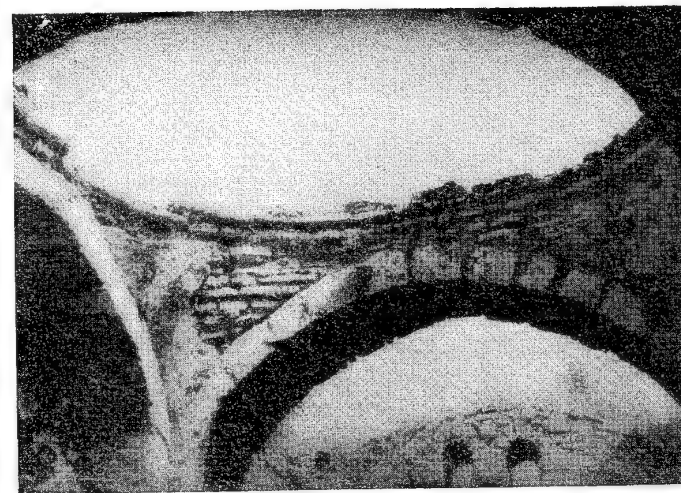
τρανὸν δείγμα τῶν ὁποίων παρέχει τὸ ἱερὸν τοῦ καθολικοῦ Παναγίας τῆς Χρυσοπηγῆς παρὰ τὰ Χανιά;¹

Ἐν ἄλλο χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῶν Κρητικῶν ναῶν τοῦ ἐξεταζομένου τύπου εἶναι καὶ ὅτι στεροῦνται — οἱ πλεῖστοι μέχρι καὶ σήμερον ἀκόμη — νάρθηκος (Ἀγ. Δημήτριος Ρεθύμνης, Παναγία ἢ Λαμπηνή, Παναγία εἰς Λουμπινιές, Σερβιώτισσα, Ἀγ. Ἰωάννης Ρουκάνη), ὅσοι δ' αὐτῶν ἔχουσι νάρθηκα ἀπέκτησαν αὐτὸν μεταγενεστέρως (Ἀἱ Κυρ-Γιάννης Ἀλυκιανοῦ, Παναγία Χουμεριάκου, Ἀγ. Ἰωάννης Λιγόρτυνος). Τὴν κατὰ τι μεταγενεστέ-

¹ Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 305.

ραν προσθήκην τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀλυκιανοῦ ἀποδεικνύει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀνόργανος σύνδεσις αὐτοῦ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν (εἰκ. 30), ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ λοξότης αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμα τοῦ ναοῦ.

Ἀρχικῶς ὁ κυρίως ναὸς θὰ εἶχεν, ὥς ὅλοι οἱ ὅμοιοι αὐτοῦ (Ἀγ. Δημήτριος Ρεθύμνης, Παναγία Λαμπηνή κλπ.) τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν¹ ἀντικατοπτρίζοντα μὲ θαυμαστὴν ἐνότητα τὰς καμπύλας τῆς ἐσωτερικῆς κατασκευῆς. Ὅταν ὁμως προσετέθη ὁ νάρθηξ, τὰ μὲν δύο

Εἰκ. 36. Ὁ ἡρειωμένος τυφλός, χαμηλωμένος σφαιρικός θόλος τοῦ νάρθηκος.

πλάγια ἀψιδώματα ἐφράχθησαν, δι' αὐτὸ δὲ σήμερον τὰ τοιχώματά των ἐμφανίζονται ἐξωτερικῶς ἐπίπεδα (εἰκ. 30) μόνον δὲ τὸ ὑψηλὸν τυφλὸν ἀψιδώμα τοῦ μέσου κλίτους, τὸ ἀντικατοπτρίζον τὸν κύλινδρον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ διετηρήθη, διακρινόμενον σαφῶς ὅπισθεν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 32). Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι, ὅπως εἰς τὸν κυρίως ναόν, οὕτω καὶ εἰς τὸν νάρθηκα ἐφηρμόσθησαν τυφλὰ ἀψιδώματα εἰς τε τὴν πρόσοψιν τοῦ (εἰκ. 32) καὶ τὰς στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς (εἰκ. 31). Τὰ ἀψιδώματα δὲ ταῦτα ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν του, ἥτοι πρὸς τριμερῆ διαίρεσιν αὐτοῦ, καθ' ἣν τὰ μὲν δύο ἄκρα διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο διὰ σταυροθολίων, τὸ δὲ μέσον διὰ τυφλοῦ ἑλλειψοειδοῦς, ἀσιατικῆς προελεύσεως θόλου, σήμερον ἡμικατεστραμμένου (εἰκ. 36) κρυπτομένου δὲ πάλοι κάτωθεν δικλινοῦς στέγης, ὥς ἡ ἀναπαράστασις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ δεικνύει (εἰκ. 32).

¹ Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς ναοὺς τῆς Χίου, τῆς ὁποίας ὡς γνωστὸν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπηρέαζετο ἐκ τῆς Πρωτεύουσας, ὥς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν Σικελιάν (Orlando s, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, πίν. 44).

Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ "Αἰ Κύρ-Γιάννη ὁ νάρθηξ δὲν φαίνεται νὰ προσετέθῃ πολὺ ἀργότερον· διότι ὁ κατασκευάσας αὐτὸν τεχνίτης ἐφήρμοσεν ὁμοία ὕλικά πρὸς τὰ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ὁμοιον τρόπον δομῆς αὐτῶν, ἥτοι κοινὴν μὲν τοιχοποιίαν παραμεμειγμένην μετὰ τεμαχίων πλίνθων διὰ τὰ τύμπανα καὶ τὰς λοιπὰς ἐπιπέδους ἐπιφανείας τῶν τοίχων, πωρολίθους δὲ κανονικῶς λαξευμένους μετὰ τριπλῶν πλίνθων κατὰ τοὺς ἄρμους διὰ τὰ τόξα τῶν ἀψιδωμάτων καὶ τὰ πλαίσια τῶν διλόβων παραθύρων. Τέλος ἐχρησιμοποίη-

Εἰκ. 37. Τὸ θύρωμα τῆς νοτίας εἰσόδου.

σεν ὁμοίως καὶ πλινθίνας ἐξεχούσας ὀδοντωτὰς ταινίας, ὡς περιβλήματα τῶν ἀψιδωμάτων, ὡς καὶ διὰ τὰ γεῖσα, τὰ τε ὀριζόντια καὶ τὰ κεκλιμένα.

Γενικῶς ἀξιοσημείωτος ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως εἶναι ἡ χρῆσις διαφόρου χρώματος καὶ ὕφους ὑλικῶν δομῆς εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας ὁλοκληρου τοῦ ναοῦ. Διὰ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν κοινῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν τῆς τοιχοποιίας, πρὸς τοὺς ὠχροσιτόχρους πωρολίθους τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων καὶ τὰς ζωηρῶς ἐρυθρὰς πλίνθους τῶν ἄρμων, τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν γείσων καὶ τῶν κιονίσκων τῆς ἀψίδος, προσδίδεται εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας εἰς θερμὸς καὶ ζωντανὸς χρωματικὸς τόνος, ὅστις συνδυαζόμενος πρὸς τὴν διὰ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων καὶ τῶν κογχαρῶν τῆς ἀψίδος παρεχομένην κίνησιν καὶ πλαστικότητα καὶ ἀντίθεσιν φωτὸς καὶ σκιᾶς δημιουργεῖ διὰ τὸ σύνολον τοῦ ἐξωτερικοῦ μίαν πολὺ εὐχάριστον αἰσθητικὴν ἐντύπωσιν. Λυ-

πηρὸν μόνον εἶναι ὅτι δὲν σώζεται πλέον ὁ ἀποτελῶν τὸ κορυφωμα τοῦ ὅλου ναοῦ κεντρικὸς τροῦλλος, τὸν ὁποῖον ὅμως πρέπει πάντως ν' ἀναπαραστήσωμεν — συμφώνως ἄλλως τε πρὸς τὰ συγγενέστατα πρὸς τὸν "Αἰ Κύρ-Γιάννην παραδείγματα, Λαμπηνήν κλπ. — μετὰ τυφλῶν πέριξ ἀψιδωμάτων, ὡς ἄλλωστε ἀπαιτεῖ καὶ ἡ ἐνότης τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ ὅλου ναοῦ.

Πρὶν ἢ κλείσωμεν τὸ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ κεφάλαιον θὰ σημειώσωμεν καὶ μίαν ἄλλην μικρὰν μεταβολὴν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ ναοῦ, ὀφειλομένην προφανῶς εἰς τὴν προσθήκην τοῦ νάρθηκος· ἀφορᾷ δ' αὕτη τὸ Ν.Α. διαμέρισμα τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἀντὶ τῆς φραγθείσης, ὡς ἀνωτέρω εἶπομεν, δυτικῆς τοῦ θύρας, ἠνοιχθῇ ἄλλη κατὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευράν, ἥτις περιεβλήθη ἐξωτερικῶς διὰ πωρίνου μετὰ γλυφῶν πλαίσiou, κορυφωθέντος εἰς τεθλασμένον τόξον κατὰ ἐνετικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν¹ (εἰκ. 37). Πλὴν δὲ τούτου ἐξωτερικῶς τῆς νοτίας ταύτης θύρας κατασκευάσθη καὶ πωρίνη καμάρα μετὰ γλυφῶν (εἰκ. 37), βάθους 0,48 μ. χρησιμεύουσα ὡς εἰδός τι προστεγάσματος, τῆς ὡς κυρίας πλέον εἰσόδου χρησιμοποιοῦνθεις νοτίας ταύτης θύρας.

Τέλος θὰ πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν καὶ βαθέος τινὸς ἀρκοσολίου κατασκευασθέντος ἐξωτερικῶς παρὰ τὴν Β.Α. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 31), ὃπερ θὰ ἐχρησίμευσε πιθανώτατα ὡς τάφος δωρητοῦ τινος ἢ εὐεργέτου τοῦ ναοῦ.

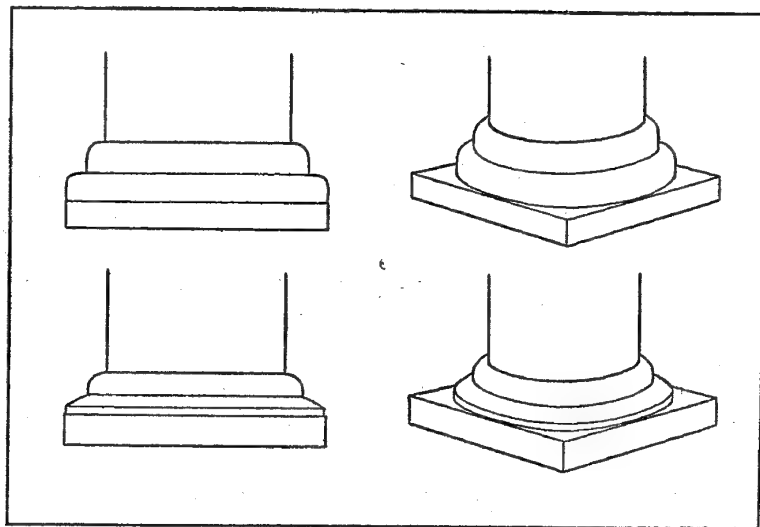
Β' Ἡ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ

Χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν εἶναι ἡ ἀπουσία μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὀφειλομένη προφανῶς εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ ἔλλειψιν λατομείων μαρμάρου, πιθανῶς δὲ καὶ εἰς οἰκονομικὴν ἀνεπάρκειαν τοῦ ναοῦ, ὅπως προμηθευθῇ τὰ μάρμαρα ἐξωθεν. Τούτου ἔνεκα καὶ δι' αὐτὰ τὰ μόνον μαρμάρινα αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἥτοι τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας² ἐχρησιμοποιοῦνθῃσαν παλαιοχριστιανικὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ληφθέντα ἐξ ἐρειπωθέντων παλαιῶν κτισμάτων τῆς περιοχῆς. Οὕτω ἡ μὲν βάσις τῶν κίωνων ἀποτελεῖται ἐκ πλίνθου καὶ διπλῆς ἐπ' αὐτῆς σείρας (εἰκ. 38), οἷα συνηθίζοντο κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, τὸ δὲ ἐπὶ

¹ Τοιαῦται προσθήκαι θυρωμάτων εἰς φραγτικὸν ρυθμὸν ἐγένοντο εἰς πολλοὺς προϋπάρχοντας βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Κρήτης. Παραδείγματά των πολλὰ βλέπε παρὰ Gerola, Mon. Ven. II εἰκ. 326 ἕως 345.

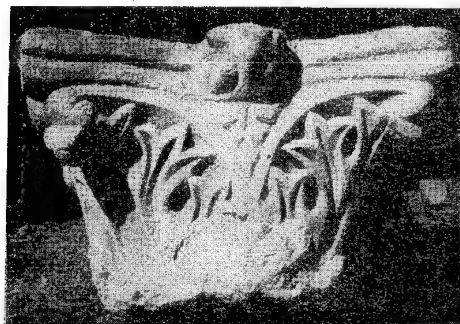
² Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀρχικῶς μὲν ὑπῆρχον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ τέσσαρες κίονες, καταπεσόντος ὅμως, λόγῳ σεισμοῦ ἢ ἄλλης αἰτίας, τοῦ Νοτιοανατολικοῦ στηρίγματος, ἐπανετίσθη τοῦτο ὡς ὀγκώδης τετραγώνος πεσσός (εἰκ. 30) συνάμα δὲ καὶ τὸ καλύπτον τὸ ἀντίστοιχον Ν. Α. διαμέρισμα σταυροθόλιον ἀντικατεστάθη διὰ κυλινδρικοῦ θόλου (εἰκ. 30). Ὁ Gerola τὸν θόλον τοῦτον σημειώνει ἐσφαλμένως ὡς σταυροθόλιον ἐν τῇ κατόψει του, ἥτις καὶ ἄλλας μικρὰς ἀνακριβεῖας παρουσιάζει.

τῶν ἀρραβδῶτων μαρμαρίνων κορμῶν κιονόκρανον (εἰκ. 39) ἀνήκει εἰς γνωστὸν κορινθιάζοντα τύπον τοῦ 5ου μ. Χ. αἰῶνος¹.

Εἰκ. 38. Παλαιοχριστιανικαὶ βάσεις τῶν ἐσωτερικῶν κίωνων τοῦ ναοῦ.

Πάντα τὰ λοιπὰ διακοσμητικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ ἤτοι περίθυρα, κοσμητὰ, κιονίσκοι παραθύρων καὶ αὐτὸ τὸ τέμπλον εἴτε παρελείφθησαν ὁλοσχερῶς εἴτε κατεσκευάσθησαν πλίνθινα ἢ ἐκ πωρολίθων, ὥς συμβαίνει διὰ τοὺς διαχωριστικούς κιονίσκους τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 31, 32). Ἀλλὰ καὶ οἱ θολῖται τῶν τεσσάρων μεγάλων καμαρῶν κατεσκευάσθησαν ὁμοίως πώρινοι, ἐπὶ ἐνὸς μάλιστα ἐξ αὐτῶν (διαστάσεων 0,265×0,253×0,593) ὑπάρχει γεγλυμμένον τὸ ἐν εἰκόνι (40 ἀριστερᾷ) συμπλήμα, ὅπερ δύναται ἴσως νὰ ἀναγνωσθῇ: Βασιλ(εῖ)ου., ἐν ᾧ

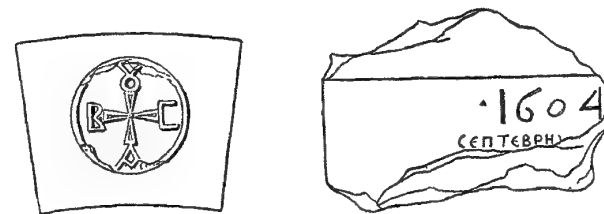

Εἰκ. 39. Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον τῶν ἐσωτερικῶν κίωνων.

ἐπὶ ἄλλου ἐξ ὑπερύθρου πώρου τεμαχίου (εἰκ. 40 δεξιᾷ) ὑπάρχει ἡ χρονολο-

¹ Βλέπε ἀνάλογα παραδείγματα ἐν Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τ. Β, Ἀθήναι 1954, σ. 258 εἰκ. 236.

γία 1604 СЕПΤΕВРНО(У), ἥτις δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶναι ἡ χρονολογία τῆς ἀνωτέρω (σ. 185 σημ. 2) μνημονευθείσης ἐπισκευῆς¹.

Εἰκ. 40. Ἀριστερᾷ θολίτης μετὰ συμπλήματος. Δεξιᾷ λίθος ἐνεπίγραφος ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ.

Γ' Η ΓΡΑΠΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Τοιαύτην φέρει μόνον ὁ κυρίως ναὸς οὐχὶ δὲ καὶ ὁ νάρθηξ.

α) Ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις. Εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ ναοῦ, ὅστις ἔχει καταπέσει, θὰ εἰκονίζετο βεβαίως ὁ Παντοκράτωρ, εἰς δὲ τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία μετὰ 2 ἀγγέλων, ἀρτίως μέχρι σήμερον σωζομένη. Ἀφ' ἐτέρου ἀπὸ ἴχνη τῆς πτέρυγος τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ καὶ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς ὁ ἀρχ Γαυρι(ήλ) σωζόμενα ἐπὶ τῆς δυτικῆς κατακορύφου ἐπιφανείας τῆς ἔναντι τοῦ Β.Α. κίονος παραστάδος συμπεραίνομεν, ὅτι εἰς τὸ μέρος αὐτὸ θὰ εἰκονίζετο ὁ Εὐαγγελισμὸς μετὰ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ τὴν Παναγίαν πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰς ἣν θέσιν δηλαδὴ συναντῶμεν τὸν Εὐαγγελισμὸν ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. ἰδίᾳ εἰς τὰ καθολικά τῶν μονῶν τοῦ Ἀγ. Ὁρους, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ μὲν ὁ Εὐαγγελισμὸς εἰκονίζεται ὑψηλὰ ἐπὶ τῶν πεσσῶν, ἐνταῦθα δὲ σχεδὸν ἰσογείως ἐπὶ τῶν ἄκρων παραστάδων. Αἱ μεγάλαι εὐαγγελικαὶ σκηναὶ θὰ ἐκόσμουσαν πιθανῶς τὰς καμάρας τοῦ σταυροῦ, ἐξ ὧν σήμερον διατηρεῖται μόνον ἡ ἀνατολική, ἐφ' ἧς, διηρημένης εἰς δύο, διεσώθησαν πρὸς νότον μὲν ἡ Ἀνάληψις πρὸς βορρᾶν δὲ ἡ Πεντηκοστή. Ἐκ διασωθέντος ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς νοτίας καμάρας τμήματος τοιχογραφίας παριστῶντος τὸ λουτρὸν τοῦ παιδίου φαίνεται ὅτι ἐπ' αὐτῆς θὰ εἰκονίζετο ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ.

Εἰς τὰ τύμπανα τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζοντο ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου ἡ Σταύρωσις, σήμερον ἡμικατεστραμμένη, ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου μεγάλῃς κλίμακος Δέσις. Πάντα τὰ λοιπὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ κοσμοῦνται διὰ στηθαρίων ἢ ὁλοσώμων μεμονωμένων ἢ ὁμάδων ἁγίων.

β) Τὰ θέματα. Ὡς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερῶς τὰ διάφορα θέματα καὶ τὰς μεμονωμένας μορφὰς ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ.

¹ Εἶναι προφανές ὅτι τὴν χρονολογίαν ταύτην παρανέγκωσεν ὁ Λελεδάκης εἰς 1004, τοῦ 6 δυναμένου νὰ ἀναγνωσθῇ καὶ ὡς 0.

Ἡ εἰς τὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονιζομένη Παναγία (εἰκ. 41) παρίσταται ἐν προτομῇ, με ὑψωμένας ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας εἰς χειρονομίαν δεήσεως καὶ με τὸν νεαρὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ ἐντὸς μεταλλίου πρὸ τοῦ στήθους της, ἥτοι κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης. Τὸ κανονικώτατον ὁμοειδὲς πρόσωπόν της (εἰκ. 42), με τὴν γλυκεῖαν ἔκφρασιν, τοὺς ἀμυγδαλωτοὺς κάτωθεν καμαρωτῶν ὀφρύων ὀφθαλμούς, τὴν εὐθεῖαν ρῖνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα, περιβάλλεται ἀπὸ τὸ πορφυροῦν, χρυσοπάρυφον μαφόριόν της,

Εἰκ. 41. Ἡ Πλατυτέρα τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδος.

ὅπερ, καταπίπτον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, καλύπτει με τὰς πλατείας πτυχάς του τὸ στήθος τῆς Παρθένου. Ὁ πρὸ τούτου ἐν στηθαρίῳ εἰκονιζόμενος νεαρὸς Χριστὸς (εἰκ. 43) φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιον πορφυρεῖ μετὰ σήματος (clavus), εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ εἰλητόν. Τὸ συμπύλημα ΜΡ. ΘΥ εἶναι κατανεμημένον ἐντὸς δύο ἐρυθρῶν κύκλων ἐπὶ τοῦ γαλαξοπρασίνου κάμπου, ἐκατέρωθεν τοῦ χρυσοῦ φωτοστεφάνου, ὅστις περιβάλλει τὴν κεφαλὴν τῆς Παναγίας. Εἰς τὰ δύο ἄκρα τοῦ τεταρτοσφαιρίου εἰκονίζονται σεβίζοντες, εἰς πολὺ μικροτέραν τῆς Παναγίας κλίμακα, ἀνὰ εἷς ἀρχάγγελος ἐν προτομῇ με πράσινον χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον. Τὰ ὁχροκίτρινα πρόσωπα τῶν μορφῶν φέρουσι πολλὰς λευκὰς ψιμυθιάς καὶ τινὰς λευκὰς κηλίδας εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη των (μέτωπον, ρῖνα, σιαγόνα) μερικὰ δ' ἐξ αὐτῶν καὶ τινὰς πρασινὰς σκιάς εἰς τὰ σκιαζόμενα μέρη των.

Ἡ Ἀνάληψις εἰκονίζεται εἰς τὸ νότιον ἥμισυ τῆς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ

ἱεροῦ καμάρας. Εἰς τὸ ἄνω μέρος ὁ Χριστὸς καθήμενος εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον. Ἐνδεδυμένος κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πράσινον ἱμάτιον περιβάλλεται ὑπὸ κυκλικῆς δόξης βασταζομένης ὑπὸ τεσσάρων ρυθμικῶς πετώντων ἀγγέλων, ἐξ ὧν οἱ μὲν δύο κατώτεροι, ἀπλούμενοι ὀριζοντίως, φαίνονται περισσότερον, ἐν ᾧ οἱ δύο ἄνω κατώτεροι, ἐν μέρει ὀπισθεν τῆς δόξης. Οἱ ἄγγελοι φοροῦσιν ἐρυθροὺς χιτῶνας καὶ πράσινα ἱμάτια με λευκάς, ἱριδίζουσας ἀνταυγείας (changeants).

Εἰκ. 42. Ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας.

Εἰκ. 43. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νεαροῦ Χριστοῦ.

Κάτω εἰς τὸ μέσον εἰκονίζεται, εἰς στάσιν δεήσεως, ἡ Παναγία φέρουσα πορφυροῦν μαφόριον ἐπὶ φαιοῦ χιτῶνος καὶ παρ' αὐτὴν ἄγγελος με γαλάζιον χιτῶνα, κρασωτὸν ἱμάτιον καὶ λευκὰ πτερά, δεικνύων διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Χριστόν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατὰ μέτωπον, αὐστηρῶς ἱερατικὴν στάσιν τῆς Παναγίας οἱ Ἀπόστολοι, ἄνευ φωτοστεφάνων, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Παῦλον εἰκονίσθησαν, με τὰς κεφαλὰς πλήρεις ἐκπλήξεως ἐστραμμένας πρὸς τὰ ἄνω καὶ τὰς χεῖρας ὑψωμένας εἰς ποικίλας χειρονομίας. Τὰ ἐνδύματά των εἰς συνδυασμοὺς πορφυροῦ, πρασίνου καὶ ἀνοικτοῦ γαλάζιου, παρουσιάζουσι φωτεινὰς ἀνταυγείας δίκην ἀτλαζίου, οἷας συναντῶμεν εἰς τὴν παράστασιν τῶν Ἀποστόλων τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ¹. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκ-

¹ G. Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 94, 51. 4.

τελέσεως τῶν μορφῶν τῆς Ἀναλήψεως καὶ οἱ χρωματικοὶ συνδυασμοὶ τοῦ πλησιάζουσιν αὐτὴν πρὸς τὰς λεγομένας μακεδονικάς, καὶ ἀποδεικνύουσι τὸν ἐκτελέσαντα αὐτὴν ζωγράφον δεξιότηχην τοῦ χρώματος.

Ἡ Πεντηκοστὴ εἰκονιζομένη ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμιθολίου παρουσιάζει κάτω μὲν, ἐντὸς ἡμικυκλίου μὲ γαλάζιον ἀέρα, τὸν Κόσμον (εἰκ. 44) ἐν προτομῇ κρατοῦντα διὰ τῶν δύο πλαγίως ὑψωμένων χειρῶν τοῦ ὕφασμα ἐνδεδυμένου

Εἰκ. 44. Ἡ Πεντηκοστή.

δὲ ὡς αὐτοκράτορα καὶ φέροντα φαιὸν μαργαριτοποίκιτον στέμμα μετὰ πραιπενδουλίων (εἰκ. 45)¹, ἄνω δέ, μεταξὺ δύο πύργων, τοὺς Ἀποστόλους καθήμενους εἰς σχῆμα ἡμικυκλίου καὶ συνδιαλεγομένους, ἐν ᾧ ἀκτίνες φωτὸς ἔρχονται ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἐκπορευόμεναι ἐκ τοῦ εἰς τὴν κορυφὴν τῆς

¹ Λόγῳ τοῦ στέμματος καὶ τῆς ἡλικίας μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ὁ ἡμέτερος Κόσμος πρὸς ἀπεικονίσεις τοῦ Προφήτου Δαβὶδ, ἐκ παραστάσεως τοῦ ὁποίου μετὰ τοῦ ὄργανου φαίνεται ὅτι ἀντεγράφη καὶ ἡ μορφή τοῦ ἐνταῦθα Κόσμου μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν ὀρθίων αὐλῶν (;) (εἰκ. 45).

συνθέσεως εἰκονιζομένου, ἐν εἴδει λευκῆς περιστερᾶς μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, Ἁγίου Πνεύματος. Τὰ πρόσωπα πλάθονται μὲ καστανὰς σκιὰς ἐφ' ὧν τινὲς πράσιναι γραμμαὶ καὶ λευκὰ φῶτα εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη. Εἰς τὰ ἐνδύματα τῶν Ἀποστόλων κυριαρχοῦσιν οἱ συμπληρωματικοὶ τόνοι — πράσινον εἰς τοὺς χιτῶνας καὶ πορφυροῦν εἰς τὰ ἱμάτια. Πάντες οἱ Ἀπόστολοι κρατοῦσιν εἰς τὴν μίαν τῶν χειρῶν εἰλητὸν διὰ δὲ τῆς ἄλλης χειρονομοῦσι ποικιλοτρόπως. Ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων των, ἂν καὶ πλουσία, δὲν εἶναι τόσον

Εἰκ. 45. Ἡ παράστασις τοῦ Κόσμου ἐκ τῆς Πεντηκοστῆς.

ρυθμικὴ ὅσον ἡ τῶν προσώπων τῆς Ἀναλήψεως, ἴσως διότι τὰ πρόσωπα ἐδῶ στεροῦνται κινήσεως.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω συνθέσεις εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Καὶ εἰς μὲν τὸ βόρειον τύμπανον εἰκονίζεται ἡ Σταύρωσις, δυστυχῶς λίαν κατεστραμμένη. Ταύτης διατηρεῖται ὁπωσδήποτε τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ ἡμίσεος, ἐφ' οὗ διακρίνεται ἄνω ἀριστερᾷ ἢ ἐρυθρᾷ κεφαλῇ τοῦ ἡλίου μετὰ τῶν σχετικῶν λευκῶν ἀκτίνων καὶ ὑπ' αὐτὴν λείψανα τῆς δεξιᾶς χειρὸς τοῦ Ἐσταυρωμένου, κάτωθεν δ' αὐτῆς μικρὸς ἄγγελος ἱπτάμενος πρὸς τὸν Χριστόν. Ἐπὶ τοῦ κατεστραμμένου ἀριστεροῦ ἡμίσεος θὰ εἰκονίζετο ἀντιστοίχως ἡ ὠχρὰ μνηοειδὴς σελήνη, ὡς συχνάκις βλέπομεν τὰ δύο ταῦτα οὐράνια σώματα εἰς παραστάσεις τῆς Σταυ-

ρώσεως ἐπὶ χ/φων¹ ἢ τοιχογραφιῶν, ἰδίᾳ τοῦ Ἁγ. Ὁρους². Ἐν κατωτέρῳ ἀριστερᾷ εἰκονίζονται, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ μέχρι τοῦ αὐχένος φθάνοντα καλύμματα τῆς κεφαλῆς των, τέσσαρες στρατιῶται ἑφιπποι. Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος ἐξ ἀριστερῶν ἐνδεδυμένος στολὴν κοκκίνην ἱππεύει ἐπὶ λευκοῦ ἵππου ὁρατοῦ μέχρι τοῦ κάτω μέρους τοῦ στήθους. Παραπλεύρως ἄλλος στρατιώτης ἐπὶ κοκκινωποῦ ἵππου, ἔχει ἐστραμμένην τὴν ῥάχιν πρὸς τὸν θεατὴν καὶ τὴν χεῖρα εἰς

Εἰκ. 46, 47. Λεπτομέρειαι ἐκ τῆς Πεντηκοστῆς.

τὴν ὁσφύν. Ἐν περαιτέρῳ καὶ εἰς τὸ βάθος στρατιώτης μὲ κόκκινον ἐπενδύτην καὶ τέλος τέταρτος στρατιώτης μὲ γαλάζιον κάλυμμα τῆς κεφαλῆς κρατεῖ τὰ ἡνία λευκοῦ ἵππου, εἰκονιζομένου κατὰ μέτωπον³. Πρὸ τῶν ἵππων διακρίνον-

¹ Π.χ. ἐπὶ τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου (Strzygowski, ἔ.δ. φ. 31^z σ. 26 πίν. X, 24).

² Καθολικὸν Μ. Λαύρας (1535) (Millet, Peintures de l'Athos πίν. 129, 2), Μ. Κουτλουμουσίου (1540) (Millet, ἔ.δ. πίν. 162, 1), Μ. Ξενοφώντος (1544) (Millet, ἔ.δ. πίν. 178 2) κλπ.

³ Ἡ τοιαύτη κατὰ μέτωπον παράστασις τῶν ἵππων εἶναι συνήθης εἰς τὴν σερβικὴν τέχνην. Τὴν συναντῶμεν π.χ. εἰς τὸ Σερβικὸν Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου (Strzygowski, ἔ.δ. πίν. LIV, 131 καὶ σ. 78), εἰς τοιχογραφίαν τῆς παρὰ τὰ Σκόπια Μ. Μάρκου VI. Petković, La peinture Serbe du M. Age, II πίν. 167a,

ται κάτω πλείονες γυναικεῖαι κεφαλαὶ φέρουσαι φωτοσπεφάνους, προφανῶς αἱ τῶν Μυροφόρων. Ἐκ τούτων ἡ πλησιέστερον πρὸς τὸν σταυρὸν κεφαλὴ εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ τῆς Παναγίας. Τέλος εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν διεσώθη ὁρθὸς πολεμιστὴς (ὁ Ἐκατόνταρχος) φέρων κλιβάνιον καὶ ἐστραμμένος κατὰ τὰ 2/3 πρὸς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως. Ἡ πολυπρόσωπος αὕτη σύνθεσις τῆς Σταυρώσεως μὲ τοὺς ἐφίππους στρατιώτας, ἀντιγράφουσα πιθανῶς ἡ ἐπηρεασμένη ἀπὸ σερβικὰ καὶ δυτικὰ πρότυπα¹, εἶναι πιθανώτατα μεταγενεστέρα τῶν ὑπολοίπων ἀγιογραφιῶν τοῦ ναοῦ.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου εἰκονίζονται δύο συνθέσεις ἥτοι ἄνω μὲν ἡ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ, κάτω δὲ ἡ τῆς Δεήσεως. Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν ἐκατέρωθεν ὀκταγώνου, προοπτικῶς ἀποδιδομένου στομίῳ φρέατος μετ' ἀξονικοῦ στροβιλίου, εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία, μὲ γαλάζιον χιτῶνα καὶ πορφυροῦν μαφόριον, δεξιᾷ δ' ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ μὲ καστανὸν χιτῶνα καὶ γαλάζιον ἱμάτιον. Ἀμφοτέρων τῶν μορφῶν διατηροῦνται μόνον τὰ κάτω ἡμίση τοῦ σώματος.

Ἡ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ τυμπάνου καὶ εἰς μεγάλην κλίμακα εἰκονιζομένη Δέησις διασώζει μόνον ἀριστερᾷ τὴν Παναγίαν, εἰς στάσιν δεήσεως στρεφομένην πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ, κατεστραμμένον νῦν, Χριστὸν καὶ δεξιᾷ τὸν Πρόδρομον προσκλίνοντα ὁμοίως πρὸς τὸν Χριστόν. Ἡ Παναγία φορεῖ βαθυκαστάνινον μαφόριον, ὃ δὲ Πρόδρομος εἶναι περιβεβλημένος ἐλαιόχρουν ἱμάτιον.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν μεμονωμένων μορφῶν ἁγίων.

Εἰς τὴν μικρὰν κόγχην, ἣτις ἀνοίγεται παρὰ τὴν Β.Α. γωνίαν τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 34) εἰκονίζεται ἐν προτομῇ, ἐπὶ βαθυγαλάζου κάμπου, ἡ ἁγ(ία) Παρασκευή, μὲ τὰς δύο χεῖρας ὑψηλὰ πρὸς τὰ ἄνω εἰς στάσιν δεήσεως. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι κατεστραμμένον. Τὴν ὑπὸ φωτοσπεφάνου περιβαλλομένην κεφαλὴν της καλύπτει βαθυγάλαζον μαφόριον, κατωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλουσιν αἱ χεῖριδες τοῦ χιτῶνος της, χρώματος ὠχρας πρὸς τὸ πορτοκαλί.

Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς εἰκονίζονται, εἰς μικρὰν κλίμακα,

N. L. Okunev, Monum. artis Serbicae, τ. III, πίν. 10), εἰς τοιχογραφίαν τῆς Τραπεζῆς τῆς Σερβικῆς Ἀγιορειτικῆς Μ. Χελανδαρίου τοῦ 1621 (Millet, Peintures de l'Athos πίν. 100, 2) κλπ.

¹ Παράστασις Σταυρώσεως μὲ πλείονας ἐφίππους στρατιώτας φέροντας δόρατα καὶ πολλὰ ἄλλα πρόσωπα, οἷα συνηθίζοντο εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα (Trecento) ἔχομεν ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ κιβωτίου τῆς Βολωνίας (Millet, Recherches σ. 456 εἰκ. 481). Ἐπίσης ἓνα μόνον ἐφιππον στρατιώτην μετὰ λόγχης συναντῶμεν καὶ εἰς εἰκόνα Σταυρώσεως τοῦ 1638, ἔργον τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιόκαππα ἐν Γωνιᾷ Κισάμου Κρήτης (Gerola, Mon. Ven. II, εἰκ. 379, G. Millet, ἔ.δ. σ. 454 εἰκ. 480). Εἰς ταύτην ἔχομεν πάλιν ἀριστερᾷ μὲν τὴν Παναγίαν καὶ τὰς Μυροφόρους, δεξιᾷ δὲ τὸν Ἰωάννην καὶ τὸν Κεντυρίωνα (Ἐκατόνταρχον).

ιεράρχαι εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον. Εἶναι δ' οὗτοι ἀριστερᾶ μὲν ὁ Ἅγ(ιος) *Πολύκαρπος*, ἐνδεδυμένος βαθυπόρφυρον φαιλόνιον, δεξιᾶ δὲ ὁ Ἅγ(ιος) *Νηκόλαος* με ἀνοικτὸν κόκκινον φαιλόνιον. Ἀμφότεροι φέρουσι λευκὰ ἐπιτραχήλια, ἐφ' ὧν μέλανες σταυροί. Παραπλεύρως των ὁλόσωμος ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Τούτου τὸ σῶμα θὰ ἐξετείνετο καὶ ἐπὶ τῆς

Εἰκ. 48. Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων.

πτοὺς σταυροὺς τοῦ μάρτυρος. Ἐκ τούτων ὁ πρὸς Βορρᾶν φέρει δυσανάγνωστον ἐπιγραφὴν. Ἡ ἀσκεπὴς κεφαλὴ του πλαισιουμένη ἀπὸ μακρὰν καστανομέλαιναν κόμην εἶναι ἐστραμμένη κατὰ τὰ 3/4. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῆς μορφῆς αὐτῆς, ἥτις χρησιμοποιεῖ πηκτὸν λευκὸν χρῶμα εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη ἥτοι ἄνωθεν τῶν ὀφρύων, εἰς τὰ μῆλα τῶν πα-

Εἰκ. 49. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος. νοτίας παρειᾶς τῆς ἔναντι τοῦ Β.Α. κίονος παραστάδος.

Ὑπὲρ τὸ βαθμιδωτὸν τόξον, ὅπερ γεφυρώνει τὸ μεταξὺ τοῦ Β.Α. κίονος καὶ τοῦ Β. τοίχου κενόν, διεσώθησαν αἱ μορφαι 4 ἁγίων κρατούντων τοὺς μικροὺς λε-

ρειῶν καὶ τὴν ρῖνα. Γενικῶς ἡ τοιχογραφία αὐτὴ εἶναι δουλευμένη ὡς φορητὴ τις λατρευτικὴ εἰκὼν.

Αἱ δύο ἀκολουθοῦσαι μορφαι εἶναι δυσδιάκριτοι, ἐν ᾧ ἡ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον εὐρισκομένη, ἥτοι ἡ ἄνωθεν τοῦ κιονοκράνου εἰκονιζομένη ὁλόσωμος μορφή παριστᾷ τὸν νεαρὸν Ἅγ(ιον) *Ἐλπη(δ)ιφό(ρον)*, ἐνδεδυμένον λευκὴν στολὴν.

Ἀνάλογοι μορφαι ἁγίων καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος εἰκονίζοντο καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ βορείου τυμπάνου, ἀλλ' οἱ ἐνταῦθα παριστάμενοι ἅγιοι εἶναι σήμερον δυσδιάκριτοι. Τουναντίον ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἐκτελεσθεῖσα ζωφόρος περιλαμβάνει ἐντὸς πλαισίων τοὺς ἐξῆς κατὰ σειρὰν, ἀπ' ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, τέσσαρας ἐν προτομῇ μάρτυρας ἁγίους: Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τὸν Ἅγ. *Ἀφθόμιον*, ἐνδεδυμένον πορφυρᾶν βασιλικὴν στολὴν, 2^{ον} τὸν Ἅγ. *Εὐγένιον* με ἀνοικτοπρασίνην στολὴν φέρουσαν μαργαριτοκόσμητον παρυφήν, 3^{ον} τὸν Ἅγ. *Πιλάσιον* καὶ 4^{ον} τὸν Ἅγ. *Ὀρέστιον*, φέροντα πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πράσινον μανδύαν πορπούμενον ἐμπρὸς καὶ πίπτοντα πρὸς τὰ ὀπίσω.

Ἐπὶ τῆς γειτονικῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς πρὸς τὸ Ἱερὸν παραστάδος εἰκονίζεται κάτω μὲν ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα, λίαν ἐφθαρμένη, ὑπεράνω δ' αὐτῆς ὁ Ἅγ. *Ἀντώνιος*, κατὰ τὰ 2/3 με κουκούλλιον καὶ πορφυροῦν ράσον, κρατῶν εἰλητὸν ἐφ' οὗ ρητὸν ἀρχόμενον ὡς ἐξῆς: *Ὁ ἔχων ταπεινῶσαι κλπ.* Ὁ παραπλεύρως μικρὸς λῶρος κοσμεῖται δι' ἐλικοειδῶς στρεφομένης ταινίας. Ἐτι ἄνωτέρω ὁλόσωμος λευκόθριξ ἀσκητής, με πορφυροῦν ράσον ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3/4 καὶ κρατῶν λευκὸν κέρας (ῥ).

Ἐπὶ τῆς γειτονικῆς πρὸς τὸ νότιον τύμπανον παραστάδος τοῦ Ν.Δ. διαμερίσματος εἰκονίζεται, ὁλόσωμος καὶ κατὰ μέτωπον, ὁ Ἅγ. *Παντελεήμων*

Εἰκ. 50. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος.

(εἰκ. 48), φέρων μακρὸν ἐρυθρὸν χιτῶνα μετὰ λευκοῦ, κεντημένου κρασπέδου καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον μὲ εὐρείας μακρὰς χειρίδας καταπίπτον εἰς ἀνέτους πτυχάς. Τὰ ἄκρα τῶν χειρίδων, ὡς καὶ τὸ κράσπεδον τοῦ χιτῶνος, κοσμοῦνται μὲ μαργαριτοποικίλους παρυφάς. Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς λευκὸν νάρθηκα. Τὸ ἐκ τῶν ἄνω φωτιζόμενον πρόσωπόν του (εἰκ. 49) εἶναι φωτεινόν, πλάθεται δὲ μὲ καστανὰς σκιάς ἐφ' ὧν ὀλίγα λεπτὰ, λευκὰ φῶτα.

Εἰκ. 51. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου.

Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς αὐτῆς παραστάδος εἰκονίζεται ἄνω μὲν ὁ Ἀγ. Θεόδωρος μέχρι τῶν γονάτων, ἐνδεδυμένος πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον καὶ κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς λεπτὸν σταυρὸν, κάτω δὲ ὁ Ἀγ. Δημήτριος ὁλόσωμος καὶ κατὰ μέτωπον ἐπὶ βαθυπρασίνου κάμπου (εἰκ. 50). Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ἀγένειος, κοκκινομάλλης καὶ μὲ αὐστηρὰν ἔκφρασιν. Φορεῖ στρατιωτικὴν στολὴν: (κνημίδας, βραχὺν ἐρυθρὸν χιτῶνα, θώρακα μὲ ζώνην καὶ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου πράσινον ἱμάτιον καταπίπτον πρὸς τὰ ὀπίσω. Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ δόρυ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς μικρὰν στρογγύλην ἀσπίδα. Τὸ ὠχροκίτρινον αὐστηρὸν πρόσωπόν του (εἰκ. 51) φέρει ἑλαφρὰς καστανὰς σκιάς μὲ τινὰς πρασίνους ἀποχρώσεις. Αἱ ἐξέχουσαι πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων του τονίζονται διὰ λευκῶν γραμμῶν.

Εὐθὺς ὑπὲρ τὴν παραστάδα ἐφ' ἧς ὁ Ἀγ. Παντελεήμων εἰκονίζεται ὁλόσωμος καὶ μὲ στροφὴν 3/4 ὁ Ἀγ. Μαρδάριος. Ἀσκεπὴς καὶ μὲ κάπως ἀτημέλητον τὴν κόμην φέρει, ὑπεράνω βασιλικῆς μαργαροποικίλου στολῆς, χλαμύδα μετὰ μαργαροκοσμήτων παρυφῶν, πορπομένην ἐμπρός.

Ἐπὶ τῆς βορείου παραστάδος, ἥτοι τῆς τοῦ Β.Δ. γωνιαίου διαμερίσματος, εἰκονίζετο ἡ Ἀγ. Ἐκατέρω(ν). Ταύτης σώζεται σήμερον μόνον ἡ κεφαλὴ ἐστραμμένη πρὸς δεξιὰ κατὰ τὰ 3/4 καὶ φέρουσα στέμμα μαργαριτοποικίλου περατούμενον εἰς τριγωνικὰς ἐξοχάς. Κάτωθεν τῆς εἰκόνης ταύτης ἀνεφάνη στρώμα παλαιότερας τοιχογραφίας φέρον κτυπήματα σφύρας χάριν καλύτερας ἐπ' αὐτοῦ προσφύσεως τοῦ κονιάματος τοῦ δευτέρου στρώματος.

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ Β.Δ. διαμερίσματος καὶ κάτωθεν τοῦ μονολόβου παραθύρου σώζεται, πολὺ ὁμῶς ἐφθαρμένη, ἡ παράστασις τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἱππεύοντος λευκὸν ἵππον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐλίσσεται ἐρυθρὸς δράκων. Καὶ τοῦ μὲν ἁγίου σώζεται μόνον τὸ ἀνεμιζόμενον ἱμάτιον (ἀναπετάειν), χρώματος ἀνοικτοῦ μὲ ἐρυθρὰς γραμμικὰς πτυχάς, τοῦ δὲ ἵππου μόνον οἱ ὀπίσθιοι πόδες ὀριμνικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ κινούμενοι.

Εἰκ. 52. Ἡ ὁμὰς τῆς Ἀγίας Θέκλης.

Ἡ ἄνωθεν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου παράστασις εἶναι σχεδὸν τελείως κατεστραμμένη.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ αὐτοῦ Β.Δ. διαμερίσματος ἥτοι ἐπὶ τοῦ τοίχου, δι' οὗ ἀπεφράχθη ἡ παλαιότερον ἐκεῖ εὕρισκομένη θύρα (εἰκ. 30), εἰκονίζονται κάτω μὲν ὁ Ἀγ. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ Ἀγ. Ἐλένη ἑκατέρωθεν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἄνω δὲ ὁμὰς ἐκ τριῶν ἁγίων γυναικῶν.

Τῆς κάτω παραστάσεως ὁ βαθυπορφύρου χρώματος ἐπὶ βαθυγαλάξιου κάμπου Σταυρὸς σχηματίζει τὸν κατακόρυφον ἄξονα. Ἡ ἀριστερὰ αὐτοῦ εἰκονιζομένη ὁλόσωμος Ἀγ. Ἐλένη κρατεῖ αὐτὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν φέρει πλαγίως πρὸ τοῦ στήθους εἰς χειρονομίαν δεήσεως. Ἡ Ἀγία — τῆς ὁποίας ἐλλείπει σήμερον ἡ κεφαλὴ — φορεῖ βασιλικὴν στολὴν βαθυπράσινον, μετὰ μαργαροκοσμήτων λώρων. Ὁμοίαν βασιλικὴν στολὴν

ἀλλὰ κοκκίνην, φορεῖ καὶ ὁ δεξιᾷ τοῦ σταυροῦ εἰκονιζόμενος, ἀγένειος καὶ μὲ βραχεῖαν κόμην, Ἁγ. Κωνσταντῖνος, ὅστις διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸν σταυρὸν ἐν ᾧ διὰ τῆς ἄλλης κάμνει ἐπίσης χειρονομίαν δεήσεως. Τὸ πρόσωπόν του ἔχει μαλακὸν πλάσιμον μετὰ καστανῶν σκιῶν.

Εἰκ. 53. Ἡ πρωτομάρτυς Ἀγία Θέκλα.

χρῶν ἀντιθέτως εἶναι τῆς μὲν ἀριστερᾶς πράσινον τὸ μαφόριον καὶ ἐρυθρὸς ὁ χιτῶν, τῆς δὲ δεξιᾶς ἀνοιχτὸν κόκκινον τὸ μαφόριον καὶ πράσινον τὸ φόρεμα. Τῶν δύο σωζομένων κεφαλῶν τὸ χρῶμα τοῦ προσώπου εἶναι πορτοκαλέρυθρον μὲ λευκάς κηλίδας εἰς τὰ ἐξέχοντα μέρη (εἰκ. 53), αἱ δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἀμαυραὶ ἐξαιρόμεναι διὰ παρατεθειμένων λευκῶν γραμμῶν. Ἐκ τμήματος ἐπιγραφῆς διασωθέντος παρὰ τὸν ἀριστερὸν ὄμον τῆς μεσαίας ἀγίας πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ εἰκονιζομένη ἦτο ἡ ἁγ. Θέκλα) ἢ πρωτομ(άρτυς). Τῶν δύο ἄλλων ὁμοῦς τὰ δνόματα δὲν διεσώθησαν.

Ἐπὶ τῆς συνεχομένης παραστάδος τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἦτοι τῆς πρὸς Β.

Ἡ ἄνω παράστασις (εἰκ. 52) εἶναι δυστυχῶς ἀρκετὰ βεβλαμμένη. Καὶ αἱ τρεῖς ἅγιοι γυναῖκες, αἵτινες τὴν ἀπαρτίζουν, εἰκονίζονται μὲ ὁμοιόμορφον στάσιν ἥτοι κατὰ μέτωπον μὲν ἀλλὰ μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς μὴ προσβλέποντας τὸν θεατὴν. Πᾶσαι κρατοῦσιν εἰς τὴν δεξιὰν τὸν μικρὸν, λευκόν, σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν ἔχουσιν ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους εἰς στάσιν δεήσεως μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ὅμοιαι ὡσαύτως εἶναι καὶ αἱ ἐνδυμασίαι των ἥτοι μαφόριον καταπίπτον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ἐπὶ ἐσωτερικοῦ χιτῶνος, διαφέρουσιν ὁμοῦς μόνον ὡς πρὸς τὴν ἐναλλαγὴν τῶν δύο συμπληρωματικῶν τόνων, ἐρυθροῦ καὶ πρασίνου. Οὕτω ἐνῶ τῆς μεσαίας τὸ μαφόριον εἶναι σκοτεινέρυθρον καὶ ὁ χιτῶν πράσινος, τῶν δύο ἄ-

τῆς μέσης θύρας, εἰκονίζονται ἐπὶ βαθυγαλάζιου ἀέρος δύο μορφαὶ ἁγίων χωριζόμεναι δι' ἐρυθρᾶς ταινίας (εἰκ. 54). Καὶ δὴ κάτω μὲν ὁ ἅγιος Ἰω(σ)ήφ ὁ πάγκαλος, ἄνω δέ, ἦτοι εὐθὺς ὑπὸ τὸ ὑψοψίδιον τοῦ τόξου, ἡ Ἀγία Ἀγάθη.

Ὁ νεαρὸς Ἰωσήφ εἰκονίζεται ὁλόσωμος φέρων ἐρυθρὰ ὑποδήματα καὶ πρασίνην βασιλικὴν στολὴν μετ' ἐρυθρῶν μαρ-

Εἰκ. 54. Ἡ Ἀγία Ἀγάθη καὶ ὁ Πάγκαλος Ἰωσήφ.

λακὴν χρωματικὴν διαβάθμισιν, ἥτις χαρακτηρίζει τὴν ὑστερωτέραν παλαιολόγειον ζωγραφικὴν περίοδον.

Εἰκ. 55. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀγίου Ἰωσήφ.

γαριτοκοσμήτων λώρων καὶ ἐπ' αὐτῆς χλαμύδα δενομένην ἐμπρὸς εἰς ἄμμα (φιδόγκον). Ἐπὶ τῆς βραχείας κοκκίνης κόμης του φέρει ὑψηλὸν μαργαριτοποικίλτον στέμμα. Οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ ἡ ρίς του εἶναι κατεστραμμένα ἀλλ' αἱ παρειαί, τὸ στόμα καὶ ἡ σιαγὼν δεικνύουσι τὸ ἀπαλὸν καὶ στρογγύλον ἐκεῖνο πλάσιμον μὲ τὴν μα-

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν βασιλικὴν στολὴν¹, ἣν φορεῖ ἐνταῦθα ὁ νεαρὸς υἱὸς τοῦ Ἰακώβ, αὕτη εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ² λεγόμενα, καθ' ἃ ὁ Φαραὼ τῆς Αἰγύπτου κατέστησε τὸν Ἰωσήφ (Βασιλέα) ἐφ' ὅλης γῆς Αἰγύπτου. Ἰωσήφ δὲ ἦν ἐτῶν τριάκοντα, ὅτε ἔστη ἐναντίον Φαραώ. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίθετον πάγκαλος, ὅπερ προσγράφει εἰς τὸν Ἰωσήφ ἡ ἐπιγραφή τῆς ἐξεταζομένης τοιχογραφίας συμφωνεῖ ἐπίσης πρὸς τὰ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ λεγόμενα³, καθ' ἃ ὁ Ἰωσήφ ἦν καλὸς τῷ εἶδει καὶ ὡραῖος τῇ ὕψει σφόδρα, οὗ ἕνεκα καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες⁴ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία⁵ γενικῶς πάγκαλον αὐτὸν ἀποκαλοῦσιν καὶ ὡς ἅγιον ἐτίμησαν.

Ἡ ὑπεράνω τοῦ Ἀγ. Ἰωσήφ μέχρι τῶν γονάτων μόνον εἰκονιζομένη

¹ Τὴν εἰς βασιλέα τῆς Αἰγύπτου στέψιν τοῦ Ἰωσήφ ἀπεικονίζει τοιχογραφία τοῦ ἐν Σοπότσανη τῆς Π. Σερβίας ναοῦ (13^{ου} αἰ.), ἧς εἰκόνα ἐδημοσίευσεν ὁ V. I. Petković ἐν Glasnik crkvenog naupora Drychtba, τ. I, Σκόπια 1925, σ. 39 εἰκ. 5, ἐνθα ὁ τε Φαραὼ καὶ ὁ Ἰωσήφ φοροῦσι καθαρῶς βυζαντινὰς αὐτοκρατορικὰς στολὰς.

² Γένεσις ΜΑ', 41-46.

³ Γέν. ΛΘ', 6.

⁴ Οὕτω π.χ. Εὐφροάιμ ὁ Σύρος συνέταξε λόγον «εἰς τὸν πάγκαλον Ἰωσήφ».

⁵ Τριψόδιον εἰς Μ. Δευτέραν (ἐκδ. Ἀθηνῶν 1900, σ. 368 α).

Εἰκ. 56. Ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀγίας Ἀγάθης.

Ἀγία Ἀγάθη (εἰκ. 56) φέρει περὶ μὲν τὴν κεφαλὴν πρασινωπὴν καλύπτραν, περὶ δὲ τὸ σῶμα πολυτελεῖ ἐλαιόχρουν στολὴν μετὰ κατακόσμου, μαργαριτοποικίλου τραχηλέας καὶ κατακορύφου ἀνοιχτοχρώμου ταινίας, ἐπὶ δὲ τοῦ δεξιοῦ αὐτῆς βραχίονος διακοσμητικὸν διακριτικὸν τετράγωνον. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτῆς χειρὸς κρατεῖ τὸν μικρὸν, λευκὸν σταυρὸν τῆς μάρτυρος, ἐν ᾧ τὴν ἀρι-

Εἰκ. 57. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

στερὰν ἔχει ὀλίγον ὑψωμένην μετὰ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω εἰς σχῆμα δεήσεως. Οἱ κάτωθεν τῶν καμαρωτῶν ὀφθαλμῶν μέλανες ὀφθαλμοὶ τῆς, ἐστραμμένοι πρὸς τ' ἀριστερά, ἀφίνουσι νὰ φανοῦν αἱ ζωηρῶς λευκαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ περιβλήματός των¹. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων τῆς σημειοῦνται δι'

¹ Ἡ τοιαύτη διάταξις κόρης καὶ λευκοῦ τῶν ὀφθαλμῶν, προσδίδουσα εἰς αὐτοὺς μεγαλυτέραν δύναμιν καὶ δξύτητα, ἔλκει τὴν καταγωγὴν τῆς ἀπὸ παλαιοχριστιανικὰ καὶ τῆς εἰκονοκλαστικῆς περιόδου ἔργα ζωγραφικῆς καὶ μικρογραφίας. Ἀναφέρω προχέως παραδείγματα τοὺς ὑπ' ἀριθ. Suppl. grec 1286 (6^{ου} αἰ.) καὶ 923 (9^{ου} αἰ.) κώδικας

ἀμαυρῶν ταινιῶν ἐξαιρομένων διὰ λευκῶν γραμμῶν παρατεθειμένων εἰς τὰς πρώτας. Εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνης εἶναι γεγραμμένη ἡ αἰνιγματώδης ἐπιγραφή *Τλάβρα*.

Εἰς τὴν παραστάδα τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα θύρας εἰκονίζεται δι' ἐρυθροῦ χρώματος σταυρός, εἰς τὰ τέσσαρα διαμερίσματα τοῦ ὁποῖου κατανέμονται ἀντιστοιχῶς τὰ ΙC-XC-N-K. Παραπλεύρως τοῦ σταυροῦ ἀριστερᾷ ἐξωγραφήθησαν τὰ γράμματα ΕΕ (= Ἑλένης εὐρεσις [ἐβραίων ἔλεγχος]) καὶ ΡΡ (= Ραββὶ ρῦσαι [ῥαθυμίας]).

Τελευταίαν ἐντὸς τοῦ ναοῦ σωζομένην τοιχογραφίαν θὰ ἐξετάσωμεν τὴν κοσμοῦσαν τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Ν.Δ. διαμερίσματος ὁλόσωμον παράστασιν τοῦ ἀρχ(αγγέλου) *Μιχαήλ* (εἰκ. 57). Ἐπὶ τοῦ τοιχώματος αὐτοῦ ὑπῆρχεν, ὡς εἴπομεν, (σ. 183) πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ νάρθηκος ἐξωτερικὴ θύρα, ἣτις μετὰ τὴν προσθήκην τοῦ νάρθηκος ἐτοιχίσθη ἀνοικθείσης ἀντ' αὐτῆς ἄλλης ἐξωτερικῆς θύρας ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ αὐτοῦ Ν.Δ. διαμερίσματος, ὁπότε καὶ ἐξωγραφήθη παρ' αὐτήν, ὡς φύλαξ τῆς εἰσόδου, ὁ ἀρχάγγελος *Μιχαήλ*¹ ἐν στρατιωτικῇ πανοπλίᾳ, ἀφ' οὗ ἄλλως τε εἶναι καὶ ἀρχιστράτηγος τῶν ἄνω δυνάμεων. Ὁ ἀρχάγγελος εἰκονιζόμενος εἰς πολὺ μεγαλυτέραν κλίμακα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἁγίους² ὀφείλει προφανῶς τὸ μέγεθος αὐτοῦ εἰς τὰ ἐπίθετα *μέγας*³ καὶ *παμ-*

τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (A. Grabar, *Miniatures Byzantines de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1939, εἰκ. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11).

¹ Ὁ ἀρχάγγελος *Μιχαήλ* ἐμφανίζεται εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν ὡς φύλαξ ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰ. καὶ ἐξῆς ἄλλοτε φέρων τὸ ἐπίθετον φύλαξ, ἄλλοτε δ' ὄχι, πάντοτε ὅμως περιβεβλημένος τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ μετὰ τὴν ρομφαίαν εἰς τὴν δεξιάν (δρα σχετικῶς Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. τοῦ 1932 περ. Γ', τόμ. Α' σ. 18).

² Τὸ ὅλκον ὕψος τοῦ ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς περικεφαλαίας μέχρι τῶν ποδῶν εἶναι 2,90 μ. Οἱ πόδες του εὐρίσκονται εἰς ὕψος 0,70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἡ συνήθεια ἀπεικονίσεως τῶν Ταξιαρχῶν πελωρίων ἦτο διαδεδομένη καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, μάλιστα δὲ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου. Ἀναφέρω προχείρως τὰ ἐξῆς παραδείγματα: Καστοριά, ναοὶ Ἀγ. Ἀναργύρων καὶ Ταξιαρχῶν Μητροπόλεως, εἰκῶν ἀρχαγγέλου *Μιχαήλ* ('Ο ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ' (1938) σ. 40 καὶ 103), Εὐβοία: ναὸς Ἀγ. Νικολάου Ριντζάνων Ὁξυλίδου Ἀρχ. *Μιχαήλ* (Παντ. Ζωγράφος, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. περ. Β' τ. Δ' [1927] σ. 10), Ἀνδρος: ναὸς Ταξιάρχου Μεσαριάς: πελώρια προτομὴ Ἀρχ. *Μιχαήλ* καλύπτουσα τὴν ὀροφὴν τῆς προθέσεως ('Ο ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Η' [1955-56] σ. 26), Ρόδος: Πελώριαι εἰκόνες Ἀρχ. *Μιχαήλ* εἰς τοὺς ναοὺς: Ἰλκ-Μιχράβ, Ἀγ. Φανουρίου, Ταξιάρχου Θάρι, Ἀγ. Εἰρήνης Κοσκινού ('Ο ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε' [1939-40] σ. 152, 168, 199, 214 πβλ. καὶ σημ. 1 τῆς σελ. 168) τέλος Κρήτη: ναοὶ Ἀσωμάτου Ἀρχανῶν, πελώρια εἰκῶν Ἀρχ. *Μιχαήλ* (Gergola, Monum. Ven. II εἰκ. 37 β' Μ. Χ α τ ζ η δ ἄ κ η ς περ. Κρητ. Χρον. τ. Γ' σ. 75), Ἀγ. Κωνσταντίνος Ἀβδου Πεδιάδος (Χ α τ ζ η δ ἄ κ η ς, ἔ.ἂ. σ. 66), Μπιζαργιανῶ κλπ.

³ Κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἐν Μεσαριᾷ Ἀνδρου ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου τοῦ ἔτους 1158 ἀναφέρει *ναὸν τοῦ μεγάλου Ταξιάρχου Μιχαήλ* ('Ο ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Η' [1955-56] σ. 38). Εἰς χ/φον ἀγορευτικὸν Κώδικα ἀναφέρεται τὸ θαῦμα τοῦ μεγάλου ἀρχιστρα-

μέγιστος, δι' ὧν τιτλοφορεῖται, αὐτὸς τε καὶ ὁ Γαβριήλ, εἰς τε τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους καὶ τὰς κτιτορικὰς ἢ ἄλλας ἐπιγραφάς¹.

Ὁ περὶ τὸν ἀρχάγγελος φέρει πλήρη τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν, ἥτοι κνημίδας βαθυπορφύρους, βαθυγάλαζον ἐσωτερικὸν βραχὺν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ γαλάζιον (μεταλλικόν) θώρακα περατούμενον κάτω εἰς φολιδωτοὺς κροσσοὺς καὶ ὑπερθεν αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ ὤμου, κόκκινον ἱμάτιον πίπτον πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἐμφανιζόμενον ἀριστερᾷ κάτωθεν τῆς ὀσφύος. Ἐπὶ τῆς βραχείας ξανθῆς κόμης του φέρει γαλάζιον (μεταλλικόν) κράνος μετὰ στρογγύλην κορυφήν. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ὑψωμένην κατακορύφως γυμνὴν τὴν ρομφαίαν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς μικρόν τι εἰλητόν.

Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου του εἶναι ἐλαφρότατον ἄλλ' ἢ ἔκφρασίς του στερεῖται πνευματικότητος. Εἶναι προφανῶς ἔργον λαϊκωτέρου ζωγράφου μεταγενέστερον, πιθανῶς τῶν λοιπῶν καὶ ἴσως τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 15^{ου} αἰ. Πάντως δὲ δύναται νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 1479, χρονολογίας ἐπισκέψεως προσκυνητοῦ, ἣτις εἶναι κεχαραγμένη εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος αὐτοῦ.

Πλὴν τῶν ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν ὑπάρχει καὶ μία ἐξωτερικῶς, εἰς τὸ τύμπανον τοῦ ὀξυκορύφου τόξου τῆς νοτίας θύρας εἰσόδου. Εἰκονίζει δ' αὕτη τὴν Παναγίαν εἰς στάσιν δεήσεως. Ἐπὶ τοῦ κάτωθεν αὐτῆς ὑπερθύρου εἶναι ἐξωγραφημένη ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή:

(ἡσοῦ)C χ(ριστὸ)C
NI — KA

Τέλος εἰς μὲν τὸ περιβάλλον τὸ περίθυρον πλαίσιον φαίνεται ὅτι εἰκονίζοντο οἱ ὕμνογράφοι Κοσμάς ὁ Μαΐουμᾶ καὶ Δαμασκηνός, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν σωζομένων τμημάτων βάσεως ἀναλογίου καὶ εἰλητοῦ, ἐπὶ δὲ τῆς ἀνत्यγῆς τοῦ μεγάλου ἐξωτερικοῦ τόξου, τοῦ στεγάζοντος τὴν εἴσοδον (εἰκ. 37), τέσσαρες Τεράρχαι, ὧν ἀμυδρῶς διακρίνονται τὰ περιγράμματα.

Συμπεράσματα. Συνοψίζοντες τὰ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐξετάσεως τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως συναχθέντα στοιχεῖα ἀγόμεθα εἰς τὰ ἐξῆς συμπεράσματα: 1) ὅτι ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ δὲν ἐξετελέσθη ὅλη ταυτοχρόνως, οὐδὲ ὑπὸ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου ἄλλ' εἶναι διαφόρων ἐποχῶν καὶ ἐκ διαφόρων χειρῶν ζωγράφων. 2) ὅτι τὸ ἀρχαιότερον στρώμα τῆς, σωζόμενον εἰς ἓν μόνον σημεῖον (Ἀγ. Αἰκατερίνη), εἶναι τελείως δυσδιάκριτον λόγῳ τῶν κτυπη-

τήγων *Μιχαήλ* (Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος χ/φων Κωδίκων Ἀγ. Ὁρους, ἐν Κανταβριγίᾳ 1895 σ. 9) κλπ.

¹ Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἐν Πρινὲ τῆς Κρήτης ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου ἀναφέρει τὸν *πανμέγιστον Ταξιάρχον Μιχαήλ* (Gergola, Mon. Ven. IV σ. 467 ἀρ. 48). Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἐν Καστορίᾳ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν ἀναφέρει οἶκον τοῦ *παμμεγίστου Μιχαήλ Ταξιάρχου* ('Ο ρ λ ἄ ν δ ο ς Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ' [1938] σ. 97). Ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμαρίνης πλακῆς τῆς ἐν Ἀνδρῶν Μονῆς τῆς Παναχαράντου, κοσμουμένης διὰ τῆς εἰκόνης τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, ἀρχεται διὰ τῶν λέξεων: *Γαβριήλ παμμέγιστε* (Δ. Πασχάλης, Μεσαιωνικαὶ καὶ μεταγενέστεραι ἐπιγραφαὶ τῆς Ἀνδρου Ε.Ε.Β.Σ., τ. Δ' (1927) σ. 54).

μάτων της σφύρας. 3) ότι σπουδαιότεραι και καλύτεραι όλων των τοιχογραφιών είναι αἱ κοσμοῦσαι τὴν διασωθεῖσαν ἀνατολικὴν καμάραν εὐαγγελικαὶ σκηναί, ἰδίᾳ δ' ἡ τῆς Ἀναλήψεως¹. Αὕτη εἶναι ἔργον δεξιότηχου εἰς τὸ χρώμα ζωγράφου, ὃ ὁποῖος, παραθέτων ἱμπρεσιονιστικῶς τοὺς παραπληρωματικούς χρωματικούς τόνους καὶ πλουτίζων τὰ ἐνδύματα μὲ φωτεινὰς ἀνταυγείας, κατάρθωσε νὰ ἐπιτύχῃ ἐν πληρῇ παλμοῦ πλάσιμον τῶν μορφῶν του. Ὅχι δὲ μόνον τοῦ χρώματος βαθεῖαν ἔχει αἰσθῆσιν ὁ ζωγράφος οὗτος ἀλλὰ καὶ τοῦ ρυθμοῦ εἰς τὴν κίνησιν καὶ τὴν πτυχολογίαν, ὥς μαρτυροῦσι τὸ πληρὲς χάριτος ἐλαφρὸν περύγισμα τῶν πέριξ τῆς περιβαλλούσης τὸν Χριστὸν κυκλικῆς δόξης τεσσάρων ἀγγέλων, αἱ πλήρεις ζωῆς χειρονομίαι τῶν Ἀποστόλων ἀκόμη δὲ καὶ αἱ διαφορισμέναι στάσεις τῶν κυκλικῶς καθημένων Ἀποστόλων τῆς Πεντηκοστῆς. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκτελέσεως καὶ ὁ ἰσχυρὸς ρεαλισμὸς εἰς τὴν ἔκφρασιν τῶν προσώπων (Κόσμος) τῶν δύο ἀνωτέρω σκηνῶν. Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα πλησιάζουσι τὰς τοιχογραφίας μας πρὸς τὰς λεγομένας μακεδονικὰς καὶ ἀποδεικνύουσιν αὐτάς, ὥς μίαν μακρινὴν καὶ καθυστηρημένην ἀπήχησιν τῆς τέχνης τῶν μεγάλων βυζαντινῶν κέντρων. Νομίζω διὰ ταῦτα ὅτι δύνανται νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τῶν μέσων ἢ τὸ πολὺ ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος. 4) ὅτι σύγχρονοι πιθανῶς πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀλλ' ἀπὸ χειρὸς ἄλλου ζωγράφου εἶναι καὶ αἱ τοιχογραφίαι μεμονωμένων ἁγίων — ὁλοσώμων ἢ στηθαίων — αἵτινες κοσμοῦσι τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ναοῦ (ἅγιοι: Παντελεήμων, Δημήτριος, Θεόδωρος, Ἐλπιδιφόρος, Ἀφθόνιος, Εὐγένιος, Πηγάσιος, Μαρδάριος). Ὁ ἐκτελέσας αὐτάς τεχνίτης εἶναι συντηρητικώτερος εἰς τὸ χρῶμα καὶ αὐστηρότερος εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου, περισσότερον δὲ προσηλωμένος εἰς τὴν πατροπαράδοτον ἐνδυματολογίαν, τὴν ἀπόλυτον ἡρεμίαν τῶν μορφῶν καὶ τὴν ἀκαμψίαν εἰς τὴν στάσιν. 5) ὅτι σύγχρονοι ἐπίσης ἀλλ' ἐκ χειρὸς τρίτου ζωγράφου εἶναι καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ Πλατυτέρας καὶ τῶν μεμονωμένων ἢ ὁμάδων ἁγίων τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ ναοῦ (ἅγιοι Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, Θέκλης, Ἰωσήφ καὶ Ἀγάθης). Εἰς ταῦτα ὁ ζωγράφος ἐχρησιμοποίησε διὰ τὰ πρόσωπα στρογγύλον πλάσιμον, πορτοκαλορόδινον σάρκωμα μὲ ἐλαφρὰς πρασινωπὰς σκιάς καὶ λεπτὰ, λευκὰ φῶτα². 6) ὅτι μεταγενεστέρως κατὰ 50 τοῦλάχιστον ἔτη φαίνεται ἡ κάπως τραχεῖα καὶ ἐσπευσμένης ἐκτελέσεως, ἐστερημένη δὲ πνευματικότητος, μορφὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Τέλος 7) ὅτι εἰς τὸν 16ον ἢ τὸν 17ον αἰῶνα θὰ πρέπη νὰ τοποθετηθῇ ἡ μεγάλη πολυπρόσωπος, μετὰ πλειόνων ἐφίππων

¹ Τῆς ὁποίας ἡ φωτογραφία δυστυχῶς ἀπέτυχε.

² Πβλ. ὁμοία παραδείγματα καὶ εἰς τὴν Παναγίαν Γκουβερνιώτισσαν τῶν Ποταμιῶν, μέσων 14ου αἰ. (Χατζηδάκης, Κρητικά Χρονικά 5', 1952 σ. 65 καὶ πίν. Ε, 2 Ὁ αὐτὸς Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθν. Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου τῆς Θεσσαλονίκης Ἀθῆναι, 1955 σ. 143 καὶ πίν. 11 β).

στρατιωτῶν παράστασις τῆς Σταυρώσεως, ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ βορείου ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἐκτελεσθεῖσα πιθανώτατα ἐπὶ τῇ βάσει σερβικῶν καὶ δυτικῶν προτύπων ἢ ὁπωσδήποτε ἐπηρεασθεῖσα ἐξ αὐτῶν.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τοῦ ναοῦ, θὰ προσπαθῶμεν ἤδη νὰ συναγάγωμεν καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς αὐτοῦ, διὰ τὴν ὁποίαν, ἐλλείψει κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, θὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ μορφολογικῶν καὶ τεχνολογικῶν κριτηρίων.

Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὸ κτήριο τοῦ ναοῦ, τοῦτο, συμφώνως πρὸς τὰ ἐν σ. 172 λεχθέντα, δύναται κατ' ἀρχὴν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ἡ ἀπὸ τοῦ 1028 συνταχθεῖσα Διαθήκη Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ξένου καὶ διότι εὐρίσκεται ἐγγύτατα τοῦ χωρίου Κουφοῦ — ἡ Διαθήκη λέγει εἰς τὸ μέσον τοῦ χωρίου — καὶ διότι καὶ σήμερον ἀκόμη ὁ ναὸς τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς, δὲν ὑπάρχει δὲ εἰς τὴν περιοχὴν ἄλλος βυζαντινὸς ναός, ἔστω καὶ ἐν ἔρειπίοις.

Ἀς ἴδωμεν ἤδη ἂν καὶ μορφολογικῶς δύναται ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος. Καὶ ἐν πρώτοις τὰ ἀψιδώματα τῶν ἐξωτερικῶν παρεῶν αὐτοῦ δὲν ἀντιτίθενται πρὸς τοιαύτην χρονολόγησιν, δεδομένου ὅτι ἀπαντῶσιν εἰς ναοὺς τῆς Σχολῆς τῆς Προτευούσης ἤδη πρὸ τοῦ 10ου αἰῶνος¹, εἶναι δὲ συχνὰ κατὰ τὸν 11ον². Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα ἐπίσης συναντᾶται καὶ ἡ πεντάπλευρος ἀψὶς μετὰ τῶν διακοσμητικῶν αὐτῆς κογχαρίων³. Ἐκ μόνων λοιπὸν τῶν τεκμηρίων τούτων θὰ ἠδύνατο ὁ ναὸς ἀκωλύτως νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰ. Ὑπάρχει ἐν τούτοις σπουδαῖον κώλυμα ἀντιτιθέμενον εἰς τοιαύτην χρονολόγησιν. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ σχῆμα τῶν δύο δυτικῶν ἀκραίων διαμερισμάτων, ἅτινα, ὥς εἶδομεν (σ. 179), εἶναι πολὺ ἐπιμηκέστερα τῶν δύο ἀνατολικῶν, τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ ναὸς θὰ κατεσκευάσθῃ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὅτε συνηθίζετο ἡ ἐπιμήκυνσις τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἀρχικός, ὑπὸ τοῦ Ὁσίου κατασκευασθεὶς ναός, ἐρειπωθείς ποτε, ἀνακατεσκευάσθῃ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα.

¹ Νότιος ναὸς τῆς Παναγίας Παναχράντου ἐν Κων/πόλει ν, Milingen, Byzantine Churches in C/pel, London 1912, σ. 132, πίν. XXXV, καὶ σ. 335.

² Ἀγ. Σοφία Κιέβου (1036) (N. Βορονίν, ἐν Ἱστορ. τῆς Ρωσ. Τέχνης [ρωσ.] τ. I, Μόσχα 1953 σ. 133). Νέα Μονὴ Χίου (περὶ τὸ 1045). (A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930, πίν. 12).

³ Ἀγ. Σοφία Κιέβου, Radchenko, Puteboditeli, Κιέβον 1950, εἰκ. 3. Νέα Μονὴ Χίου Orlandos, ἔ.δ. πίν. 9, 10.

ΝΕΑ ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ Μ. ΤΟΥ ΣΑΓΜΑΤΑ

Εἰς τὴν σ. 72 τοῦ Ζ' τόμου (1951) τοῦ Ἀρχείου τούτου ἔγραψα, ὅτι ἐπὶ τοῦ Ὑπάτου ὅρους «ἐκτίσθη κατὰ τὸν μεσαῖωνα μονὴ τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος». Ἡ ὀνομασία ὅμως αὕτη, ἥτις καὶ τὴν σήμερον ἰσχύει, φαίνεται πολὺ μεταγενεστέρα, ὥς ἀποδεικνύει τὸ ὑπ' ἀριθμ. 518 ἔγγραφον τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴν μου ὁ πατὴρ J. Dargouzès¹. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ λοιπὸν ἔγγραφον, χρονολογούμενον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16^{ου} αἰῶνος² καὶ περιέχον ἐπιστολὴν πρὸς τὸν δεσπότην Ἀθηνῶν, ὑπογεγραμμένην παρὰ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Σαγματᾶ Ἰγνατίου, λέγεται (φ. 73^ν): *ἡμεῖς ἀσκούμενοί ται μοναχοὶ ἐν τῇ ἀγίᾳ σεβασμίᾳ βασιλικῇ μονῇ σταυροπύριον πατριαρχικὸν Παντοκράτωρ τοῦ ἐπονομαζομένου Σαμάτιον ὅρος ἐν Θήβαις τῆς Βιωτίας* κλπ. Κατὰ ταῦτα ἡ μονὴ ἦτο βασιλική, σταυροπήγιον πατριαρχικόν, ἐτιμᾶτο δ' εἰς ὄνομα τοῦ Παντοκράτορος (Χριστοῦ).

Περαιτέρω ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ (φ. 74^ν) ἀναγινώσκουμεν καὶ τὰ ἐξῆς σχετικὰ πρὸς τὸν ἰδρυτὴν αὐτῆς ὄσιον Κλήμεντα: *καὶ αὐτὸς ὁ ὅσιος καὶ ἅγιος πατὴρ ἡμῶν Κλήμης ἐκ τῆς ἡμετέρας χώρας ὑπάρχων γένημα καὶ θρόμα οὗπερ τὸν ἅγιον λείψανον ἐν τῇ ἀγίᾳ μονῇ ταύτῃ ἐστι ἐνὸ ὕπνωσεν τὴν μακαρίαν κοίμησιν.*

¹ Δι' ὃ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμῶς εὐχαριστῶ αὐτόν.

² Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Ἰ. ω. Σακκελίω νος, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 102.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Η' ΤΟΜΟΥ

	Σελ.
Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀνδρου	1 - 67
Νεώτερα εὐρήματα εἰς τὴν Μονὴν Δαφνίου	68 - 99
Ἀνάγλυφον κιβωτίδιον τῆς Μ. Λαύρας	100 - 104
Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴν Μ. Χελανδαρίου	105 - 116
Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκ βασιλικῆς τῶν Τρικάλων	117 - 125
Δύο βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Δυτικῆς Κρήτης:	
α) Ὁ Χριστὸς τῶν Μεσολῶν	126 - 169
β) Ὁ Ἀἰ Κυρ-Γιάννης τοῦ Ἀλυκιανοῦ - Κουφοῦ	170 - 205
Νέα προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῆς Μ. τοῦ Σαγματᾶ	206